IQTISODIYOT NAZARIYASI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

IQTISODIYOT NAZARIYASI

(noiqtisodiy oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma)

Qayta ishlangan, to'ldirilgan uchinchi nashr

Toshkent

2005

65.01
U 427

Ushbu o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim Vazirligi qoshidagi Oliy o'quv yurtlariaro ilmiy–uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengash Prezidiumining 17.06.2000 y. 15–sonli majlis qaroriga asosan tavsiya etilgan «Iqtisodiyot nazariyasi» fani o'quv dasturiga muvofiq tayyorlangan. Bu o'quv qo'llanma qayta ishlangan ikkinchi nashr bo'lib, unda iqtisodiy rivojlanishning umumiy muammolari, makroiqtisodiyot va jahon xo'jaligi rivojlanishi bilan bog'liq mavzular sodda va ravon tilda bayon etilgan. Qo'llanma xorijiy tajriba va iqtisodiyotimizda o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlar bilan bog'liq o'zgarishlar, milliy g'oya va milliy mafkuralar e'tiborga olingan holda ishlab chiqilgan.

Ushbu o'quv qo'llanma noiqtisodiy oliy o'quv yurtlari, fakultetlari, kollej va litsey talabalariga mo'ljallangan.

Tuzuvchilar: dots. Umarov K.Yu. (rahbar), dots. Xoshimov P.Z., prof. Beknozov N., dots. Sodiqov N.K., dots. Holmirzaev A., i.f.n. Saparov T.O., kat. o'q. Tursunov A., o'q. Boynazarov E.E.

Taqrizchilar: Iqtisod fanlari doktori, prof. Qodirov A.
Iqtisod fanlari doktori, prof. Vaxobov A.V.

SAMARQAND IQTISOD VA SERVIS INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
№ 438929

KIRISH

Mustaqil O'zbekiston bozor iqtisodiyoti tomon shahdam qadam qo'ymoqda. O'tkazilayotgan bozor islohotlari iqtisodiy taraqqiyotda yangi davr ochadi. Sivilizatsiyalashgan bozor iqtisodi – kelajakdagi demokratik, huquqiy va adolatli jamiyat uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi. Islohotlar kishilar ongi va ruhiyatida ham o'zgarish yasamoqda. Ular orasida yangicha fikrlash, bozor iqtisodiyotini idrok etish va uning talablari ruhida ishlash va yashashga intilish qaror topmoqda. Boqimandalik ruhiyati o'rnini ishchanlik ruhiyati egallamoqda. Bularning hammasi iqtisodiy bilimlarga qiziqishni kuchaytirmoqda. Yoshlarni malakali mutaxassis sohibi sifatida iqtisodiyotning qonun – qoidalari va sir – asrorlarini bilishga o'rgatishdir. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani fundamental fan bo'lib, iqtisodiy hayotning mohiyati, iqtisodiy jarayonlarni boshqarish qonunlari va ulardan foydalanish yo'llarini o'rgatadi.

Bu qo'llanmani tuzishda va mavzularni aniqlashda O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida qo'yilgan talablar inobatga olingan. Shuningdek, qo'llanmada biz bozor iqtisodiyotiga kirib kelayotganimizni, bu sharoitda yashashimiz, faoliyat ko'rsatishimiz, iqtisodiy munosabatda bo'lishimizni hisobga olib, bozor iqtisodiyoti muammolarini, uning sabab – oqibatlarini, tushunchalarini, ularning bizning sharoitda qay darajada, qanday shaklda amal qilayotganini batafsilroq yoritishga harakat qildik.

Mazkur qo'llanmada iqtisodiy jarayonlarni yuzaki, ko'rinib turgan tomonlari emas, balki ularning ichki mohiyati, ziddiyatlari va bog'lanishlariga, iqtisodiy jarayonlarning sabab va oqibatlariga alohida e'tibor berildi. Asosiy iqtisodiy tushunchalarni talabalarga soddaroq qilib, tushunarli tilda, hayotiy misollar asosida yoritishga harakat qilindi.

O'quv qo'llanmada o'qitishning yangi texnologiya xususiyatlari hisobga olinib, har bir ko'rilgan masala yuzasidan asosiy tayanch tushuncha va atamalar, takrorlash va munozara uchun savollar berilgan.

Mazkur qo'llanmaning tuzilishi, mazmuni, muammolarning bayon qilinish tartibi va uslubi bo'yicha bildirilgan fikr va mulohazalarni bajonidil qabul qilamiz, u keyingi nashrlarni takomillashtirishga yordam beradi.

I Bob. IQTISODIYOT NAZARIYASINING PREDMETI VA USLUBI.

1. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi.
2. Iqtisodiyot nazariyasining predmeti, maqsadi va vazifalari.
3. Iqtisodiyot nazariyasining metodologiyasi.

1. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi

Uzoq davrlar davomida insoniyat tafakkuri aniqlagan ayrim masalalar bugun juda oddiy haqiqat va oson bilish mumkin bo'lgan narsaga o'xshab ko'rinadi.

Masalan, hammaga ma'lumki, siyosat, san'at, adabiyot, ma'rifat, madaniyat bilan shug'ullanishdan oldin insonlar oziq–ovqat va kiyim–kechakka ega bo'lishlari lozim.

Demak, inson mehnat qilishi, xo'jalikning turli sohalarida faoliyat ko'rsatishi kerak bo'ladi. Insoniyatning mavjud bo'lishini va uning taraqqiyotini ta'minlaydigan asosiy faoliyat moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratish hamda xizmat ko'rsatish hisoblanadi. Bu iqtisodiy faoliyat deb ataladi.

Iqtisodiyotga oid bilimlar va uning sirlari antik dunyoning ko'zga ko'ringan olimlari Ksenofot, Aflotun, Arastu asarlarida, shuningdek, qadimgi Misr, Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo olimlarining asarlarida aks ettirilgan.

Fan, ya'ni iqtisodiy tizimning mohiyati, maqsadi va vazifalari to'g'risidagi tizimiy bilim sifatida iqtisodiy nazariya XVI–XVII asrlarda yuzaga keldi. Bu kapitalizmning shakllanishi, manufakturaning yuzaga kelishi, ijtimoiy mehnat taqsimotining chuqurlashishi, ichki va tashqi bozorlarning kengayishi, pul muomalasining intensivlashuvi davridir.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining shakllanishi va rivojlanishining birinchi bosqichi bu merkantilizmning yuzaga kelishidir.

Merkantilistlar ta'limotining mohiyati boylikning yuzaga kelishi manbasiga berilgan ta'rifdan iborat (ularning xizmati shundadir, chunki ular bu to'g'risida birinchi bo'lib fikr bildirganlar). Biroq, ular bu masalani noto'g'ri talqin qilganlar, chunki boylikning manbaini muomala sohasidan keltirib chiqarganlar, boylikni esa pul bilan tenglashtirganlar. Mazkur ta'limotning nomi ham shundan kelib chiqqan, chunki "merkantil" tarjimada "pullik" ma'nosini anglatadi. Merkantilistlar savdogarlar vakillari bo'lib, ularning manfaatlarini himoya qilganlar.

Merkantilizmga fikran yaqin bo'lgan ta'limot proteksionizm *siyosatidir. U milliy iqtisodiyotni boshqa davlatlar bilan* bo'ladigan raqobatda bojxona to'siqlarini joriy qilish, mamlakatga chet el

tovarlari va kapitallarini kirib kelishini cheklash yo'li bilan himoya qilish va saqlashga yo'naltirilgan.

Merkantilizmning eng ko'zga ko'ringan vakillari bo'lib T. Man (1571–1641), A. Monkretyen de Vattevil (1575–1621), G. Skaruffi (1519–1584), D. Nore (1641–1691), D. Yum (1711–1776) hisoblanadi.

Keyingi oqim «fiziokratiya», ya'ni «tabiat hukmronligi» deb atalgan. Ular merkantilistlardan farqli o'laroq, «boylik qishloq xo'jaligida yaratiladi va ko'payadi» degan g'oyani ilgari suradilar. Keyinchalik iqtisod fanining mumtoz (klassik) maktabi namoyandalari bo'lmish A. Smit, U. Petti, D. Rikardo kabi atoqli iqtisodchi olimlar boylik faqatgina qishloq xo'jaligidagina emas, shu bilan birga, sanoat, transport, qurilish va boshqa xizmat ko'rsatish sohalarida ham yaratilishini isbotlab berdilar, **hamma boylikning onasi yer, otasi mehnat, degan qat'iy ilmiy xulosaga keldilar.**

Markaziy Osiyoda iqtisodiy fikrlarning rivojlanishi Farobiy, Ibn Sino, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, A. Navoiy va boshqa dunyoga mashhur olimlar nomlari bilan bog'liq.

Ularning asarlarida iqtisodiy fikrlar hali falsafiy va butun ijtimoiy bilimlar majmuidan ajralmagan bo'lsa–da, katta ahamiyatga ega edi.

Hozirgi paytda marjenalizm, monetarizm, keynschilik va boshqa qator yo'nalishdagi iqtisodiy ta'limotlar yig'indisi «Ekonomiks» («Iqtisod») nomli kitobda mujassamlashgan bo'lib, u AQSH, Angliya va boshqa qator mamlakatlarda darslik sifatida o'tiladi. Rus tiliga tarjima qilinib, bizga ma'lum bo'lgan P. Samuelson, K. Makkonnell, S. Bryu kitoblari uning namunalaridir. Shunday qilib, yuqorida aytib o'tilgan iqtisodiy g'oyalar asosida iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida vujudga kelgan.

2. Iqtisodiyot nazariyasining predmeti, maqsadi va vazifalari

Iqtisodiyot nazariyasi–kishilik jamiyatidagi ishlab chiqarish, taqsimlash, ayriboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni va ularga xos bo'lgan iqtisodiy qonunlarni o'rganadigan fandir.

Iqtisodchi–olimlarning asarlarini o'rganar ekanmiz shunga e'tiborni qaratish mumkinki, iqtisodiy hodisalar tahlili bo'yicha u yoki bu yondashuvlarga mos ravishda fanning predmetiga berilgan ta'riflar ham bir–biridan farq qiladi. "Ekonomiks" darsliklarida fanning predmetiga quyidagicha ta'rif beriladi: birinchidan, cheklangan resurslar dunyosida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonida individuallar harakatini

tadqiq qilish, ikkinchidan, kishilarning moddiy ehtiyojlarini to'laroq qondirish maqsadida cheklangan resurslardan samarali foydalanishni o'rganish.

Bu ta'riflar iqtisodiyot nazariyasi predmetining ba'zi tomonlarini aks ettiradi va shuning uchun "Ekonomiks"ni iqtisodiyot nazariyasining bir qismi deyish mumkin. Iqtisodiyot nazariyasi resurslardan rasional, optimal va samarali foydalanish muammolarini o'rganishdan tashqari, iqtisodiy tizimlarining tarixiy evolyusiyasi, milliy boylik va jamiyat farovonligi o'sishining manbalari va harakatlantiruvchi kuchlari tahlilini ham o'z ichiga oladi.

Iqtisodiyot nazariyasi fani ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi to'g'risidagi fandir, shuning uchun uning predmeti ishlab chiqarish munosabatlaridir.

Ishlab chiqarish munosabatlari – bu hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayriboshlash va iste'mol qilish jarayonida kishilar o'rtasida obyektiv yuzaga keladigan munosabatlardir.

Iqtisodiyot nazariyasi tarkiban o'z ichiga mikroiqtisodiyot (alohida iqtisodiy subyektlarning xatti – harakati) va makroiqtisodiyotni (butun milliy iqtisodiy tizim xatti – harakati va amal qilishi) oladi.

Iqtisodiyot nazariyasining predmetini o'rganishda uni aniqroq tasavvur qilish maqsadida quyidagilarni alohida hisobga olish zarur:

- tadqiqot sohasi – xo'jalik faoliyati amalga oshiriladigan iqtisodiy hayot yoki muhit;
- tadqiqot obyekti – iqtisodiy hodisalar;
- tadqiqot subyekti – inson, kishilar guruhi, davlat;
- tadqiqot predmeti – "iqtisodiy insonning" kishilar guruhi va davlatning hayotiy faoliyati, iqtisodiy muhitda ularning xatti – harakati.

Ta'kidlash lozimki, iqtisodiyot nazariyasining asosiy vazifasi – iqtisodiy hodisalarning shunchaki talqinini berish emas, balki ularning o'zaro bog'liqligi va o'zaro aloqadorligini ko'rsatish, ya'ni iqtisodiy hodisalar, jarayonlar va qonunlar tizimini yoritib berishdan iborat. U shu bilan boshqa aniq iqtisodiy fanlardan farq qiladi.

Iqtisodiyot nazariyasi boshqa fanlar singari qator vazifalarni bajaradi. Birinchi bo'lib iqtisodiy nazariyaning vazifalarini A.Smit belgiladi va ularni ikki qismga bo'ldi: pozitiv va me'yoriy vazifalar.

Pozitiv – iqtisodiyot nazariyasi obyektiv iqtisodiy reallilikning tahlilini amalga oshiradi va uning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlaydi. U iqtisodiyot sohasidagi dalillar, shart – sharoitlar va hodisalar bilan ish yuritadi.

Iqtisodiyot fanining me'yoriy (normativ) tomoni firma va davlatning iqtisodiy siyosatini ta'minlaydi. O'tkazilgan tahlillar asosida u eng maqsadga muvofiq uslub orqali ishni qanday tashkil qilish kerakligi to'g'risida amaliy maslahatlar beradi.

Shunday qilib, iqtisodiyot nazariyasi boshqa aniq iqtisodiy fanlarning nazariy asosi sifatida quyidagi uch vazifani (funksiyani) bajaradi: bilish, amaliy va metodologik.

Iqtisodiyot nazariyasining amaliy ahamiyati shundan iboratki, bilimlar oldindan ko'ra bilishga, oldindan ko'ra bilish esa harakatga olib keladi. Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy siyosat asosini tashkil etadi, bu orqali esa xo'jalik amaliyoti sohasini yoritishi lozim. Harakat (amaliyot) bilishga, bilish — oldindan ko'ra bilishga, oldindan ko'ra bilish esa to'g'ri harakatga olib keladi.

Iqtisodiy siyosat ijtimoiy ishlab chiqarish ne'matlarini taqsimlash, ayriboshlash va iste'mol qilish sohasidagi davlatning aniq maqsadlarga qaratilgan tadbirlari tizimidir. U jamiyat, uning barcha ijtimoiy guruhlar manfaatlarini aks ettirmog'i lozim va milliy iqtisodiyotni mustahkamlashga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

3. Iqtisodiyot nazariyasining metodologiyasi

Metodologiya masalalari iqtisodiy muammolarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiyot nazariyasi metodologiyasi — xo'jalik hayoti, iqtisodiy hodisalarni o'rganish uslublari to'g'risidagi fandir.

Metodologiyani uslublar bilan, ya'ni fandagi vositalar, tadqiqotlar uslublari majmui, iqtisodiy kategoriyalar va qonunlar tizimida ularning namoyon bo'lishi bilan aralashtirib bo'lmaydi.

Iqtisodiy bog'liq katta miqdordagi dalillardan iborat bo'lib, ularni bilishda iqtisodiyot nazariyasi turli uslublardan (grekcha "tadqiqot uslubi") foydalanadi.

Dialektik uslubning mohiyati shundan iboratki, iqtisodiy hayotning barcha hodisalari va jarayonlari o'zaro bog'liqlikda va to'xtovsiz rivojlanishda ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotning muvaffaqiyatini ta'minlash uchun fan asosiy narsalarni o'rganishni qiyinlashtiruvchi ikkinchi darajali dalillarni chetlab o'tadi, abstraktlashadi, ilmiy abstraksiya uslubining mohiyati ana shundan iborat.

Iqtisodiyot nazariyasi shuningdek tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, tarixiylik va mantiqiylik, statistik kuzatish, iqtisodiy-matematik modellashtirish, iqtisodiy eksperiment (amaliyot) metodlaridan ham foydalanadi.

Yuqorida nomlari keltirilgan uslublarni qo'llash iqtisodiy hodisalarning turli tomonlarini tavsiflovchi iqtisodiy kategoriyalar *tushunchalari tizimini ishlab chiqish imkonini beradi.*

Iqtisodiy kategoriyalar deb, jamiyat iqtisodiy hayotining eng umumiy va muhim tomonlarini aks ettiruvchi mantiqiy tushunchalarga aytiladi.

Tadqiqotlarni chuqurlashtirish shuni tushunishga olib keladiki, jamiyatdagi barcha jarayonlar ichki, ularga xos bo'lgan iqtisodiy qonunlar bilan boshqariladi. Iqtisodiy qonunlar iqtisodiy hodisalardagi puxta, doimo takrorlanib turuvchi, zaruriy aloqalar va o'zaro bog'liqlarni aks ettiradilar.

Iqtisodiy qonunlarning hammasi birgalikda jamiyat rivojlanishining iqtisodiy qonunlari tizimini tashkil etadilar. Bu tizim o'z ichiga turli guruh va ko'rinishdagi qonunlarni oladi.

Iqtisodiy qonunlar (tarixiy tuzumlarga bog'liq holda) quyidagi guruhlarga ajraladilar:

1) Maxsus iqtisodiy qonunlar.
2) O'ziga xos *iqtisodiy qonunlar.*
3) Umumiy iqtisodiy qonunlar.

Maxsus iqtisodiy qonunlar– birgina ishlab chiqarish usulida amal qiluvchi, ma'lum, tarixiy xo'jalik yuritish shakllariga xos bo'lgan qonunlardir. Masalan, quldorlik, krepostnoylik davrlaridagi taqsimot qonunlari va boshqalar.

O'ziga xos iqtisodiy qonunlar– ularning amal qilishiga shart–sharoitlar mavjud bo'lgan tarixiy davrlarga xos bo'lgan qonunlardir. Masalan, qiymat qonuni, talab va taklif qonuni.

Umumiy iqtisodiy qonunlar– barcha tarixiy davrlarga xos bo'lgan qonunlardir. Masalan, vaqtni tejash qonuni, ehtiyojlarni oshib borishi qonuni, ijtimoiy mehnat taqsimoti va boshqalar.

Tabiat qonunlari singari iqtisodiy qonunlar ham obyektiv xarakterga ega. Biroq, iqtisodiy qonunlarning obyektivligi va majburiyligi kishilarning amaliy faoliyati ahamiyatini yo'qqa chiqarmaydi. Iqtisodiy qonunlarni o'rganish va tushunish makroiqtisodiy vazifalarni hal etishga qaratilgan iqtisodiy siyosatni to'g'ri ishlab chiqish va asoslashga yordam beradi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Ishlab chiqarish munosabatlari–bu hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish *jarayonida* kishilar o'rtasida obyektiv ravishda shakllanadigan munosabatlardir.

Iqtisodiyot nazariyasi–kishilik jamiyati ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga

keladigan iqtisodiy muammolarni va ularga xos bo'lgan iqtisodiy qonunlarni o'rganadigan fandir.

Iqtisodiyot nazariyasining tadqiqot sohasi – *xo'jalik faoliyati* amalga oshirilayotgan iqtisodiy hayot yoki muhit.

Tadqiqot obyekti – iqtisodiy hodisalar

Tadqiqot subyekti – inson, kishilar guruhi, davlat.

Tadqiqot predmeti – "Iqtisodiy inson", kishilar guruhlari va davlatning hayotiy faoliyati va ularning iqtisodiy muhitdagi xulq – atvori.

Iqtisodiyot *nazariyasining* asosiy vazifasi – iqtisodiy hodisalarga oddiygina tavsif berish emas, balki ularning o'zaro aloqadorligi va o'zaro bog'liqligini ko'rsatib berish, ya'ni iqtisodiy hodisalar, jarayonlar va qonunlar tizimini ochib berish. Ana shu bilan u aniq iqtisodiy fanlardan farq qiladi.

Iqtisodiy siyosat – *ne'matlarni ijtimoiy ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish sohasidagi davlatning aniq maqsadga yo'naltirilgan tadbirlari tizimi.* U jamiyatning, uning barcha ijtimoiy guruhlari manfaatlarini aks ettirishga qaratiladi va milliy iqtisodiyotni mustahkamlashga yo'naltiriladi.

Iqtisodiyot nazariyasining metodologiyasi – xo'jalik hayoti, iqtisodiy hodisalarni o'rganish metodlari to'g'risidagi fan.

Metodlar – fandagi tadqiqot vositalari, uslublar majmui, ularning iqtisodiy kategoriyalari va qonunlar tizimida o'z aksini topishi.

Iqtisodiy kategoriyalar – jamiyat iqtisodiy hayotining asosiy va eng umumiy tomonlarini *aks ettiruvchi* mantiqiy tushunchalar.

Iqtisodiy qonunlar – iqtisodiy jarayonlar o'rtasidagi doimiy takrorlanib turadigan, barqaror aniq *sabab – oqibat* aloqalarni, ularning *bog'liqligini ifodalovchi voqea – hodisalarga* aytiladi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmetiga ta'rif bering.
2. Iqtisodiyot nazariyasining ijtimoiy, aniq iqtisodiy, sotsial va tabiiy fanlar bilan o'zaro aloqadorligini ko'rsating.
3. Xo'jalik amaliyotini iqtisodiy nazariyasiz tasavvur etish mumkinmi?
4. O'zingizni tekshirib ko'ring, quyidagi tushunchalarni siz qanday o'zlashtirdingiz: tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, abstrakt va aniq, mantiqiy va tarixiy, subyektiv va obyektiv tushunchalarga misollar keltiring.
5. *Iqtisodiyot nazariyasining metodologiyasi nima?*
6. *Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalarga ta'rif bering. Ularning obyektiv tabiati deganda nimani tushunasiz?*
7. Iqtisodiy siyosat tushunchasini tavsiflang.

Prezident I.A.Karimov Oliy Majlisning XIV sessiyasidagi ma'ruzasida: **"To'rtinchi ustuvor yo'nalish xalq turmush darajasining izchil va barqaror o'sishi, aholini yanada kuchli ijtimoiy himoya qilishni ifoda etadi"**[1] deb ta'kidlab o'tgan. Ijtimoiy yordam aholining kam ta'minlangan qatlamiga pul yoki natura shaklida bo'lib, iqtisodiy faoliyatda ularning qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy yordamning maqsadi jamiyatda kam ta'minlangan oilalar, nafaqaxo'rlar, nogironlar, ko'p bolali oilalar, ishsizlar, o'qiyotgan yoshlar, shuningdek, sotsial soha xodimlarini sotsial himoyalash va qo'llab–quvvatlash, minimal darajada turmush kechirishini ta'minlashga qaratilgan.

Bu yordam oilaga yo'naltiriladi va milliy an'analarimizga xos o'zini–o'zi boshqarish organi bo'lgan mahalla orqali beriladi.

Aholi sotsial himoyasining iqtisodiy sohasi ijtimoiy ishlab chiqarishda takror ishlab chiqarilgan taqsimotchilik munosabatlariga bevosita bog'liqdir va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda o'zining miqdoriy ifodasini topadi.

Mamlakat miqyosida yaratilgan milliy daromadning bir qismi obyektiv sabablarga ko'ra ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etolmaydiganlarning iste'moli uchun ajratiladi. Bu ajratma "Pensiya fondi", "Nafaqalar fondi", "Bandlik fondi" nomi bilan yuritiluvchi fondlar orqali taqsimlanadi. Turli mulk shakllarining mavjudligi tufayli aholining sotsial himoyasi uchun ajratilgan mablag'lar ham turli shakldagi davlat, korxona, muassasalar daromadlarining bir qismidan, ya'ni belgilangan me'yorlarda shakllanadi.

Undan tashqari, sotsial himoya fondlariga mamlakatimizdagi korxona va tashkilotlar, xorijiy davlatlardan keladigan homiylik va insonparvarlik yordamlari ham qo'shiladi. Sotsial ta'minot fondining asosiy qismi davlat tomonidan belgilangan me'yorlarga muvofiq milliy daromadning bir qismi hisobidan shakllanadi.

Davlat moddiy jihatdan muhtoj oilalarga mustaqillikning birinchi yillaridan boshlab faol yordam bera boshladi. Adresli ijtimoiy himoyaga o'tildi. Aholining iqtisodiy jihatdan nochor qatlamiga o'z–o'zini boshqarish fuqarolar yig'ini organlari orqali ijtimoiy–moddiy yordam berila boshlandi. O'tish davrida qiyinchiliklar imkon boricha yumshatilib, aholining nochor qatlamlarini qo'llab–quvvatlash va ularni minimal hayot kechirishlari ta'minlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999–yil 13–yanvarda "Aholini aniq yo'naltirilgan ijtimoiy madad bilan ta'minlashda fuqarolarning o'zini–o'zi boshqarish organlari rolini oshirish to'g'risida"gi farmoni e'lon qilindi. Farmonning bajarilishi maqsadida

---

[1] I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda–Toshkent, "O'zbekiston", 1999.

Mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek: **"Mulkchilik masalasini hal qilish bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi"**[1].

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning samarali rivojlanishiga va xalq farovonligining o'sishiga imkoniyat yaratuvchi har qanday shakldagi mulkchilik bo'lishiga ruxsat beriladi. Mulkchilikning hamma shakllari daxlsiz bo'lishini va ularning rivojlanishi uchun teng sharoit yaratilishini qonun kafolatlagan. Respublikada mulkiy xuquq tan olinadi va qonun bilan muhofaza qilinadi.

Mulkdor o'z mol–mulkiga nisbatan qonunga zid bo'lmagan har qanday xatti–harakatlarni qilishga haqlidir. U mulkdan qonun bilan ta'qiqlanmagan har qanday xo'jalik yoki boshqa faoliyatni amalga oshirishdan foydalana oladi. Mulkdor O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan shartlar va doira chegarasida o'ziga tegishli mulkiy huquqni amalga oshirish paytida fuqarolarning mehnatidan foydalanish to'g'risida ular bilan shartnoma tuzishi mumkin.

2. Mulk obyektlari va subyektlari

Mulkchilik munosabati o'zining obyekti va subyektiga ega.

Mulkchilik obyekti–bu mulkka aylangan barcha boylik turlari. Unga yer, suv, konlar, o'simlik va hayvonot dunyosi, mashinalar, mashina–uskunalar, imoratlar va inshootlar, moddiy va madaniy buyumlar, pullar, qimmatli qog'ozlar, mahsulotlar, xizmatlar, tarixiy yodgorliklar, ilmiy–texnikaviy g'oyalar, tovar belgilari, tovarlarning o'zi, insonning unumli va ijodiy mehnat qilish qobiliyati kiradi. Mana shu moddiy va nomoddiy ne'matlarni o'zlashtirish yuzasidan mulkiy aloqa shakllanadi. Ne'matlar mulkka aylangandagina o'zlashtiriladi.

Mulkchilik subyekti–mulk obyektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlarning ishtirokchilari. Bular jumlasiga davlat, respublika fuqarolari, jamoalar, ularning uyushmalari, jamoat va diniy tashkilotlar, fuqarolarning oilaviy va boshqa birlashmalari, xalqaro tashkilotlar, boshqa xorijiy yuridik shaxslar va fuqarolar kiradi. Turli yuridik shaxslar va fuqarolar bitta mulkning subyektlari bo'lishi mumkin. Aytilgan subyektlarga qarab o'zlashtirish individual, oilaviy, ijtimoiy–sinfiy, hududiy va umummilliy tus oladi. Ijtimoiy tabaqalashgan jamiyatda o'zlashtirish uning darajasi va usuliga qarab har xil bo'ladi.

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida – T.: "O'zbekiston", 1995, 13–bet.

O'zlashtiriladigan mulk ikki xil bo'ladi:

1) ishlab chiqarish resurslari, ya'ni vositalarni o'zlashtirish;

2) ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish.

Ishlab chiqarish resurslarini o'zlashtirishda moddiy va mehnat *resurlari ishlab chiqarish sohibining mulkiga aylangandan so'ng* o'zlashtiradi. Ishlab chiqarishdagi o'zlashtirish birlamchi. Bu yerda ishlab chiqarishning har ikkala omili (moddiy va inson omillari) birikadi, mahsulot va xizmatlar yaratiladi. Mana shu omillarning o'zlashtirilishiga qarab, mehnat natijalariga nisbatan mulk *shakllanadi.*

Ishlab chiqarish nitijalarini o'zlashtirish yaratilgan mahsulot, xizmatlarni, ularni sotishdan kelgan daromadni kishining mulkiga aylanishini bildiradi. Resurslar kishining mulki bo'lsa, natija ham uniki bo'ladi. Lekin bu holda egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish yaxlit holda va bir subyekt ixtiyorida bo'lgandagina yuz beradi.

Mulkchilik – bu mas'uliyat bilan manfaatning o'zaro bog'liqligi hisoblanadi. Mulkdorning manfaati oslida, avvalambor, uning iqtisodiy manfaati yotadi. Mulkdorning iqtisodiy manfaati – uning boylik egasi sifatida hayotiy ehtiyoji bo'lib, xatti – harakat, fe'l – atvorni, iqtisodiy faoliyat sababini yuzaga chiqaradi. Mulkdorning manfaati nafaqat tirikchilik ehtiyojini, balki mulkning miqyosi va xarakteriga qarab, tirikchilik zarurati chegarasidan chiqib, boylik orttirish, ijtimoiy hayotda martabali mavqega ega bo'lish, obro orttirishni ham o'z ichiga oladi.

Jamiyatda kishilarning mulkiy maqomiga qarab manfaat to'rtta guruhga bo'linadi:

1. Individual manfaat, mulk egasining shaxsan o'ziga tekkan daromadda ifodalanadi.
2. Korporativ – guruhiy manfaat, mulk egasi bo'lgan jamoaning hamjihat bilan o'zlashtiradigan daromadi orqali yuzaga chiqadi.
3. Umumdavlat manfaati. Buni davlat budjeti daromadlari ifodalaydi.
4. Milliy manfaat. Milliy manfaat – jamiyatdagi milliy boylikning ko'payishini bildirib, individual, guruhiy va umumdavlat *manfaatlarining birligidan iborat.*

Mana shu to'rtta manfaatlar zaminida xususiy, jamoa, davlat va milliy mulk yotadi.

Mulkning tavsifiga va miqyosiga qarab amalga oshiriladi. Uning quyidagi usullari mavjud:

1. O'z mulkini kapital (sarmoya) sifatida ishlatib, o'zgalar mehnatini qo'llab, tadbirkorlik qilish orqali foyda olish.
2. O'z mulkini ijaraga berib, ijara haqi olish.

3. O'z mulkiga tayangan holda mehnati bilan daromad topish, o'z mehnatiga asoslangan xo'jalik yuritish yo'li bilan pul topish.
4. Pul shaklidagi o'z mulkini qarzga foiz hisobida berish.
5. Yollanib ishlash orqali o'z mulki bo'lgan ish kuchidan daromad topish,. ya'ni ish haqi olish. Demak, mulk egasiga *nat, foyda keltiradi.*

Aytilgan usullarning mavjudligi mulk faqat bir usul bilan amalga oshadi degan gap emas. Bu usullar birgalikda qo'llanishi mumkin.

Mulkdorlik potensiali, ya'ni tavakkalchilik taqlidida va real, ya'ni amalda tasarruf etish, mulkni o'z bilganicha ishlatish shaklida bo'ladi.

Mulk *real bo'lishi uchun mulkdor* uni o'z *manfaati* yo'lida ishlata olishi, undan naf ko'rishi kerak. Mulkni ishga solish undan naf kutish bilan bog'liq. Uning muqobil yo'llari ham bo'ladi. Mulkni saqlab qolish va ko'paytirish uchun pulga yer, uy, qimmatbaho buyumlar, antikvar narsalar, aksiya, obligatsiya sotib olish mumkin. Bu muqobil usullardan qaysi birini tanlash keladigan nafga bog'liq. Agar yer yoki *uyni ijaraga berishdan tushadigan daromad aksiya keltiradigan* daromaddan ko'p bo'lsa, mulkdor shubhasiz birinchi yo'lni tanlaydi. Mulk kat'a bo'lsa, uning egasi birdaniga bir nechta alternativ yo'llarni tanlashi mumkin, chunki bir sohada yutqizsa, boshqasida yutib chiqadi.

Kishilarning har bir qadami ularning *mulkchilik* munosabatidan *kelib chiqadi. Ishchi* o'z *kuchining egasi bo'lganidan yollanib* ishlaydi, *natijada* u mehnati uchun ish haqi oladi. Pul egasining aksiya, obligatsiya, yer – suv, zavod – fabrika sotib olishdan maqsadi o'z mulkidan kelgan daromadni o'zlashtirish huquqiga ega bo'lishdir. Kishilar o'z mulkiga tayanib xatarli ishni boshlaydilar, tavakkaliga yo ostidan, yo ustidan degan qabilida harakat qiladilar. Mulkning *mavjudligi iqtisodiyotdagi xatti – harakatni oldindan* belgilab qo'yadi.

Jamiyat boyligini saqlash va ko'paytirish uchun ko'pchilikni mulk sohibiga aylantirish zarur. Bu mulkiy munosabatlarni demokratiya – lashtirib, xalqni milliy boylikning haqiqiy egasiga aylantiradi. Mulkka ega bo'lishning uch asosiy yo'li bor:

1. Mulkni ishlab topish, bunda topilgan daromad hisobidan aksiyalar sotib olinadi, yoki pul boshqa yo'l bilan mulk *obyektiga aylanadi.*
2. Davlat mulkini xususiylashtirib, o'z mulkiga aylantirish. Bu usul hozirgi davrda keng tarqalgan;
3. Meros orqali mulkka ega bo'lish.

4. Mulkdorlarning ko'payishi mulk shakllarini keltirib chiqarishi mumkin.

3. Mulkning turlari va xo'jalik yuritish shakllari

Bozor iqtisodiyoti mulkchilik shakllarining xilma–xil bo'lishini talab qiladi, turli mulk bo'lgan tovarning egalari bozor munosabatiga kirishadi. Tovar muayyan mulk obyekti bo'lgandagina oldi–sotdi qilinadi. Mulkchilik bozor munosabatining birlamchi asosi, lekin uning o'zi bozorsiz yuzaga chiqmaydi. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitlarida mulkchilik shakllari ko'payib, fuqarolar mulki, jamoa mulki va davlat mulki uning asosiy ko'rinishlariga aylanadi. Mazkur mulk shakllari, o'z navbatida, bir necha mulk turlariga bo'linadi.

Mulkiy munosabatlar turli shakl va turdagi mulkni o'z ichiga oladi.

Mulk shakllari – bu o'zlashtirishning tavsifi, ya'ni uning ko'rinishi, qiyofasi, majmuidir. O'z mehnati evaziga o'zlashtirish, o'zgalar yaratgan boylikni o'zlashtirish, yakka tartibda, jamoa bo'lib, sherikchilik asosida o'zlashtirish borki, ular mulkchilikning har xil shakllarini bildiradi. O'zbekiston Respublikasida quyidagi shakllardagi mulk mavjud.

- fuqarolarning shaxsiy va xususiy mulki;
- kollektiv (shirkat) mulki, shu jumladan, oilaviy, mahalla, kooperativ mulk, ijaraga olingan korxona mulki, aksiyadorlar jamiyati, davlat korxonasi jamoasining, jamoat tashkilotlari va diniy tashkilotlar konsernlarning mulki, turli xo'jalik birlashmalari va uyushmalari mulki, yuridik shaxs hisoblangan boshqa jamoalar mulki;
- Respublika, Qoraqalpog'iston Respublikasi, ma'muriy–hududiy tuzilmalardan (kommunal) iborat davlat mulki;
- aralash mulk;
- qo'shma korxonalar, chet el fuqarolari, tashkilotlar va davlat, shuningdek, chet el yuridik shaxslari mulki shaklida yuzaga chiqadi.

Xususiy mulk – ayrim kishilarga tegishli va daromad topishga qaratilgan mulk. Uning ikki ko'rinishi mavjud: 1) individual – xususiy mulk; 2) korporativ – guruhiy mulk. Individual mulk bor joyda boylikni o'zlashtirish alohidalashgan holda, ayrim mulkdor tomonidan amalga oshiriladi. Korxonani ijaraga berish yoki aksioner jamiyatiga aylantirish tanho mulkdor ixtiyorida bo'ladi. Kooperativ–xususiy mulk deganda ma'lum bir guruh tomonidan boylikni

sherikchilik asosida individual tarzda o'zlashtirish tushuniladi. Mulkning bunday shakli hissadorlikka tayanadi. Guruh a'zosi umumiy ishga o'z hissasini pay (ulush) sifatida xususiy mulkini qo'shadi va shu ulushining miqdoriga yarasha daromad oladi.

Xususiy mulkdan tashqari shaxsiy mulk ham borki, u ham individual o'zlashtirishni bildiradi. Ammo u xususiy mulkdan farqliroq, ya'ni daromad topishga xizmat qilmaydi, balki shaxsiy ehtiyojni qondirishga qaratiladi. Asosan iste'mol buyumlari, ya'ni oziq–ovqat, kiyim–kechak, turar–joy, transport vositalari shaxsiy mulk obyekti bo'lib xizmat qiladi. Ular pul topishga emas, shaxsiy hayot kechirishga qaratiladi. Bu mulkning o'sish manbai iste'molga ajratilgan daromad hisoblanadi. Shaxsiy mulkning ko'pligi jamiyat boyligini bildiradi. Xususiy va shaxsiy mulk birgalikda fuqarolar mulki deb yuritiladi. Ular o'rtasidagi chegara nisbiydir. Muayyan boylik shaxsiy mulkdan xususiy mulkka aylanishi mumkin. Masalan, muayyan bir kishining topgan puli iste'mol tovarlari va xizmatlarni xarid etib, iste'mol qilishga ishlatilsa, u shaxsiy mulkka aylanadi. Agar uni aksiyaga aylantirib, daromad topilsa, xususiy mulk bo'ladi.

Jamoa mulki – boylikning muayyan maqsad yo'lida ayrim jamoalarga birlashgan kishilar tomonidan birgalikda o'zlashtirilishidir. Bu mulk sharoitida o'zlashtirish jamoadan tashqarida bo'la olmaydi. O'zlashtirish sharti jamoaga kirishdir. Jamoa mulki mehnatsiz o'zlashtirishni inkor etadi va korporativ–xususiy mulkdan farqli ravishda nafaqat mulkka, balki mehnatga ham hissa qo'shishni talab qiladi. Shundagina o'zlashtirish yuz beradi, ishlab chiqarish resurslari birgalikda ishlatiladi, ammo olingan natijaning bir qismi yakka tartibda o'zlashtiriladi.

Jamoa mulki mayda mulk egalarining ko'ngilli tarzda va o'z manfaati yo'lida turli jamoalarga birlashuvi orqali yuzaga keladi, uning obyekti moddiy boyliklar, subyekti esa jamoa a'zolaridir. Jamoa mulkining ko'payishi ikki yo'l bilan boradi: 1) jamoaga yangidan kirgan kishilar bergan, ular hissasining umumiy mulkka kelib qo'shilishi; 2) jamoa olgan daromadning bir qismining moddiylashib, mulk obyektiga qo'shilishi.

Kooperativ mulk – jamoa mulkining asosiy turi. Har xil kooperativlarga birlashgan kishilarning umumiy mulki, mulkdagi hissadorlikka asoslangan bo'lib, guruhiy mazmunga ega.

Ijaraga olingan korxona jamoasi mulki – davlat mulkini korxona jamoasi tomonidan ijaraga olib ishlatishdir.

Korxona jamoasining mulki – ishchi va xizmatchilar jamoasi davlatdan yoki xususiy mulk sohibidan sotib olgan va o'zlashtiradigan mulk. Bu yerda mulk [illegible] shaxsiy mulk birgalikda fuqarolar mulki deb yuritiladi. Ular o'rtasidagi chegara nisbiydir. Muayyan

ikkiga ajralmaydi, hamma mol–mulk va pul mablag'lari korxona jamoasi ixtiyorida turadi.

Korxona va tashkilotlar uyushmasi (assotsiatsiyasi) mulki–ma'lum maqsad yo'lida uyushma tashkil etganlarning umumiy mulki. O'z faoliyatini uyg'unlashtirish, savdo–sotiq, ishlab chiqarish, boshqarishni tashkil etish uchun har xil yoki bir xil mulkka oid korxonalar va tashkilotlar ajratgan moddiy va pul mablag'i hisobidan tashkil topgan, lekin ishtirokchilar mulkidan alohidalashgan umumiy mulk paydo bo'ladi. Uni xar bir ishtirokchi emas, balki uyushma tasarruf eta oladi. Bu mulk umumiy maqsad yo'lidagina ishlatiladi.

Ijtimoiy tashkilotlar mulki–ijtimoiy tashkilotlar partiyalar, kasaba tashkilotlari, xalq harakatlari, turli fondlar va boshqalarga a'zo bo'lgan va o'z ulushini qo'shgan kishilarning umumiy mulkidir. U badal puli, ajratmalar, xo'jalik faoliyatidan tushgan daromadlar hisobidan paydo bo'ladi, tashkilotlar nizomida ko'rsatilgan faoliyatni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Diniy tashkilotlar mulki–dindorlar tashabbusi bilan vujudga kelgan tashkilotlarning mol–mulki. Bu mulk ham birgalikda tasarruf etiladi va u o'tmishdan meros qolgan diniy bino–inshootlar bilan cheklanmay, dindorlardan tushgan mablag'lar, korxona va tashkilotlarning xayriya yordami, diniy marosimlardan tushgan daromad hisobidan shakllanadi.

O'zbekiston Respublikasi qonunida yuqorida ko'rib o'tilgan jamoa mulki turlaridan tashqari oila mulki va mahalla mulki qonun bilan qayd etilgan. Oilaviy korxona va xo'jaliklar borki, u yerdagi mol–mulk daromad topishni ko'zlaydi, birgalikda o'zlashtiriladi. Bir necha qondosh oilalar uyushmasi jamoa bo'lib, uning doirasida mulkiy aloqa paydo bo'ladi. Oila mulki obyekti oilaga qarashli mol–mulk bo'lib, u mehnat vositalari bilan birga iste'mol buyumlaridan ham iborat. Oila mulki zaminida mikroiqtisodiyotning bir turi–oila xo'jaligi amal qiladi.

Mahalla mulki–mahalla ahlidan iborat jamoa doirasida unga qarashli boylikning hamjihatlik bilan o'zlashtirilishidir. Mahalla ixtiyoridagi bino–inshootlar (kutubxona, idora binosi), marosimlarga xizmat qiluvchi asbob–anjomlar mahalla mulkining obyekti bo'lsa, uning subyekti jami mahalla ahli hisoblanadi. Mahalla ahlining pul mablag'lari, davlat (mahalliy hokimiyat) bergan mablag'lar, mahallada joylashgan korxona va tashkilotlarning xayriya ajratmalari hisobiga mahalla mulki shakllanadi va o'sib boradi.

Davlat mulki–boylikning o'z vazifasini ado etishi uchun davlat tomonidan o'zlashtirilishidir. Bu mulk davlat paydo bo'lishi bilan vujudga keladi, ammo uning maqsadi va miqyosi o'zgarib turadi. U

xususiy va jamoa mulkidan o'sib chiqadi, ya'ni ularga tegishli moddiy va ma'naviy ne'matlar davlat tasarrufiga o'tadi. Davlat mulkining paydo bo'lishi va rivojlanishi quyidagilar hisobidan bo'ladi: 1) mulkning milliylashtirilishi; 2) davlat mablag'i hisobidan korxonalar qurilishi; 3) jamiyatda yaratilgan, ammo boshqa mulklarga taalluqli daromadlarning bir qismidan soliq undirish orqali davlat budjetiga olinishi.

Turli mamlakatlarda davlat mulki obyekti bir—biridan farq qiladi. Ko'pchilik mamlakatlarda yer xususiy mulk obyektiga kiradi, O'zbekistondagi mulk to'g'risidagi qonunga ko'ra yer, suv, qazilmalar, o'simlik va hayvonot dunyosi davlat mulki deb e'lon qilingan.

Davlat mulki faqat unga qarashli korxonalar mol—mulki bilan cheklanmaydi, unga davlat tashkilotlari mahkamalaridagi mol—mulk, davlat budjetining pul mablag'lari, davlatga qarashli aksiyalar ham kiradi. Shuningdek, davlatning xorijda ham mulki bo'ladi.

Turli shakldagi mulklar bir—biridan tamomila ajralib qolmaydi, ularning o'zaro aloqasi faqat bozor orqali bo'lmay, ular kirishib ham ketadi, natijada aralash mulk paydo bo'ladi. Aralash mulk muayyan bir obyektning turli mulkdorlar ishtirokida o'zlashtirilishini bildiradi. U hozirgi ochiq turdagi aralash aksioner kompaniyalarida aniq ifoda etiladi. Bu yerda xususiy mulk, jamoa mulki va hatto xorijiy mulk hissadorlik asosida birlashadi. Mulk obyekti birlashgan holda ishlatilib, o'z egalariga daromad keltiradi.

Mulkiy munosabatlarda davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish muhim o'rin tutadi.

Davlat tasarrufidan chiqarish—davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga aksionerlik jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish—fuqarolarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki obyektlarini yoki davlat aksiyonerlik jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishdir.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning uchta asosiy yo'nalishlari:

1. Davlat korxonalarini mehnat jamoalariga bepul topshirish.
2. Davlat korxonalarini mehnat jamoalariga sotish yoki ijaraga berish, keyinchalik butunlay sotib olish.
3. Davlat mulkini barcha jamiyat a'zolariga teng bo'lib berish.

Davlat mulkini topshirishning amalga oshirish mumkin bo'lgan shakllari:

1. Korxonalarda mustaqil aksionerlik jamiyatlarini va boshqa xo'jalik jamoalarini tashkil etish

SAMARQAND IQTISODIY
VA SERVIS INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKA

2. Davlat mulkini auksion (kimoshdi savdo) yuridik shaxslarga yoki jismoniy shaxslarga sotish.
3. Yuridik shaxslar tomonidan ijaraga olingan korxonalarni butunlay sotib olish.
4. Davlat korxonalarini mehnat jamoalari tomonidan sotib olish.
5. Foyda keltirmayotgan korxonalarni mehnat jamoalariga bepul berish (istisno tariqasida).

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish obyektlarini sotish tartibi, narxi, bitimlarni rasmiylashtirish tartibi, mablag'i 1991 – yil 19 – noyabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi qonunda batafsil ma'lumot berilgan.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish jarayoni ko'p ukladli iqtisodiyotni barpo etishdan iborat strategik vazifaga bo'ysundirildi. Bunda ustuvorlik xususiy mulkka, kichik va o'rta biznesga berildi.

O'zbekiston respublikasida kichik va o'rta biznesni davlat yo'li bilan qo'llab – quvvatlash uchun tadbirkorlikni rivojlantirish fondi, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga ko'maklashish fondi tuzildi. 1995 – 1998 yillarda kichik va o'rta korxonalar soni 2 baravar ko'paydi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida xususiylashtirishni qisqa vaqt davrida o'tkazish katta ahamiyatga egadir. Chunki iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazish mamlakat iqtisodining rivojlanishiga va aholi turmush darjasini yaxshilashga, farovonligini oshirishga olib keladi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Mulkchilik munosabatlari – jamiyatdagi boyliklarni o'zlashtirish xususidagi iqtisodiy munosabatlardir. Mulkchilik o'zlashtirish borasidagi munosabatlar bo'lar ekan, u egalik qilish, foydalanish va tasarruf etishning yaxlitligini taqozo etadi.

Egalik qilish – mulkka rasmiy va huquqiy egalik qilishdir.

Foydalanish, ishlatish – mulk bo'lgan boylikni iqtisodiy faoliyatda qo'llab, xo'jalik jarayoniga kiritib, undan natija olish.

Tasarruf etish – mulk bo'lgan boylik taqdirini mustaqil hal etish, ya'ni mulkni sotib yuborish, ijaraga berish, merosga qoldirish, asrab – avaylab ko'paytirish yoki uni yo'qotib yuborishdan iborat xatti – harakatlar.

Mulkchilik obyektlari – bu mulkka aylangan barcha boylik turlari.

Mulkchilik subyektlari – mulk obyekti o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlarning ishtirokchilari.

Mulkdorning iqtisodiy manfaati — uning boylik egasi sifatidagi hayotiy ehtiyoji bo'lib, xatti—harakat, fe'l—atvor, iqtisodiy faoliyat sababini yuzaga chiqaradi.

Mulk shakllari — bu davlat, jamoa, xususiy mulklardir.

Xususiy mulk — ayrim kishilarga tegishli va daromad olishning asosi bo'lib xizmat qiluvchi mulk.

Jamoa mulki — boylikning muayyan maqsad yo'lida ayrim jamoalarga birlashgan kishilar tomonidan birgalikda o'zlashtirilishi.

Davlat mulki — boylikning o'z vazifasini ado etishi uchun davlat tomonidan o'zlashtirishidir.

Davlat tasarrufidan chiqarish — bu davlat mulkini har xil mulk shakllariga aylantirish.

Xususiylashtirish — davlat mulkini xususiy shaxslar ixtiyoriga o'tishidir.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Mulkning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mohiyati nimadan iborat?
2. Mulkning qanday shakllarini bilasiz, ularning har biriga ta'rif bering.
3. Mulkni tasarruf etish deganda nimani tushunasiz?
4. Mulkning obyekt va subyektlarini izohlang.
5. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish deganda nimani tushunasiz? Ularning yo'llari va shakllarini sanab o'ting.

III Bob. TOVAR ISHLAB CHIQARISH. PUL

1. Natural va tovar ishlab chiqarish *ijtimoiy xo'jalik* shakllari ekanligi.
2. *Tovar va uning xossalari.*
3. Pulning *vujudga* kelishi, *mohiyati* va *asosiy vazifalari.*
4. *Qiymat qonuni.*

1. Natural va tovar ishlab chiqarish ijtimoiy xo'jalik shakllari ekanligi

Avvalo, bu mavzuni o'rganishni biz tovar–pul munosabatlari nima, degan savolga javob berishdan boshlaymiz. Tovar–pul munosabatlari– bozor iqtisodiyoti mohiyatini tashkil etuvchi munosabatlar: tovar ishlab chiqarish, tovarlarni ayriboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarning yaxlitligidir.

Xo'sh, tovar ishlab chiqarish inson vujudga kelgan vaqtdan mavjudmi? *Yo'q, albatta. Kishilik jamiyati rivojlanishida tovar ishlab chiqarishdan oldin natural* ishlab chiqarish mavjud bo'lgan.

Natural ishlab chiqarish tarixan ibtidoiy jamoa tuzumida mavjud bo'lgan, ammo u hozirda ham primitiv turdagi ana'naviy iqtisodiy tizimlarda ham mavjud bo'lis'i *mumkin.*

Natural xo'jalikda mahsulotlar bozorda sotish uchun emas, balki xo'jalikning *o'zida* uning xodimlari va yaratuvchilari iste'moli uchun ishlab chiqarilgan.

Natural ishlab chiqarishda iqtisodiyotni tashkil etishning asosiy muammolari juda sodda yo'l bilan hal etilgan. *Nima* yaratish, qanday yaratish, mahsulot kimga mo'ljallanganligini xo'jalik xodimlari faqat xo'jalik ichidagi *iste'molni* hisobga olgan holda aniqlaganlar.

Natural ishlab chiqarish alohidalashgan xo'jaliklardan iborat *bo'lgan.* Bu esa natural ishlab chiqarishga chegaralanganlik xos *ekanligini ko'rsatadi va iqtisodiy jarayonlarni bir doiraga qat'iy qilib* qo'ygan, tashqi aloqalarga *yo'l ochishga qo'ymagan. Natural* xo'jalikda, *xomashyoni topishdan tortib, mahsulotni tayyor* holga keltirishgacha bo'lgan ishlarni alohida xo'jaliklarning o'zi bajargan. *Ishlab chiqarish* qo'l mehnatiga asoslangan. Bu esa natural xo'jalikka bir qancha asrlar davomida universal qo'l mehnati xos bo'lganligini ko'rsatadi.

Natural xo'jalikda iste'mol hajmi bilan *ishlab chiqarish* hajmi bir muncha muvofiq kelgan: bu esa o'z navbatida ularni bir–biri bilan bog'lash muammosini *osonlashtirgan.* Chunki natural xo'jalikka ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasida iqtisodiy aloqalar xos bo'lgan,

ular "ishlab chiqarish — taqsimot — iste'mol" ketma-ketligi bo'yicha ro'y bergan.

Ishlab chiqarishning natural shakli ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ishlab chiqarish munosabatlarning shunday darajasiga xosdirki, bunda ishlab chiqarishning asosiy maqsadi nihoyatda chegaralangan hajmi katta bo'lmagan va tarkibi jihatidan deyarli bir xil bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga bo'ysundirilgan.

Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanib borishi natijasida natural ishlab chiqarishga nisbatan ishlab chiqarish unumdorligining o'sishiga mukammalroq ishlab chiqarish vositalarini qo'llashga sharoit yaratadigan tovar xo'jaligi vujudga kelgan, uning kurtaklari oldidoiy jamoa tuzumining yemirilishi davrida vujudga kelgan. Tovar ishlab chiqarish shunday xo'jalik tizimidirki, bunda mahsulot yakka, alohida ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqariladi va ularning har biri, biron xil mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashadi, natijada ijtimoiy talabni qondirmoq uchun mahsulotni bozorda sotish va sotib olish zarur bo'ladi. Xo'sh, tovar ishlab chiqarishning vujudga kelish sabablari nimadan iborat? Tovar ishlab chiqarishning vujudga kelishi va mavjud bo'lishining ijtimoiy—iqtisodiy asoslari— ijtimoiy mehnat taqsimoti ishlab chiqaruvchilarning alohidalashuvi, ularning iqtisodiy mustaqilligidir. U yoki bu jamiyatda tovar ishlab chiqarishning ijtimoiy—iqtisodiy mohiyati, tutgan o'rni, rivojlanganlik darajasi va amal qilish chegarasi shu jamiyatning mulkiy munosabatlariga va ishlab chiqarish ixtisoslashuvining teranlik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, tovar ishlab chiqarishining vujudga kelishi natijasida bozorning shakllanishi insonlarni oldida turuvchi "noyob" cheklangan resurslar har xil ne'matlar bo'lgan "cheksiz ehtiyojlar" ning dilemmasini hal etish uchun cheksiz urinishlar natijasidir. Zero, insonning cheksiz ehtiyojlariga nisbatan iqtisodiy resurslar va insonlarning ishlab chiqarish imkoniyatlari cheklanganligi sababli, inson bitta mahsulotni unumli ishlab chiqarish, bitta sohada samarali faoliyat ko'rsatishi mumkin, ammo uning ehtiyoji ko'p mahsulotlar bilan o'lchanadi. Binobarin, resurslar cheklanganligi ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida tarmoqlar hamda inson faoliyat turiga ixtisoslashuviga sabab bo'lgan. Hozirgi iqtisodiyot mehnat taqsimotining o'sishi, ixtisoslashuvining chuqurlashuvi mahsuli bo'lib xizmat qiladi.

Mehnat taqsimoti natijasida ish kuchi samaradorligi oshadi.

Ixtisoslashuv natijasida, ya'ni bir mahsulotlar ortiqcha ishlab chiqariladi, boshqalari umuman ishlab chiqarilmaydi, bu esa mahsulotni ayriboshlash masalasini keltirib chiqaradi. Ma'lumki, ayriboshlash munosabatlari bozorda ro'y beradi. Demak, bozorning

vujudga kelishida yana bir muhim bo'g'in — bu mehnat taqsimoti darajasining o'sishi natijasida tovar va xizmatlarni ayriboshlashning shakllanishidir.

Tovar bozorning asosiy unsurlaridan biri hisoblanadi. Tovar inson mehnati natijasida bozorda ayriboshlash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot. U insonning ma'naviy, jismoniy, ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondiradi.

2. Tovar va uning xossalari

Tovar ikki xossaga ega:

a) iste'mol qiymati;

b) qiymat;

Tovarning iste'mol qiymati mahsulotlarning foydali tomonidan kishilarning biron bir iste'molini qondira olish qobiliyatidan iborat va har qanday jamiyat boyligining moddiy mazmunini tashkil etadi. Tovar har doim mehnat mahsulidir: ammo tovar bo'lishi uchun bozorda ayriboshlanishi zarur. Demak, u almashuv qiymatiga ega. Tovarning almashuv qiymati nima?

Bir tovarning ikkinchi tovarga biror bir nisbatda ayirboshlanishiga uning almashuv qiymati deyiladi.

Almashuv qiymati qiymatning namoyon bo'luvchi shaklidir. Tovarlar bir—biriga ayirboshlanganda ularning qiymati hisobga olinadi.

Demak, tovar ikki xossaga: iste'mol qiymati va qiymatga ega. Tovar iste'mol qiymati va qiymatning birligidan iborat, ammo bu birlik ziddiyatlidir, bir vaqtning o'zida ikki yoqlama shakliga, ya'ni ashyoviy va qiymat shakliga ega. Tovarning iste'mol qiymati va qiymati o'rtasidagi ziddiyat tovarlar sifasiz ishlab chiqarilganda yuzaga keladi.

Tovarning ikki xossasi borligiga sabab, unda mujassamlashgan mehnatning ikki yoqlama xarakterga egaligidadir.

Masalan, kostum ishlab chiqarishda yigiruvchilar, to'qimachilar, tikuvchilar; nonda— novvoy, traktorchi, tegirmonchi va boshqalar ishtirok etadilar. Agar har bir aniq iste'mol qiymatida masalan, kostumda ma'lum aniq mehnat gavdalansa, uning qiymatida ish kuchi sarfi sifatida umuman sarf qilingan inson mehnati gavdalanadi. Aniq mehnat turlari bir—biridan farq qiladi. Masalan, tikuvchining mehnati novvoy mehnatidan farq qiladi, chunki birinchisi kostum yaratadi, ikkinchisi esa non. Inson mehnatining umuman sarflanishi nuqtai nazaridan, ya'ni insonni jismoniy, ma'naviy, ruhiy energiyasini sarf etishimiz nuqtai nazaridan tikuvchi va novvoy mehnati bir xildir. Demak, tovarda mujassamlashgan mehnat ikki yoqlama xarakterga

ega. Birinchisi— aniq mehnat. Ikkinchisi— umuman insonning mehnati va aqliy energiyasining sarfi— abstrakt mehnat. Aniq mehnat tovarning iste'mol qiymatini, abstrakt mehnat tovarning qiymatini yaratadi.

3. Pulning vujudga kelishi, mohiyati va asosiy vazifalari

Tovar qiymati ishlab chiqarishda vujudga keladi, ammo faqat bozorda bir tovarni ikkinchisiga tenglashtirish orqali aniqlanadi.

Tovarlarning qiymatini o'zida aks ettirgan tovar ekvivalent tovar deyiladi. Masalan, X va Y tovarlar ayirboshlanyapti, ya'ni XqY. Bunda Y tovar, X tovarning qiymatini o'zida ifodalayapti. Bunda Y tovar ekvivalent tovar hisoblanadi. Ammo pulni vujudga kelishidan oldin ekvivalent tovar uzoq tarixiy rivojlanish jarayonini bosib o'tgan.

Demak, almashuv hozirgi zamon shakliga yetib kelguncha bir qancha bosqichlarni bosib o'tadi. Qiymatning eng elementar shakli bo'lib u bir tovar qiymatining boshqa tovarda gavdalanishidir. Qiymatning oddiy shakli ayirboshlash endi vujudga keladigan vaqtga muvofiq keladi: bu vaqtda u hali tasodifiy xarakterga ega bo'lgan. Masalan, 10 metr mato = 2 qop g'alla. Bunda tovar ekvivalent rolini g'alla o'ynayapti.

Mehnat taqsimoti va tovar ishlab chiqarishning o'sishi almashinadigan tovarlar sonini ko'paytiradi, qiymatning to'la yoki kengaytirilgan shakli kelib chiqadi, almashish jamiyatda doimiy tus oladi. Endi tovar qiymati bir necha tovarlarning qiymatlari bilan ifodalanishi mumkin bo'ladi, ya'ni 2 qo'y = 2 qop g'alla yoki 25 metr chitga yoki 3 boltaga kabi.

Qiymatning kengaytirilgan shakli asta—sekin qiymatning umumiy shakliga aylandi. Hamma tovarlar o'z qiymatlarini bir tovarda aks ettira boshlaydilar.

Masalan:

8 qop g'alla yoki
10 metr chit yoki
1 bolta yoki — q 1 qo'y.
2 gr oltin
va hokazo.

Bunda tovar— ekvivalent rolini bitta qo'y o'ynamoqda. Buning natijasida umumiy ekvivalent kelib chiqqan va bu rolni o'ynovchi tovarning asosiy vazifasi odamlarning shaxsiy ehtiyojini emas, ijtimoiy almashuv ehtiyojini qondirishdan iborat bo'lib qoldi.

Har xil xalqlarda va tarixning turli bosqichlarida ekvivalent vazifasini turli tovarlar bajargan. Ishlab chiqarishning yanada taraqqiy

etishi, tovar almashuvining rivojlanib, savdo–sotiq ishlarining milliy doiradan chiqib ketishi, katta xalqaro bozorlarning paydo bo'lishi yagona umumiy ekvivalent zaruriyatini keltirib chiqargan. Shunday qilib, qiymatning pul shakli kelib chiqdi. Umumiy ekvivalent vazifasini oltin bajara boshlagan. Oltin pulga aylandi. Pul rolini tarixda boshqa materiallar ham (mis, temir, kumush) o'ynagan. Shunday qilib, pul– o'ziga xos tovar, umumiy ekvivalentdir.

Pul vujudga kelishining asosiy sababi tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi, mehnat taqsimotining chuqurlashuvidir. Buning natijasida ortiqcha mahsulotni ayirboshlash zaruriyati vujudga kelgan. Pul esa ayirboshlashning eng qulay vositasi bo'lganligi sababli insonlar tomonidan qabul qilingan.

Pulning mohiyati: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, jamg'arish, to'lov vositasi, jahon puli vazifalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

1. Pul– qiymat o'lchovi.

Pul turli tovarlarning qiymatini o'lchab, miqdorini taqqoslab beradi. Tovarlar qiymatining pulda ifodalanishi tovarning bahosidir.

2. Pul– muomala vositasi

Tovar–pul muomalasi jarayonida pul naqd bo'lishi kerak, chunki uning yordamida tovarlar oldi–sotdi qilinadi. Tovarlarning pulga aylanishi tovar ishlab chiqaruvchining tovarni tayyorlashga sarflagan mehnati jamiyatga kerakli deb e'tirof etilganligini bildiradi. Shuning uchun pulga tovar ayirboshlash bozor iqtisodiyotining muhim tomoni hisoblanadi.

3. Pul– jamg'arish vositasi.

Turli vaziyat taqozosi muomala jarayonining uzilib qolishiga olib kelishi mumkin. Buning natijasida pul muomalada bo'lmay turib qoladi. Bunday holda pul boylik to'plash vositasi vazifasini bajara boshlaydi.

4. Pul– to'lov vositasi.

To'lov muddati kechiktirilib, sotilgan tovarlarning haqi to'lanayotgan vaqtda pul to'lov vositasini bajaradi. Xaridorlar tovarning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydilar. Natijada pul ma'lum vaqtdan keyingina oborotga tushadi. Pul to'lov vositasi vazifasini tovar muomalasi sohasidan tashqarida ham bajaradi. Xususan, ish haqi to'lashda har xil moliyaviy majburiyatlar (soliq, ijara haqi) to'lanadi.

5. Jahon puli.

Xalqaro mehnat taqsimoti rivojalnishi bilan tovarlar muomalasi bir mamlakat doirasidan tashqariga chiqa boshlaydi, ya'ni jahon puliga aylanadi.

O'zbekiston milliy valutasining joriy etilishi

Valuta deganda, keng ma'noda, har bir mamlakatning yoki davlatning milliy pul birligi tushuniladi, har bir o'ziga siyosiy va iqtisodiy mustaqil bo'lgan davlat o'z milliy valutasiga — pul birligiga ega bo'lishi lozim. Ammo, buning uchun mamlakat iqtisodiyoti rivojlangan bo'lishi, ko'p sohalarda o'zini — o'zi ta'minlay olishi, xalqaro iqtisodiy jamiyatlarda erkin qatnasha olishi ta'minlangan bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Aks holda milliy valuta qadri tushib ketadi. Har bir davlat o'z valutasining konvertirlashuviga, ya'ni boshqa valutalar bilan erkin almashina olishiga erishmog'i kerak. Buning uchun milliy pul birliklari yetarli miqdorda tovar zahiralari bilan ta'minlangan, mamlakat iqtisodiyoti mustahkam, baquvvat, barqaror rivojlanayotgan bo'lishi kerak.

Valuta — tor ma'noda konvertirlashgan milliy pul birligidir. Bunday valutalar jumlasiga dollar, funt'sterling, marka, frank, iena kiradi. Bu pul birliklari o'z mamlakatida tovarlar bilan ta'minlangan bo'lgani uchun xalqaro darajada ham erkin almashina oladi. Iqtisodiyoti yuksalgan har bir mamlakat valutasi ana shunday transmilliy quvvat kasb etishi mumkin.

Har qanday mamlakatning mustaqillik belgilaridan biri — o'z milliy valutasini chiqarishi inqilobiy jarayon bo'lib, har tomonlama tayyorgarlik ko'rilishi kerak. Asosiysi, mamlakatda siyosiy va iqtisodiy barqarorlik bo'lishi, iqtisodiy rivojlanish ta'minlanishi, ma'lum sarmoyaga ega bo'lishdir.

O'zbekistonda milliy valutani muomalaga kiritish Markaziy Osiyodagi boshqa mustaqil davlatlarga nisbatan biroz kechiktirildi. Biroq, bu ishning g'oyat murakkabligi, mas'uliyati nazarda tutilsa, to'g'ri qilinganligini tushunish qiyin emas. Milliy valutaga o'tish ma'lum tarixiy davrni o'z ichiga olishini e'tiborda tutib, o'tish davrida (1993 — yil noyabrdan 1994 — yil iyulgacha) so'm — kupon joriy etildi. So'm — kupon ma'lum ma'noda milliy pul birligiga o'tilishi uchun tayyorgarlik vositasi bo'ldi.

Shuningdek, so'm — kupon misolida milliy valutani qadrsizlantirmaslikning ma'lum jihatlari sinovdan o'tkazildi.

Mustaqil davlat sifatida O'zbekistonning milliy valutasi — so'mni 1994 — yil iyul oyida muomalaga kiritish maqsad emas, albatta, bu obyektiv zaruratdir. Maqsad — muomalaga kiritilgan milliy pulimiz — so'mning qadrsizlanishiga yo'l qo'ymaslik, uning xarid quvvatini mustahkamlash; keyinchalik so'mning konvertirlashuviga iqtisodiy zamin yaratish, xalqaro miqyosda o'zbek pulining e'tirof etilishiga, xalqaro hisob — kitoblar vositasiga aylantirishga erishishidan iborat.

4. Qiymat qonuni

Qiymat deb mahsulot ishlab chiqarishga sarf etilgan mehnat miqdori tushuniladi. Mehnat sarflari jonli (ish kuchi sarflari) va buyumlashgan (ishlab chiqarish vositalari, xomashyo va h.k.) turlarga ajratiladi.

Binobarin, "tovarning qiymati" deganda, uni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlari tushuniladi.

Ishlab chiqaruvchining har doim harakat qilishiga, yangiliklarga intilishiga, ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirishga nima undaydi? Bu savolga qiymat qonuni javob beradi.

Qiymat qonuniga binoan tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Bu qiymatning miqdori ijtimoiy—zaruriy mehnat sarflari bilan o'lchanadi.

"Ijtimoiy" degan ibora avvalo shuni bildiradiki, tovar qiymatining miqdori u yoki bu ishlab chiqarishning o'ziga alohida qilgan mehnat sarflari bilan emas, balki ijtimoiy—zaruriy mehnat sarflari (IZMS) bilan o'lchanadi, ya'ni ijtimoiy—zaruriy mehnat sarflari ishlab chiqarishning mavjud ijtimoiy normal sharoitda va shu jamiyatda mehnat mahoratining va intensivligining o'rtacha darajasida, biron iste'mol qitymatini ishlab tayyorlash uchun talab qilinadigan ish vaqti mehnat sarflaridir. Agarda xususiy mehnat sarflari ijtimoiy mehnat sarflaridan kam bo'lsa, ishlab chiqaruvchi qulay iqtisodiy mavqega ega bo'ladi va iqtisodiy jihatdan rivojlanib mstahkamlanib boradi.

Bozor iqtisodiyotining eng asosiy talabi ishlab chiqaruvchi kam mehnat sarflab, ko'p va sifatli mol ishlab chiqarilgandagina, ya'ni kishilarning talab va ehtiyojini to'laroq qondirgandagina foyda ko'rib ishlashi mumkin, aks holda, zarar ko'radi. Demak, qiymat qonuni ijtimoiy mehnatni hisobga olish va tartibga solish va vaqtni tejashni rag'batlantirish vazifalarini bajaradi.

Qiymat qonunining amal qilishi oxir—oqibat ishlab chiqaruvchilarning tabaqalashuviga olib keladi. Tabaqalashuvning kuchishi faqat sarf—xarajatlardagina emas, shuningdek, bozor talabini hisobga olishga, unga moslasha olishga ham bog'liqdir. Shunga ko'ra, qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarning mehnat unumdorligini o'stirib borishga yoki boshqa bir tovar ishlab chiqarishga o'tishga rag'batlantiradi.

Qiymat qonunining yana bir vazifasi—tovar ishlab chiqaruvchilarni tabaqalashtirishdir. Bozordagi tovar bahosi asosida [illegible] Shunga ko'ra, qiymat qonuni baholar qonuni sifatida [illegible] qiymat qonunining vazifasi baho qiymat bilan teng [illegible] ham amalga oshaveradi.

Chunki, eng yuqori unumdorlikka erishgan tovar ishlab chiqaruvchilar, bir muncha vaqt yuqori daromad olib turishlari mumkin, lekin bu bilan ularning ahvoli butunlay kafolatlangan deb bo'lmaydi. Agar ular texnik va tashkiliy yangiliklarni, ko'proq samara beradigan ishlab chiqarish yo'llarini muntazam qidirib topib ishlab chiqarishga qo'llab turmasalar, bir muncha vaqtdan keyin o'z ustunliklaridan ajralib qolishlari mumkin.

Shunga ko'ra, qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarni mehnat sarfini kamaytirish yoki kamaytirmaslikni tanlab olish erkinligidan mahrum qiladi. Ular doimo iqtisodiy tazyiq ostida bo'ladilar va doimo ish vaqtini tejash imkoniyatlarini axtarish bilan shug'ullanishga *majburdirlar. Tarix tajribasi—qiymat* qonuni yaratadigan rag'batlar va tazyiq g'oyat samarali ekanligini ko'rsatadi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Natural xo'jalik—bu xo'jalik yuritishning shunday shakliki, unda moddiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish alohida xo'jalik birligining o'z ichida iste'mol qilish uchun amalga oshirilishidir.

Tovar (bozor) xo'jaligi—bu tovar is' lab chiqarishga asoslangan va bozor orqali ishlab chiqarish bilan iste'mol o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlovchi iqtisodiyotni tashkil qilishning ijtimoiy shaklidir.

Oddiy tovar xo'jaligi—bu mustaqil xususiy ishlab *chiqaruvchilar—dehqonlar va hunarmandlar o'rtasida ayirboshlash* uchun mahsulot ishlab chiqarish.

Rivojlangan tovar xo'jaligi—*nafaqat barcha mehnat mahsullari* balki ishlab chiqarish omillari, jumladan, ishchi kuchi ham tovarga aylanadi.

Tovar—bu o'z iste'moli uchun emas, balki boshqa mahsulotlarga bozorda pul vositasida ayirboshlash uchun yaratilgan mehnat mahsulidir.

Tovarning iste'mol qiymati—bu uning kishilarning biron—bir ehtiyojlarini qondirish xususiyati.

Tovarning almashuv qiymati—bu uning boshqa bir tovarga almashina olishi xususiyatidir.

Tovar qiymati—uni ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy—zaruriy mehnat, ijtimoiy—zaruriy ish vaqti bilan o'lchanadi.

Aniq mehnat—tovarning iste'mol qiymatini yaratadigan *mehnatdir.*

Abstrakt mehnat – tovar qiymatini yaratadi ("abstrakt" so'zi o'zbek tilida *mavhum* degan ma'noni bildiradi). Mehnat aniq shaklidan qat'i nazar umuman sarflangan ish kuchidir, jami ijtimoiy mehnatning qismidir. Shuning uchun gohida "abstrakt mehnat" deganda insonning nima ishlab chiqarishidan qat'i nazar aqliy va jismoniy quvvatini sarf qilishi tushuniladi.

Pul hamma tovarlarga ayirboshlana oladigan va hamma tovarlar qiymatini o'zida ifoda eta oladigan maxsus tovardir.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Natural xo'jalik deganda nimani tushunasiz?
2. Tovarga ta'rif bering va uning xossalarini tavsiflang.
3. Pul bu nima va uning mohiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
4. Pul qanday vazifalarni bajaradi? Bu vazifalarni tavsiflab bering.
5. O'zbekistonda milliy valuta qachon joriy etildi va uning qadrsizlanishiga yo'l qo'ymaslik uchun qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?
6. Qiymat deganda nimani tushunasiz?
7. Qiymat qonunini ta'riflang.

IV Bob. IQTISODIY RIVOJLANISHNING UMUMIY MUAMMOLARI

1. Iqtisodiy rivojlanishning obyektiv shart—sharoitlari. Cheklangan resurslarning samarali ishlatilishi.
2. Jamiyat oldida turgan asosiy iqtisodiy muammolar.
3. Iqtisodiy tizimlar modeli.

1. Iqtisodiy rivojlanishning obyektiv shart—sharoitlari. Cheklangan resurslarning samarali ishlatilishi

Har qanday iqtisodiy tizimning amal qilish maqsadi bu jamiyat va har bir jamiyat a'zosining ehtiyojini qondirishdir.

Ishlab chiqarish jarayoni bu jamiyat ixtiyoridagi resurslardan foydalanib, jamiyat a'zolari uchun tovar va xizmatlar yaratishdir.

Ehtiyojni qondirish maqsadida cheklangan resurslarni ishlatish *iqtisodiy o'sish muammolarini keltirib chiqaradi. Bu muammolarning* kelib chiqishiga sabab, birinchidan, jamiyat iste'molining cheksizligi va ular to'liq qondirilmasligidir, ikkinchidan, tovar va xizmatlarni yaratish uchun kerak bo'lgan resurslarning cheklanganligidir. Bu muammo tanlash yo'li bilan hal etiladi. Iqtisodiyot nazariyasi fanining asosiy maqsadlaridan biri ham bu tahlil qilish uslubi orqali cheklangan resurslarni tanlash yo'li bilan iste'molni maksimal qondirish muammosini hal etishdir.

Jamiyat iste'molining cheksizligi. Iste'mol—shaxs va jamiyatning yashashi va taraqqiy etishi uchun kerak bo'lgan zaruratdir. Insonlar uchun zarur bo'lgan tovar va xizmatlar hajmi millionlarda o'lchanib, *ularning soni o'sib bormoqda. Iqtisodchilar moddiy ehtiyojni, ya'ni* tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni o'rganadilar. Iste'molning qondirilishi jarayonida uning miqdori sifati, tarkibi o'zgarib boradi va takomillashadi.

Iste'molning cheksiz o'sib borishini insoniyatning iqtisodiy evolyutsiyasi jarayonida kuzatish mumkin. Har 10 yilda tovarlar va xizmatlar hajmi ikki baravardan ko'proq o'sib bormoqda. Inson tabiat boyliklari oddiy iste'molidan boshlab, to tabiat, inson va ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishgach bo'lgan bosqichlarni bosib o'tmoqda.

Iste'molning turlari. Iste'mol turlari ikki xil: birlamchi va ikkilamchi bo'ladi.

Birlamchi iste'molga inson uchun birinchi navbatda kerak bo'ladigan buyumlar kiradi (kiyim—kechak, oziq—ovqat, uy—joy).

Ikkilamchi iste'molga esa qolgan boshqa buyumlar va xizmatlar kiradi (kino, teatr, sport).

Iste'molni qondirish manbai bo'lib moddiy boyliklar hisoblanadi. Ularning ayrimlari jamiyat ixtiyorida cheksiz bo'ladi (masalan, havo), ayrimlari cheklangan bo'ladi.

Iqtisodiy resurslar va ularning cheklanganligi. Iqtisodiy resurslar — bu tovar va xizmatlarni yaratish uchun kerak bo'lgan tabiiy, insoniy va inson tomonidan yaratilgan resurslardir.

Resurslar ikki xil ko'rinishda bo'ladi:

1. Moddiy resurslar — yer, xomashyo materiallari va kapital (sarmoya).
2. Inson resurslari — mehnat va tadbirkorlik qobiliyati.

«Yer» tushunchasiga: haydaladigan yerlar, o'rmonlar, konlar va suv resurslari kiradi. «Kapital yoki *investitsion resurslarga*»: tovar va xizmatlarni yaratish va ularni iste'molchiga yetkazib berish uchun kerak bo'lgan barcha vositalar (bino — inshootlar, asbob — uskunalar). Kapital tovarlarni ishlab chiqarishni takomillashtirish va kengaytirish uchun ishlatish jarayoni (mashina, uskunalar, qurilish materiallari) investitsiyalash deb ataladi.

O'zbekiston Respublikasi moddiy resurslarga boy mamlakatlardan biri hisoblanadi. Prezident I.A.Karimov bu borada **«O'zbekiston o'z yer osti boyliklari bilan haqli suratda faxrlanadi — bu yerda mashhur Mendeleyev davriy sistemasining deyarli barcha elementlari topilgan. Hozirga qadar 2,7 mingdan ziyod turli *foydali qazilma konlari va ma'dan namoyon bo'lgan istiqbolli* joylar aniqlangan»** deb ta'kidlab o'tgan[1].

O'zbekiston yer osti boyliklari resurslaridan tejamli va samarali foydalanish mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning asosidir.

«Mehnat» tushunchasiga tovar va xizmatlarni yaratish jarayonida insonlarning aqliy va jismoniy qobiliyatlarining qo'llanilishi kiradi.

«Tadbirkorlik» qobiliyatiga barcha ishlab chiqarish omillarini unumli ishlata olishdagi maxsus insoniy resurslar kiradi.

Barcha iqtisodiy resurslar, ishlab chiqarish omillari cheklangandir. Bunday cheklanish nisbiydir. Chunki, ma'lum bir iqtisodiy taraqqiyot sharoitida barcha talabni qondirish uchun kerak bo'lgan resurslar cheklangandir. Resurslarning cheklanganligi oqibatida ishlab chiqarish hajmi ham cheklangandir.

Ijtimoiy ishlab chiqarish jamiyat uchun kerak bo'lgan tovar va xizmatlarni yarata olmaydi. Shuning uchun jamiyat oldida qanday mahsulotlarni ishlab chiqarish va qanday mahsulotlardan voz-kechish muammosi turadi (masalan, ma'lum nisbatlarda saryog' yoki

[1] Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari». — T.: «O'zbekiston», 1997 — y. 230 — bet.

xomburaklar ishlab chiqarish). Natijada ijtimoiy ishlab chiqarishni to'g'ri va samarali olib borish zarurati kelib chiqadi.

Har qanday jamiyat iqtisodiy samaradorlikka erishish uchun cheklangan resurslarni maksimal darajada unumli ishlatish orqali, maksimal darajada foydali tovar va xizmatlarni yaratishga intilishi kerak.

Cheklangan resurslarning samarali ishlatilishi. Iqtisodiy samaradorlik – bu cheklangan resurslardan unumli foydalanib, tovar va xizmatlarga bo'lgan jamiyatning cheksiz talabini maksimal qondirishdir. Agar qilingan xarajatga nisbatan ko'proq mahsulot ishlab chiqarilgan bo'lsa, samaradorlik oshgan hisoblanadi va aksincha, mahsulot kam ishlab chiqarilsa, samaradorlik pasaygan bo'ladi.

Har qanday jamiyat iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishga intiladi. Ular cheklangan resurslardan maksimal tovar va xizmatlarni yaratishga harakat qiladilar. Bu maqsadga erishish uchun jamiyat o'zidagi bor resurslardan to'liq foydalanishi kerak. Buning uchun jamiyat ish bilan bandlikni va ishlab chiqarishni to'liq ta'minlashi kerak. To'liq bandlikni amalga oshirish uchun mamlakat iqtisodiyoti mehnatga qodir hamma jamiyat a'zolarini ish bilan ta'minlab berishi kerak.

Ishlab chiqarishni to'liq amalga oshirish uchun cheklangan resurslarni samarali taqsimlash, ya'ni ishlab chiqarilgan mahsulotda resurslarning ulushi salmoqli bo'lishi kerak. Ishlab chiqarishni samarali olib borish uchun texnologiyalarning eng yaxshisini qo'llash kerak.

Milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatlarining egri chizig'i.

Jamiyatda resurslarning cheklanganligi, ularni samarali va oqilona ishlatishni zarur qilib qo'yadi. Jamiyat oldida resurslardan foydalanishning alternativ varianti mavjud. Buni biz quyidagi misolda ko'rishimiz mumkin. Faraz qilaylik, mamlakatda faqat ikkita tovar turi ishlab chiqariladi. Stanok va non, ya'ni mehnat quroli va iste'mol buyumi. Agar jamiyatning barcha resurslarini non ishlab chiqarish uchun ishlatilsa, unda maksimal miqdorda – 500 tonna ishlab chiqarish mumkin va aksincha, resurslarning barchasi stanok ishlab chiqarishga sarflansa – 15 ming dona ishlab chiqarish mumkin. Lekin jamiyat bir vaqtning o'zida ham non, ham stanok ishlab chiqarishi kerak. Buning uchun non va stanoklarni ishlab chiqarish maksimal darajasidan pastroq bo'lishi kerak. Non va stanoklarni bir – biriga nisbatan ishlab chiqarishni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

1–jadval.

Non va stanoklarni ishlab chiqarish nisbati

Imkoniyatlar	Stanoklar (ming)	Non (tonna)
A	15	0
B	14	100
D	12	200
E	9	300
F	5	400
G	0	500

Non va stanoklarni ishlab chiqarishni milliy iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlarining egri chizig'i bilan namoyish etish mumkin.

1–chizma. Milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatlarining egri chizig'i

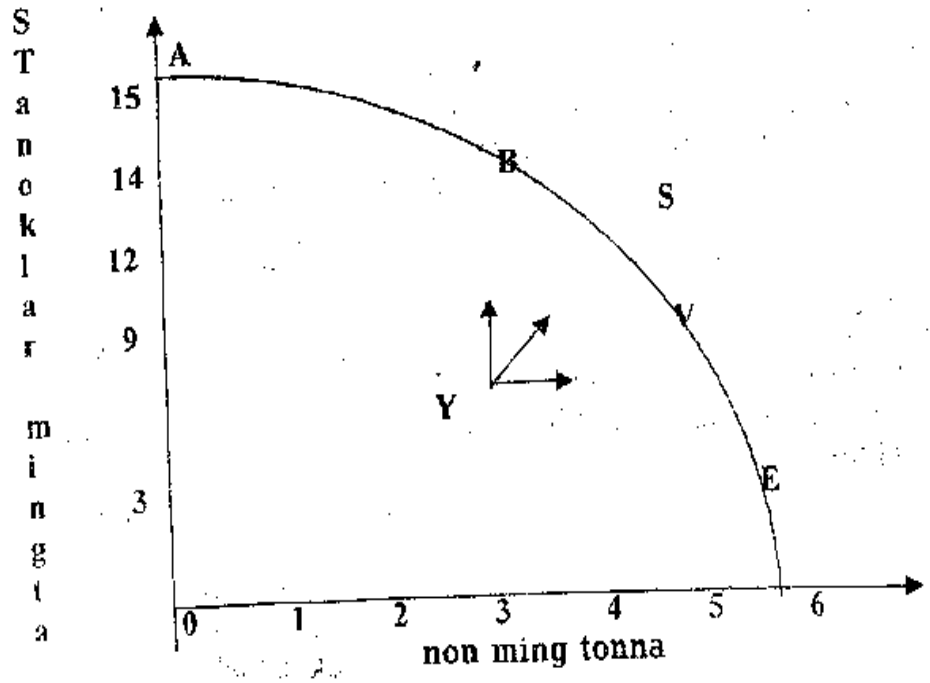

Chizmada ko'rsatilgan raqamlarni bir–biri bilan chiziq yordamida bog'lasak, ishlab chiqarish imkoniyatlarining egri chizig'i hosil bo'ladi. Ishlab chiqarish imkoniyatlarining egri chizig'i jamiyat uchun mahsulot ishlab chiqarishda alternativ imkoniyatlar mavjud ekanligini namoyish etadi. Resurslarning barchasi ishlatilgan

sharoitda non va stanoklarni ishlab chiqarishning mumkin bo'lgan kombinatsiyalarning nuqtalari ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasida bo'ladi. Resurslarning cheklanganligi sababli, jamiyat bir vaqtning o'zida ham non, ham stanok ishlab chiqarish hajmini oshira olmaydi va natijada S nuqtasiga siljib boradi.

Ishlab chiqarish imkoniyatlaridan to'liq foydalanilgan sharoitda non va stanok ishlab chiqarishning kombinatsiyalari egri chiziq ustida emas, balki Y nuqtasida bo'ladi. Bu nuqta shuni ko'rsatadiki, qo'shimcha resurslar ishlatilganda non va stanoklar ishlab chiqarish hajmini kengaytirish mumkin.

3. Jamiyat oldida turadigan asosiy iqtisodiy muammolar. 4. Iqtisodiy o'sish

Jamiyat oldida turgan asosiy iqtisodiy muammo jamiyatning cheksiz talablarini qondirishning jamiyat ixtiyoridagi cheklangan resurslardan unumli foydalanishning optimal variantini izlab topishdir. Har qanday jamiyat o'zidagi mavjud ishlab chiqarish imkoniyatlariga ega bo'lgan holda uchta savolga javob topish imkoniyatini izlashi kerak. Bu savollar quyidagilardan iborat:

- qanday tovarlar, xizmatlar va qancha miqdorda ishlab chiqarilishi kerak?
- qanday usullar bilan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilishi kerak?
- kimlar tovar va xizmatlarni sotib oladilar va iste'mol qiladilar?
- Nimalar ishlab chiqarilishi kerak?

Ayrim shaxslar o'ziga kerak bo'lgan tovarlar bilan o'zini har xil yo'llar bilan ta'minlashi mumkin: mahsulotni ishlab chiqarish, almashtirish yoki sovg'a ko'rinishida ega bo'lishi. Jamiyat esa barcha kerakli mahsulotlarga birdaniga ega bo'lolmaydi. Shuning uchun jamiyat oldida qanday mahsulotlarni birinchi navbatda, qanday mahsulotlarni keyingi navbatda va qanday mahsulotlarni ishlab chiqarishdan voz kechish muammosi turadi.

Rivojlangan mamlakatlarda boshqa mamlakatlar bilan raqobat kurashida g'olib chiqish uchun ma'lum bir doira bilan cheklangan tovarlarni yanada yaxshiroq ishlab chiqarishga intilmoqdalar. Bunday tovarlar avtomobillar, EHMlar va boshqalar bo'lishi mumkin.

Rivojlanmagan mamlakatlarda tanlov masalasi juda og'ir kechadi. Bunday mamlakatlarda butun ish kuchi aholiga faqat oziq—*ovqat* va *kiyim—kechak ishlab chiqarishga* sarflanadi. Aholining turmush darajasini ko'tarish uchun ishlab chiqarishni kengaytirish zarur bo'ladi. Buning uchun tovarlar ishlab chiqarishga zarur bo'lgan

resurslarning bir qismini kapital tovarlar, mashina va asbob–uskunalar ishlab chiqarishga va ishlab chiqarish bino–inshootlarini qurishga sarflashga to'g'ri keladi. Lekin bunday taqsimot vaqtincha turmush tarzining pasayishiga, ommabop tovarlarning qisqarishiga olib keladi.

Tovar va xizmatlar qanday yo'l bilan yaratilishi kerak?

Jamiyat a'zolari uchun kerak bo'lgan ne'matlar yaratilishining har xil variantlari mavjud. Bu ne'matlar kim tomonidan qanday resurslardan va qanday texnologiya asosida ishlab chiqarilishi kerak? Turli loyihalar asosida sanoat inshootlari, uylar va avtomobillarni yaratish mumkin. Binolar ko'p qavatli va bir qavatli bo'lishi, avtomobillarni konveyerda yoki qo'lda yig'ish, ekin maydonlariga makkajo'xori yoki g'alla ekish mumkin.

Binolarning ayrimlari bir shaxs tomonidan, ayrimlari davlat tomonidan qurilishi mumkin (masalan maktablar). Avtomobil ishlab chiqarishni bir xil mamlakatda davlat hal esa, boshqa mamlakatda xususiy firma hal etishi mumkin.

Kimlar tovar va xizmatlarni sotib oladi va iste'mol qiladi?

Jamiyatda yaratilgan tovarlar va xizmatlarning cheklanganligi sababli, ularni taqsimlash muammosi kelib chiqadi. Kim bu tovarlarga ega bo'lishi va ulardan foydalanishi kerak? Tovarlar va xizmatlar jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlanishi yoki boy va kambag'allar bo'lishi kerakmi?, ular o'rtasida nisbat qanday bo'ladi?, aqliy yoki jismoniy mehnatga ko'proq e'tibor berish kerakmi? Bu muammolarning hal etilishi jamiyatning maqsadi va uning rivojlanishini rag'batlantiradi.

3. Iqtisodiy tizimlar

Insoniyat jamiyati o'z taraqqiyot yo'lida har xil iqtisodiy tizimlarni qo'llab kelmoqda. Ular bir–biridan asosiy iqtisodiy muammolarni hal etishga yondashuvi va uslublari bilan farqlanadilar. Iqtisodiy tizimlar to'rt turga bo'linadi:

1. An'anaviy iqtisodiy tizim. Bu qadimgi va qoloq iqtisodiy tizimdir. Bu tizimda ishlab chiqarish natural xarakterga ega bo'lib, qo'l mehnatiga asoslangandir. Iqtisodiy aloqalar cheklangan va an'anaga asoslangandir. An'analar avloddan–avlodga o'tib, kim uchun qanday tovar va xizmatlarni yaratishni belgilab beradi. Texnik taraqqiyot bu tizimga juda qiyinchilik bilan kirib keladi, chunki u an'analar bilan ziddiyatga kirib boradi.

Ayrim mamlakatlarda maxsus iqtisodiy resurslarning mavjud bo'lishi. Iqtisodiy masalalarni an'anaviy yo'l bilan hal qilishga

asoslanadi. Masalan, Braziliyada yildan–yilga bir xil texnologiya asosida import uchun kofe ishlab chiqiladi.

2. Ma'muriy–buyruqbozlik iqtisodiyot tizimi. Bu tizimda davlat iqtisodiyotini to'la–to'kis o'z nazoratiga oladi. Mamlakatdagi hamma iqtisodiy resurslar davlat mulki hisoblanadi. Xalq xo'jaligi davlat tomonidan tuzilgan markazlashgan reja asosida boshqariladi. Qanday mahsulotlarni ishlab chiqarish davlat tomonidan belgilanadi. Mamlakatda teng taqsimot tamoyili hukm suradi, hech kim boshqalardan ortiq bo'lishi mumkin emas. Bunday holat mehnatga befarqlik va layoqasizlik bilan qarashga olib keladi. Natijada yaratilgan mahsulotlar miqdori, sifati pasayib ketadi va mahsulot taqchilligiga olib keladi. Bunday iqtisodiy tizim sobiq sotsialistik mamlakatlarga xos edi.

3. Bozor iqtisodiyoti tizimi. Iqtisodiy muammolar bozorda bozor munosabatlari orqali hal etiladi. Mamlakatda ishlab chiqariladigan tovar va xizmatlarni faqat bozordagi talab belgilaydi. Iste'molchi bozorda qanday tovarlarni xarid qilishni o'zi hal etadi. Ishlab chiqaruvchilarni daromad topish harakatga keltiradi. Bozordagi erkin raqobat ishlab chiqaruvchilar tomonidan mahsulotni sifatli ishlab chiqarishga majbur etadi. Bozor iqtisodiyoti mamlakat iqtisodiyotini erkinlashtiradi va rivojlantiradi. Bozor tizimi dunyoning ko'p mamlakatlarida bor. Lekin ularning rivojlanish darajasi har xil.

4. Aralash iqtisodiy tizim. Davlat tomonidan iqtisodiyotni tartiblash, davlat bilan tadbirkorlik shakllarining uyg'unlashib borishi aralash iqtisodiy tizimni keltirib chiqaradi. Bu tizimda bozor vositalari bilan birga rejalashtirish amal qiladi. Davlat o'z iqtisodiy siyosati bilan iqtisodiyotga faol ta'sir ko'rsatadi. Buni bir necha mamlakatlar misolida ko'rish mumkin.

Shvetsiya iqtisodiyotida davlat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda va daromadlarni qayta taqsimlashda faol qatnashadi. Shvetsiya iqtisodiy tizimining asosini sotsial siyosat tashkil etadi. Bu siyosatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun yuqori darajada soliqlar olinadi. Bu soliqlar yalpi milliy mahsulotning 50 foizini tashkil etadi. Natijada ishsizlik juda past darajaga tushirilgan, aholining har xil guruhlari o'rtasidagi daromadlarning farqi katta emas, fuqarolarning sotsial ta'minoti yuqori darajada va Shvetsiya kompaniyalarining eksport imkoniyatlari yuqoridir.

Yaponiya iqtisodiy modelida davlat xususiy sektor bilan mukammal tuzilgan reja asosida va ish faoliyatini muvofiqlashtirish asosida olib boradi. Davlat tomonidan tuzilgan rejalar xususiy sektor uchun maslahat ko'rinishini oladi. Tuzilgan rejalar davlat dasturi ko'rinishida bo'lib, alohida iqtisodiy bo'g'inlarni umummilliy vazifalarni bajarish uchun birlashtiradi. Yaponiya iqtisodiyotida milliy

an'analar saqlanib kelinmoqda va shu bilan birga boshqa mamlakatlarning tajribalari o'rganilmoqda va amaliyotga tatbiq etilmoqda. Milliy an'analar va boshqa mamlakatlar tajribasining birga olib borilishi Yaponiya sharoitida yuqori samara bermoqda.

AQSH iqtisodiyotida iqtisodiy qonun—qoidalarni yaratishda va ularning bajarilishini nazorat qilishda erkin tadbirkorlik, fan, ma'rifat va madaniyatni rivojlantirishda davlat muhim rol o'ynamoqda.

Aralash iqtisodiyot iqtisodiy resurslarni yanada samaraliroq ishlatishga, yangi texnologiyalarni kashf etish va ishlatishga majbur etadi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Ishlab chiqarish jarayoni—jamiyat ixtiyoridagi barcha resurslardan foydalanib, jamiyat a'zolari uchun zarur bo'lgan tovar va xizmatlarni yaratishdir.

Iqtisodiy resurslar—tovar va xizmatlarni yaratish uchun kerak bo'lgan tabiiy, insoniy va inson tomonidan yaratilgan resurslardir.

Iqtisodiy samaradorlik—cheklangan resurslardan unumli foydalanib, tovar va xizmatlarga bo'lgan jamiyatning cheksiz talabini maksimal qondirishdir.

Kapital—daromad keltiruvchi mulk. U ishlab chiqarish vositalari, tovarlar va pul mablag'lari ko'rinishida bo'ladi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Ishlab chiqarish jarayonining vazifasi nimadan iborat?
2. Jamiyat oldida turgan asosiy iqtisodiy muammolar.
3. Iqtisodiy resurs tushunchasi va uning turlariga ta'rif bering.
4. Iqtisodiy samaradorlik nima?
5. Iqtisodiy tizimlarni ta'riflang.

V Bob. BOZOR IQTISODIYOTINING MOHIYATI. BOZOR VA UNING TUZILISHI

1. Bozor iqtisodiyotining mohiyati va asosiy belgilari.
2. Bozor, uning vazifalari va tuzilishi.
3. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari.
4. O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tishining o'ziga xos yo'li.

1. Bozor iqtisodiyotining mohiyati va asosiy belgilari

Hozirgi zamon iqtisodiyoti bozor iqtisodiyotidir. Yer yuzidagi ko'pgina mamlakatlar har xil darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan rivojlanib bormoqda.

Bozor asosida tovar—pul munosabatlari yotadi. Tovar pul munosabatlari—tovar ishlab chiqarish, tovarlarni ayirboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarning yaxlitligidir. Tovar ishlab chiqarishga oid munosabatlar tovarni yaratishda moddiy va jonli mehnat sarf etilishi, bu sarf—xarajatlar jamiyat uchun zaruriy darajada bo'lishi, tovarning sifati va narxining muvofiqligi ta'minlanishi, individual mehnat sarflari zaruriy darajada bo'lishi, tovarlar qiymati mehnat unumdorligiga teskari proporsional tarzda o'zgarishi kabi aloqalarni bildiradi. Tovar ishlab chiqaruvchilar mustaqil ravishda, bozorga qarab tovarlarni yaratadilar, bozor talabi qondirilgandagina daromad topadilar. Yaratilgan tovarlarni ayirboshlash sohasidagi munosabatlar sotuvchi va xaridor o'rtasidagi erkin oldi—sotdi munosabatlaridir. Turli tovar ishlab chiqaruvchilar bozorda ayni bir vaqtda ham sotuvchi, ham xaridor vazifasini o'tashadi. Bozor aloqalari kerakli tovarlar zaruriy miqdorda va kelishilgan narxda ayirboshlanishini bildiradi. Tovarlar bevosita emas, balki pul vositasida ayirboshlanadi. Pul muhim iqtisodiy vazifalarni bajaradi, uning nufuzi yuqori bo'ladi. Tovar—pul munosabatlari umuminsoniy hodisa, ular turli tizimlarga xos, ularni bir—biriga bog'lab turadi. Ammo bu munosabatlar yuksak darajada rivoj topgandagina bozor iqtisodiyoti shakllanadi.

Hozirgi dunyoda, ayniqsa, G'arb mamlakatlarida iqtisodiyot haqida gap ketganda faqat bozor iqtisodiyoti tushuniladi. Hozirgi zamon nazariyalarida bozor iqtisodiyoti deganda iqtisodiy xatti—harakatlarning erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning bozor mexanizmi orqali bir—biriga bog'lanib, muvofiqlashuvi tasarruf qilinadi. Bozor iqtisodiyoti g'oyat ko'p qirrali va murakkab iqtisodiyotdir. Uning mohiyatini anglash uchun unga xos tub belgilarni yaxlitlikda olib qarash kerak. Bu belgilari shakllanib ulgurgan, aralash iqtisodiyotga aylangan bozor iqtisodiyoti sharoitida

vujudga keladi, bu esa hozirgi eng rivojlangan mamlakatlarda aniq ko'rinadi.

Bozor iqtisodiyoti erkin tovar–pul munosabatlariga asoslangan, iqtisodiy *monopolizmni inkor* etuvchi, ijtimoiy mo'ljalga, aholini ijtimoiy muhofaza qilish yo'nalishiga ega bo'lgan va boshqarilib (tartiblanib) turuvchi iqtisodiyotdir. O'ziga xos mulkiy munosabatlari, ijtimoiy yo'nalishlari va tartiblanib turish usullari jihatidan bu tizim *kapitalistik iqtisodiyotdan* va tarixda *mavjud bo'lgan sobiq sotsialistik* iqtisodiyotdan farq qiladi.

Bozor iqtisodiyotining quyidagi subyektlari mavjud:

a) iqtisodiy mustaqil mulk egasi yoxud iste'molchi bo'lgan ayrim kishilar yoki guruhlar. Bularga odatda, yollanib ishlovchilar, yer egalari, *kapital sohiblari*, ishlab chiqarish vositasi egalari kiradi. Ular tadbirkorlik qilmay, o'z mulkidan daromad topadi yoki yollanib ishlaydi;

b) firma, korxona, xo'jaliklar, ularda band bo'lgan tadbirkorlar. *Ular foyda olish yo'lida mustaqil ish yuritadilar, ishlab chiqarish* omillarini ishga soladilar;

d) davlat, aniqrog'i, davlatning barcha mahkama–idora tashkilotlari. Ular ham ishlab chiqarish, ham iste'mol bilan shug'ullanadilar, bozor va unda qatnashuvchilar faoliyati ustidan *nazorat qiladilar.*

Bozor iqtisodiyoti ishtirokchilari o'zaro aloqaga kirishadilar. Ish kuchi, yer, kapital va boshqa vosita egalari ularni korxona, firmalarga sotadi. Ular o'z navbatida ishlab chiqarish, omillaridan foydalanib, *tovar va xizmatlar yaratadilar, ularni taklif etadilar.*

Bozor iqtisodiyotining mohiyatini anglash uchun uning asosiy belgilarini ko'rib chiqamiz.

Bozor iqtisodiyotining eng muhim belgisi–iqtisodiy pluralizm hisoblanadi, ya'ni mulk shakllari va xo'jalik yuritish usullarining *turli–tuman* bo'lishidir. Turli shakllardagi mulklar *erkin, yonma–yon*, hech bir chegaralanmagan holda rivojlanadi. Turli mulklar muvozanatda bo'lib, ayrim mulk shaklining hukmronligiga yo'l berilmaydi. Ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi o'z tovari yoki pulini o'zi *bilganicha ishlatadi. Bozor iqtisodiyoti* erkin bo'lganidan u har qanday iqtisodiy monopolizmni inkor etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'zaro munosabatlar manfaatlarni ko'zlagan holda o'rnatiladi. Ish yuzasidan bo'lgan munosabatlar (sheriklik) erkin shakllanadi. Turli ishlab chiqaruvchilar bir–biri *bilan manfaatli aloqa o'rnatadilar. Bozorda esa, xaridor bilan sotuvchi* bir–birini erkin tanlaydi. Bozor iqtisodiyotida tovar taqchilligi bo'lmaydi, shu sababdan bozorda ishlab chiqaruvchi emas, balki

iste'molchi (xaridor) o'z izmini o'tkazadi, tovar va xizmatlarning sifati va narxiga qarab tanlab olish imkoniga ega bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotining yana bir belgisi narxlarning liberallashuvi, ya'ni narx – navoning erkin tashkil topishidir. Tovarlar narxini davlat yuqoridan belgilamaydi, narx ayrim ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi tazyiqi ostida shakllanmaydi. Narx bozordagi talab va taklifga qarab, xaridor bilan sotuvchining savdolashuviga binoan yuzaga keladi.

Bozor iqtisodiyoti moslashuvchan iqtisodiy tizimdir. U sharoit o'zgarishlariga darhol javob beradi, nima yetishmasa, shuni darhol ishlab chiqarishni ta'minlaydi. Uning muhim belgilaridan yana biri innovatsiyaga moyillikdir. U fan – texnika yangiliklarini darhol qabul qiladi, yangi tovarlar, yangi texnologiya va ishlab chiqarishni boshqarish usullarini joriy etishni ta'minlaydi, chunki bu raqobatda yutqazmaslik, yaxshi foyda ko'rish, obro – e'tibor orttirish sharti bo'lib xizmat qiladi. Bozor iqtisodiyoti tovarlar va xizmatlar to'kinchiligini yuzaga keltiradi, ko'pchilik tovarlardan eng yaxshisini tanlab olgan holda ehtiyojni qondirish imkonini beradi.

Ammo, bozor iqtisodiyotini haddan tashqari olqishlash kerak emas, unga xolisona baho berish zarur. Uning o'ziga xos muammolari, zaif tomonlari ham yo'q emas. Bozor iqtisodiyoti millionlab ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning faoliyati bo'lganidan unga tarqoqlik va xudbinlik (egoizm) ham xos. Bozor iqtisodiyoti ham sakrab – sakrab, siklli ravishda rivojlanadi, iqtisodiy yuksalishlar bilan birga inqiroz va tanglik ham paydo bo'ladi. Bozor iqtisodiyotining ham, har qanday iqtisodiyot kabi o'z rivojlanish qonunlari mavjud. Unga xos qonunlar tizimini ikki guruhga bo'lish mumkin:

a) umumiqtisodiy, lekin bozor iqtisodiyotida ham amal qilishda davom etgan qonunlar;

b) faqat bozor iqtisodiyotining o'ziga xos bo'lgan qonunlar. Bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan tub belgilar sekin – asta shakllanib, pirovard natijada yaxlit iqtisodiy tizimni hosil etadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish XX asrga xos bo'lgan umumbashariy, ya'ni umumjahon voqeligidir. Xalqaro tajriba ko'rsatganidek, bozor iqtisodiyotiga o'tishning uch shakli yoki modeli mavjud:

1. G'arbiy Evropa mamlakatlari va boshqa rivojlangan mamlakatlar yo'li.
2. Mustamlakachilikdan ozod bo'lib, mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tib rivojlanayotgan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari yo'li.
3. Sharqiy Yevropa va MDH mamlakatlari yo'li.

Yuqorida qayd qilinganidek, bozor iqtisodiyoti deganda, hozir rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiyot tushuniladi.

Tarixiy nuqtai nazardan, bozor iqtisodiyotining ikki turi mavju Birinchisi — asov yoki yovvoyi bozor iqtisodiyoti. Bund iqtisodiyotning asl namunasi XVIII va XIX asrlarda bo'lgan.

Ammo, yovvoyi iqtisodiyot abadiy saqlanmaydi. U sivili zatsiyalashgan yoki madaniylashgan bozor iqtisodiyotiga aylan boradi.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyotiga o'tish deganda sivi lizatsiyalashgan iqtisodiyot sari borish tushuniladi.

2. Bozor, uning vazifalari va tuzilishi

Bozor iqtisodiy kategoriya sifatida takror ishlab chiqarishnin ayirboshlash bosqichiga xosdir. Ammo, u har qanday ayirboshlash emas, balki pul vositasidagi, oldi — sotdi shaklidagi ayirboshlash *biladiradi. Ayirboshlashda pul ishtirok etmasdan* bir tovar boshqasi to'g'ridan — to'g'ri almashganda bozor munosabatlari payd bo'lmaydi. Bozorning eng muhim sharti ayirboshlanganda pulnin vositachi bo'lishidir. Bozorda tovar muomalasi yuz berib, u ik jarayonning bir-galikda borishini bildiradi. Bozorda tovar pul almashadi. (T — P), ya'ni tovarni sotish yuz beradi, ayni vaqtda p tovarga almashadi (P — T), ya'ni tovarni xarid etish kelib chiqadi.

Oldi — sotdi bozordagi yaxlit muomalaning ikki tomo bo'lganidan, unda sotuvchi va xaridorni ishtirok etishi muqarrardir.

Bozor — bu *sotuvchilar va xaridorlarning tovarlarni* pul vositasi ayirboshlash yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatla ularning o'zaro aloqalaridir.

Bozorning subyektlari ishtirokchilari ham bir xil emas. Ular ik guruhga bo'linadi: sotuvchilar va xaridorlar. Ular boz *munosabatlarida* turli vazifani bajaradilar. Sotuvchilar — bozorda tovar va xizmatlarni taklif etuvchi firma, korxona yoki ayrim ishla chiqaruvchi, ish kuchi, yer — suv, mashina — uskuna, bino — insho egasi, pul kapital, qimmatbaho qog'ozlar va valuta sohiblarida iborat bo'lib, *ular o'z tovarlarini sotadilar yoki ijaraga* beradila *Xaridorlar keng qatlam iste'molchilaridan iborat bo'lib, ular bozor* o'z talab — ehtiyoji va puli bilan chiqadilar. Xaridorlar odd iste'molchi fuqarolar, resurslar oluvchi va ish kuchini yollovc tadbirkorlar, davlat idoralari, jamoat tashkilotlaridan iborat bo'ladi.

Bozor subyektlari o'z manfaatlarini ko'zlaydi.

Rivojlangan bozor munosabatiga bilvosita savdo — sotiq aloqala xos, chunki bozor rivojlangan sari uning sir — asrorlarini bilish, oldi

berdi operatsiyalarini o'tkazish maxsus tayyorgarlik va mahoratni talab qiladi. Bu ishni ixtisoslashgan tijorat firmalari, savdo–sotiq agentlari, broker, makler va dilerlar kabi dallollar o'z zimmasiga oladi.

Bozordagi tovarlar muomalasi keng va tor doirada yuz beradi. Keng ma'noda, *bozor* barcha tovarlar va xizmatlar muomalasini bildiradi, tor ma'noda–u ayrim yoki cheklangan guruhdagi tovarlarning ayirboshlanishi demakdir. Keng ma'noda, bozor hududiy jihatdan *mahalliy, mintaqa, milliy* va jahon bozorlaridan *iborat* bo'ladi. Bular bozor aloqalarining ko'lami bilan ajralib turadi. Albatta, milliy bozor mahalliy bozordan, xalqaro bozor esa, milliy bozordan keng bo'ladi. Ular faqat oldi–sotdi hajmi jihatidangina emas, balki *subyektlarning* soni va tarkibi jihatidan ham farq qiladi.

Bozor o'z rivojida ikki bosqichdan o'tadi.

Birinchisi, tartibsiz bozor bosqichi, bu bosqichda bozor aloqalari stixiyali tarzda o'rnatiladi, ishlab chiqaruvchi uchun bozor noma'lum bo'ladi. Stixiyali bozorda belgilangan tartib–qoida amal *qilmaydi*. Bunday bozor madaniylashmagan, yovvoyi bozor iqtisodiyotiga xos bo'lib, o'tmishda mavjud bo'lgan. Ammo, uning ayrim ko'rinishlari *hozir ham mavjud*. Hozirgi dehqon bozori va chayqov bozorlari tartibsiz bozor *namunasidir*.

Ikkinchisi–bu tartiblanadigan bozor bosqichidir. Bu shunday bozorki, unga xos bo'lgan qonunlar ko'r–ko'rona amal qilavermaydi, bozor aloqalari shu qonunlarga oldindan *moslashtirib boriladi*. Bu yerda no'malum bozorga ishlab chiqarish yuz bermaydi. Bozor va uning segmentlari (kichik qismlari) oldindan tahlil etilib o'rganiladi, ishlab chiqarish marketing xizmati orqali bozor bilan uzviy bog'lanadi. Mana shunday *bozor rivojlangan bozor iqtisodiyotiga xos*, bunday bozor hozirgi rivojlangan mamlakatlarda mavjud.

Bozor bir qator iqtisodiy vazifalarni (funksiyalarni) bajaradi.

Bozor ayirboshlash jarayoni bo'lganidan, *u ishlab chiqarishni* iste'mol bilan bog'lovchi vosita vazifasini o'taydi.

Bozordagi yagona va universal xarid vositasi pul hisoblanadi.

Bozorda qiymat shaklining o'zgarishi yuz beradi. Bozor qiymatni tovar shaklidan pul shakliga aylantiradi. Buning uchun bozorda *ham* tovar, ham pul muhayyo bo'lishi shart.

Bozor–iqtisodiyotni tartiblashda ishtirok etib regulyatorlik funksiyasini ham bajaradi. Bu funksiyani *bozor narxlar* vositasida bajaradi. Bozor o'zida talab va taklifni mujassamlab, ularni *muvozanatlashtiradi*. *Bozor narx pasaygan yerdan resurslarning* chiqib ketishini, aksincha, ularning narxi yuqori yerga oqib kelishini ta'minlaydi. Bu bilan bozor nimani, qancha miqdorda va qaysi vaqtda

ishlab chiqarish kerakligini aniqlab beradi. Bozor regulyatori iqtisodiyotni tartiblovchi kuch hisoblanadi.

Bozor xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) taqozo etgan iqtisodiy aloqalarni o'rnatish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bozor mehnat taqsimotini chuqurlashtirib, ishlab chiqarishning davlatlararo miqyosda aniq ixtisoslashuvini, xalqaro miqyosdagi talab—ehtiyojni *mo'ljalga olib yuritilishini taqozo etadi. Xullas, bozor xalqaro integratsion aloqalarni o'rnatish va ularni kengaytirish vositasi* ham bo'ladi.

Bozor munosabatlari iqtisodiy munosabatlar doirasida mustaqil, lekin boshqa munosabatlarga aloqador kichik bir tizimni tashkil etadi.

Iqtisodiy aloqalar xarakteriga ko'ra, bozorni ikki katta turga ajratish mumkin: a) erkin, raqobatli bozor; b) monopollashgan, raqobat cheklangan yoki raqobat mutlaqo bo'lmagan bozor.

Erkin bozorda sotuvchilar va xaridorlar ko'pchilik bo'lib, ulardan hech biri bozorda hukmron mavqega ega bo'lmaydi, *aksincha* ular doimo raqobatda bo'lishadi. Bu yerda narx—navoni hech kim nazorat qilmaydi, narx bozorda erkin shakllanadi.

Monopollashgan bozor--bu ozchilik sotuvchilar va xaridorlar hukmron bo'lgan, raqobat cheklangan yoki raqobat *umuman yo'q* bozor. Monopollashgan bozorning o'zi uch xil bo'ladi: monopol raqobatli bozor, oligopolistik bozor, sof monopoliya bozori.

Bozor savdo—sotiqning shart—sharoitiga qarab ko'pgina bo'g'inlarga ajratiladi va ular bozor segmenti deb ataladi. Segment bozorning bir kichik qismi bo'lib, bu yerda xaridorlar cheklangan guruh bo'lib, ularga ma'lum turdagi tovarlar sotiladi. Bozorning segmentlarga ajralishiga ikki narsa sabab bo'ladi: a) mehnat taqsimoti chuqurlashib, g'oyat xilma—xil tovarlar ishlab chiqarilishi va ularning ma'lum guruh iste'molchilariga mo'ljallanishi; b) iste'molchilarning sotsial—ijtimoiy jihatidan tabaqalanishi, ular talabining o'zaro farqlanishi.

Bozorni segmentlarga ajratish mezonlari g'oyat ko'p. Bir segment uchun aholining qobiliyati ustuvor bo'lsa, boshqa segment uchun *raqobatning bor yoki yo'qligi muhim belgi bo'ladi. Segmentlar* hududiy va sotsial--demografik mezonlarga qarab ajratiladi. Segmentlarga ajralish muayyan tovarlarga nisbatan ham yuzaga keladi. Masalan, kiyim—kechak bozori, bolalar kiyimi, yoshlar kiyimi, qariyalar kiyimi bozorlariga ajraladi. Turli—tuman segmentlar yaxlit bozorni tashkil etadi. Bozor hajmi qanchalik katta bo'lsa, shunchalik segmentlarga boy bo'ladi.

Bozorni oldi—sotdi qilinadigan obyektlari jihatidan qaraganda iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab chiqarish vositalari

(resurslari) bozori, mehnat (ish kuchi) bozori, moliya bozori, intellektual tovar bozorlariga bo'lish mumkin.

Iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori iste'molchilar bozori bo'lib, aholi uchun zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlarning oldi–sotdisini bildiradi. Iste'mol bozorida aholini o'z iste'moli uchun tovarlar va tovar sifatidagi pulli xizmatlarni xarid qiladi. Bu yerda sotuvchilar bilan xaridorlar o'rtasidagi oldi–sotdi munosabatlari yuz beradi, pul egasi tovar olsa, tovar egasi pul oladi.

Resurslar bozori – ishlab chiqarishni yuritish uchun zarur bo'lgan va tovarga aylangan mehnat vositalari, xomashyo, materiallarning to'g'ridan–to'g'ri yoki vositachilar orqali oldi–sotdi qilinishi. Bu bozorda mashina, uskuna, asboblar, bino, yer, xomashyo, yoqilg'i va *materiallar oldi–sotdi qilinadi.*

Mehnat bozori – ish kuchini oldi–sotdi qilish munosabatini bildiradi. Ish kuchi insonning mehnat qilish qobiliyati sifatida tovarga aylanadi, oldi–sotdi orqali ishlab chiqarishning shaxsiy omili bo'la oladi. Potensial mehnat qobiliyati bozordan o'tib, *real–amalda* ishlayotgan mehnat qobiliyatiga aylanadi. Mehnat bozorining bir tomonidan ish kuchi tursa, ikkinchisidan ish kuchiga muhtoj korxona, firma, turadi. Ular o'rtasida ayirboshlash yuz beradi, bu ishga yollanish va ishga yollash shaklida yuz beradi, mavjud bo'lgan *ish kuchini sotish* va sotib olishni bildiradi.

Mehnat bozori aniq shakllarda yuz beradi, ulardan eng muhimi mehnat birjasidir. Mehnat birjasi tovarni–ish kuchini pulga ayirboshlashda vositachilik qiladi, ish kuchi egasi bilan uni yollovchi korxona yoki firma o'rtasida turadi. *Birjada ish kuchiga talab va ish* kuchi taklifi bir–biri bilan bog'lanadi.

Moliya bozori– bu bozor tizimining g'oyat muhim unsuri bo'lib, moliya resurslari (pul va pulga tenglashtirilgan qog'ozlar) bozoridir. Bozor munosabatlari mulkdorlar bilan pulga muhtojlar o'rtasida yuz beradi. Pulning bozorga chiqarilishi va ishlatilishi, birinchidan, shaxsiy iste'mol ehtiyojlarini qondirsa, ikkinchidan, puldan pul chiqarib olish ehtiyojini qondiradi.

Moliya bozori ikkiga ajraladi: iste'molni qondiradigan pul bozori va *kapital bozori. Birinchi bozorga tushgan pul* resursi qarzga olinib, shaxsiy iste'mol yo'lida, masalan, avtomashina xarid etish, uy qurish, sayohat qilish uchun ishlatiladi. Ikkinchi bozordagi mablag'lar qarzga olinganda, sotib yuborilganda, kapital sifatida ishga solinib, foyda keltiradi. Shuni hisobga olib, kapital bozorini ikki mayda bo'g'inga ajratish mumkin: ssuda kapital bozori va qimmatbaho qog'ozlar bozori.

Moliya bozorining yana bir unsuri valuta bozoridir. Bu yerda turli mamlakatlar valutasi oldi–sotdi qilinadiki, bozorda korxona,

firma, davlat idoralari va fuqarolar qatnashadi. Ulardan biri valuta sosa, ikkinchisi uni sotib oladi. Valuta bozori amaliyotda valuta bilan savdo qiluvchi banklar va valuta auksioni ko'rinishida bo'ladi. O'zbekistonda valutani oldi–sotdi qilish operatsiyalari bilan Respublika Markaziy banki va Respublika Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki shug'ullanadi.

Intellektual tovarlar bozori bozorning maxsus turi bo'lib, aqliy mehnat mahsuli bo'lmish tovarlar va xizmatlarning ayirboshlanishini bildiradi. U sivilizatsiyalashgan bozor iqtisodiyotida keng rivojlangan bo'ladi. Bu yerda sotuvchilar va xaridorlar maxsus tovar hisoblangan ilmiy g'oyalar, texnikaviy yangiliklar, san'at va adabiyot asarlari, xilma–xil axborotlarni oldi–sotdi etish yuzasidan munosabatda bo'ladilar.

Intellektual tovarlar bozorida ilmiy–texnikaviy ishlanmalar oldi–sotdisi katta o'rin tutadi. U amalda patent, litsenziya va nou–xau sotishdan iboratdir. Bu yerda ilmiy–texnikaviy yangiliklar xaridor mulkiga aylanish sharti bilan yoki o'z egasi mulki bo'la turib, vaqtincha foydalanish sharti bilan sotiladi.

Bu bozor ishlab chiqarish innovatsiyasiga xizmat qiladi, ya'ni u fan–texnika rivojiga ta'sir etadi, shu sababli uning ahamiyati nafaqat umummilliy, balki internatsional hamdir.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti ilmtalab ishlab chiqarishning o'sishi, turli xizmatlar ahamiyatining kuchayishi bilan xarakterlanadi. Bular, o'z navbatida, intellektual tovarga talabni oshirib yuboradi.

Bozorning o'zi yaxlit bo'lganidek, uning turlari ham bir–biri bilan o'zaro bog'liq holda amal qiladi. Mehnat taqsimoti mavjud ekan, faoliyat turlari, albatta, ma'lum nisbatda bo'lishi shart. Shu boisdan, bozor turlari ham ma'lum muvozanatda rivojlanadi.

Erkin bozorning rivojlanishi monopol bozor yo'lini to'sadi yoki aksincha hol ham yuz beradi. Bozor turlarining bir–biriga moslashuvi iqtisodiy o'sishning sharti hisoblanadi, chunki shu orqali iqtisodiy muvozanat tashkil topadi.

3. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari

Bozor iqtisodiyoti amal qilishi uchun uning infratuzilmasi ishlab turishi kerak. Bozor infratuzilmasi bozor aloqalarini o'rnatishga va samarali yuritishga xizmat qiluvchi korxona, tashkilot va muassasalar majmuidir.

"Bozorga o'tishdan oldin bozor infratuzilmasini yaratish zarur. Moliya, bank–kredit tizimlari bilan bog'liq masalalarni hal qilish,

sug'urta, auditorlik, yuridik va konsalting firmalari hamda kompaniyalarini, birja tizimini yaratish zarur"[1].

Bozor islohotlari bozor infratuzilmasini yaratish chora-tadbirlarini ham qamrab oladi. Bu infratuzilma besh bo'g'indan iborat:

1. Ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi infratuzilma (transport, aloqa, ombor xo'jaligi, yo'l xo'jaligi, suv va energetika ta'minoti kabilar). Ular bozor iqtisodiyotidan oldin ham mavjud bo'lgan. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida ularni tijoratchilik yo'liga o'tkazishga to'g'ri keladi, ya'ni ular yaxshi ishlab pul topish va o'z-o'zini moliyalashtirish yo'liga o'tkaziladi;

2. Tovarlar va xizmatlar muomalasiga, ya'ni savdo-sotiq ishlariga xizmat qiluvchi infratuzilma (birjalar, savdo uylari, auksionlar, tijoratchilik idoralari, reklama firmalari va agentlari, davlatning savdo-sotiq va ularni nazorat qiluvchi muassasalar). Totalitar tuzum sharoitida mazkur infratuzilmaning ko'pchilik unsurlari bo'lmaydi, shu boisdan ular islohot yo'li bilan yaratiladi;

3. Moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi infratuzilma (tijorat banklari, o'z-o'zini kreditlash idoralari, sug'urta kompaniyalari, moliya kompaniyalari, soliq undirish mahkamalari, har xil pul fondlari). Ular ham islohotlar jarayonida yaratiladi;

4. Aholiga xizmat qiluvchi yoki sotsial infratuzilma (uy-joy, kommunal va transport xizmati, maorif, madaniyat hamda sog'liqni saqlash muassasalari, aholini ishga joylashtirish firmalari va idoralari). Ularning aksariyati bozor iqtisodiyotidan oldin ham mavjud bo'ladi, lekin ularni isloh etib, bozor sharoitida pulli xizmat ko'rsatish, tijorat yo'liga o'tkazishga to'g'ri keladi. Mehnat birjalari, ishga joylashtirish firmalari esa yangidan yaratiladi;

5. Axborot xizmati (iqtisodiy faoliyat uchun zarur bo'lgan har xil axborotlar-ma'lumotlar va xabarlarni to'plash, umumlashtirish va sotish bilan shug'ullanuvchi turli kompaniyalar, firmalar, maslahat idoralari, davlat muassasalari).

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlatning axborot tashkilotlari bo'ladiki, ular faqat davlatga xizmat qilganidan, ularni ham bozor uchun ishlashga moslashtirish kerak bo'ladi. Bu sohada, ayniqsa, iqtisodiy axborot tadbirkorlik uchun juda zarur bo'ladi, unga qarab o'z ishini rejalashtirish, pulni qayerga, nima uchun sarflash, qancha tovar ishlab chiqarish, qanday narx qo'yish kabi iqtisodiy xatti-harakatlar amalga oshiriladi.

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: "O'zbekiston", 1995, 98-bet.

Infratuzilma tizimida moliya–kredit xizmati alohida o'rin tutadi, chunki bozor iqtisodiyoti pulga asoslangan. Shu boisdan, moliya–kredit sohasini isloh qilishga katta e'tibor beriladi.

Bank tizimi tashkil etilib, ayrim banklar monopoliyasi tugatiladi, raqobatlashuvchi tijorat banklari ochiladi, zarur bo'lganda inflyatsiyadan qutulish uchun pul islohoti o'tkaziladi. Valuta munosabatlari, qimmatbaho qog'ozlar bilan ishlash, aksiya va obligatsiya chiqarish tartibi qonunlar bilan belgilab qo'yiladi.

Islohotlar valuta auksionlari, investitsiya kompaniyalari, fond birjalari ochilishini ko'zlaydi. Ular moliya bozori, uning asosi bo'lmish kapital bozorini shakllantiradi, uning amal qilish tartib–qoidalari o'rnatiladi.

4. O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishining o'ziga xos yo'li

Ma'lumki, bozor iqtisodiyotiga o'tishning umumjahon voqeasiga aylanishi XX asrning muhim belgisidir. Insoniyat tajribasi shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyoti bir qator muammolarni, xususan:

a) muttasil ravishda ishlab chiqarishni o'stirib, to'kinchilikni ta'minlash;
b) tejamli xo'jalik yuritib, barcha resurslardan oqilona foydalanish;
d) ommaviy farovonlikni ta'minlash;
e) mazmuni yoki shaklidan qat'i nazar halol va samarali mehnatning qadriga yetish;
f) umuminsoniy ijtimoiy adolat tamoyillarini hayotga tatbiq etish.

Bozor iqtisodiyotining tamoyillari, qonun–qoidalari umuminsoniy, ammo boriladigan marra bir xil bo'lsa–da, uning yo'llari har xildir.

O'zbekiston ko'zlagan strategik istiqboldagi vazifa–mustaqillikning iqtisodiy poydevorini yaratishdir. Bu maqsadga erishish uchun bozor iqtisodiyotiga o'tish zarurdir. Iqtisodiy mustaqillikka bozor mexanizmi orqali erishiladi, lekin uning O'zbekistonda shakllanishi o'ziga xos yo'l bilan yuz bermoqda. Bu yo'l bozor iqtisodiyotining umumiy tomonlarini e'tirof etgan holda, O'zbekistonning milliy xususiyatlarini hisobga oladi.

Bu xususiyatlar quyidagilardir:

1. O'zbekiston iqtisodiyoti kam rivojlangan bo'lsa–da, uning ishonchli salohiyati bor.
2. O'zbekiston tabiiy va mehnat resurslariga boy diyor, uning saxiy yeri va mehnatsevar xalqi bor.

3. Respublikamiz aholisining o'sish sur'atlari jadal, shu boisdan mehnat resurslari tez ortib boradi.
4. O'zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo'jaligining o'rni katta, shu boisdan aholining katta qismi (60 foizi) qishloq joylarda istiqomat qiladi.
5. O'zbekiston sharqiy sivilizatsiyaga mansub mamlakat. Bu yerda sharqona iqtisodiy ko'nikmalar, ota—bobolardan meros qolgan xo'jalik yuritish usullari bor.

Bu xususiyatlar O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti sari borish yo'lini tanlash uchun asos bo'ldi. Bu yo'l jahon tajribasiga tayangan holda, ammo mamlakatimizning milliy manfaatini, undagi real sharoitlarini hisobga olgan holda bozor iqtisodiyotiga o'tishni bildiradi. Bu yo'l bozor iqtisodiyotiga inqilobiy sakrashlarsiz, ijtimoiy larzalarsiz, tinchlik va xotirjamlik sharoitida, xalqni ijtimoiy himoya qilish orqali sekin—asta, bosqichma—bosqich o'tilishini ta'minlaydi.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek **"Bizning qat'iy nuqtai nazarimiz jahon tajribasi va o'z amaliyotimizdan olingan jamiki foydali tajribalarini rad etmagan holda, o'zimizning ijtimoiy—iqtisodiy taraqqiyot yo'limizni tanlay olishdan iboratdir"**[1].

O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tishining o'ziga xos yo'li Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov tomonidan olg'a surilgan besh tamoyilda ifodalab berildi. Bular:

Birinchi tamoyil—iqtisodiyot siyosatdan ustuvor bo'lishi va buning uchun iqtisodiyot mafkuradan xoli bo'lishi kerak. Iqtisodiyot o'ziga xos bo'lgan ichki qonunlar asosida rivojlanmog'i zarur. Iqtisodiyot, siyosatga nisbatan ustuvor mavqega ega bo'lishi lozim. Iqtisodiyotga na siyosat, na mafkura o'z tazyiqini o'tkazmasligi kerak.

Ikkinchi tamoyil—davlat bosh islohotchi bo'lishi kerak. Bu tamoyil bozor iqtisodiyotiga o'tish tartibsiz ravishda, o'zi bo'larchilik asosida emas, balki davlat rahbarligida amalga oshiriladigan islohotlar orqali yuz berishini bildiradi.

Uchinchi tamoyil—qonunlar va ularga amal qilinishining ustuvorligini ta'minlash. Bu tamoyil bozor iqtisodiyotiga o'tish tartibli ravishda, hammaning keng jamoatchilik ishtirokida ishlab chiqqan davlat qonunlariga so'zsiz rioya etilishi orqali borishini bildiradi.

To'rtinchi tamoyil—faol ijtimoiy siyosat yuritish. Bu iqtisodiyotga kuchli ta'sir eta oladigan, xalqning ijtimoiy himoyasini, uning faolligini ta'minlaydigan, ijtimoiy adolatni yuzaga chiqaradigan siyosatni olib borishni anglatadi. Shu boisdan, iqtisodiy islohotlar jarayonida avval, odamlarni, birinchi navbatda, himoyaga muhtoj

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. —T.: "O'zbekiston", 1993., 25 - bet.

qatlamni oldindan kuchli darajada ijtimoiy himoyalash choralarini ko'rish zarurligi inobatga olinadi.

Beshinchi tamoyil – bozor iqtisodiyotiga sekin – asta, bosqichma – bosqich o'tish. Bu tamoyil chuqur iqtisodiy islohotlarni shoshilmasdan, sobitqadamlik bilan amalga oshirishni talab etadi. Bu yetakchi tamoyil bo'lib, islohotlarning butun ichki mantig'i, rivojlanib borishi va xarakterini belgilab beradi.

Mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek **"Bizning bozor munosabatlariga o'tish modelimiz Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlari, an'analari, urf–odatlari, turmush tarzini har tomonlama hisobga olishga, o'tmishdagi iqtisodiyotni biryoqlama, beso'naqay rivojlanishning mudhish merosiga barham berishga asoslanadi"**[1].

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Bozor iqtisodiyoti – erkin tovar – pul munosabatlariga asoslangan, iqtisodiy monopolizmni inkor etuvchi, ijtimoiy, aholini ijtimoiy himoya qilishga yo'naltirilgan va boshqarilib (tartibga solinib) turuvchi iqtisodiyotdir.

Bozor iqtisodiyoti subyektlari:

A) iqtisodiy mustaqil mulk egasi yoki iste'molchi bo'lgan ayrim kishilar va guruhlar;

B) firma, korxona, xo'jaliklar, ularda band bo'lgan tadbirkorlar;

D) davlat, aniqrog'i, davlatning barcha mahkama – idora tashkilotlari;

E) banklar.

Bozor islohotlari – xalq ishtirokida, lekin davlat tomonidan ishlab chiqilgan, bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora – tadbirlarning davlat nazorati ostida amalga oshirilishi.

Bozor – bu iqtisodiy kategoriya sifatida xaridorlar va sotuvchilar hamda tovarlar va pul harakati bo'yicha savdo vositachilari o'rtasidagi muayyan iqtisodiy munosabatlar majmui bo'lib, u bozor munosabatlari subyektlarining iqtisodiy manfaatlarini aks ettiradi va mehnat mahsulotlari ayirboshlanishini ta'minlaydi.

Bozorning tuzilishi – bu bozor unsurlarining ichki qurilishi, joylashishi va tartibi, ularning bozor umumiy hajmidagi ulushi.

Bozorlar tizimi – turli tuman mezonlar asosida alohida turlarga ajratilgan barcha bozorlar majmuidir.

---

[1] **O'zbekiston XXI** asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va kafolatlari. T.: "O'zbekiston", 1997, 188 – bet.

Investitsiyalar bozori – pul bozorining bir turi bo'lib, bunda bozor munosabatlarining obyekti kapital qo'yilmalari hisoblanadi.

Innovatsiyalar bozori – bu yangiliklar, kashfiyotlar, ratsionalizatorlik takliflari bozori.

Bozor segmenti – bu bozordagi savdo – sotiqning shart – sharoitiga qarab ko'pgina bo'g'inlarga ajratilishidir.

Bozor infratuzilmasi – bu bozorning savdo – sotiqga xizmat qiluvchi eng quyi bo'g'inlar, tashkilot va muassasalaridir.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Bozor iqtisodiyoti deganda nimani tushunasiz? Uning asosiy belgilarini sanab o'ting.
2. Bozor iqtisodiyotining ikki turini tavsiflab bering.
3. Bozor iqtisodiyoti obyektlariga nimalar kiradi?
4. Bozor xo'jaligining qanday subyektlarini bilasiz? Ular o'rtasidagi aloqadorlikni tavsiflang.
5. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos yo'li va tamoyillarini ko'rsatib bering.
6. Bozor tushunchasiga ta'rif bering.
7. Bozor qanday vazifalarni bajaradi?
8. Bozorlarning asosiy ko'rinishlarini aytib bering va ularni tavsiflang.
9. Bozor segmenti nima?
10. Bozor infratuzilmasiga ta'rif bering. U bozor iqtisodiyotida qanday vazifalarni bajaradi?

VI Bob. TALAB VA TAKLIF. BOZOR MUVOZANATI

1. Talab tushunchasi. Talab qonuni.
2. Taklif tushunchasi. Taklif qonuni.
3. Talab va taklif mosligi, bozor muvozanati.

1. Talab tushunchasi. Talab qonuni

Bozorda, bir tomondan, tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar, ikkinchi tomondan, bu tovarlarni iste'mol qiluvchilar harakat qiladi. Iste'molchilarning bozordagi harakati talab shaklida namoyon bo'ladi. Talab – bu, eng avvalo, biron – bir tovar yoki xizmatlarga bo'lgan ehtiyojning bozorda namoyon bo'lishidir. Talabning asosi ehtiyoj bo'lar ekan, ehtiyoj bo'lib talab bo'lmasligi ham mumkin. Talab real (amaliy) bo'lishi uchun tovarni sotib olishga yetarli pul bo'lmog'i kerak, haqi to'lanmaydigan ehtiyojni bozor hisobga olmaydi. Demak, talab – bu shunchaki ehtiyoj emas, balki to'lovga qobil, pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir. Masalan, kimningdir palto sotib olishga xohishi bo'lsa – yu, biroq bu xohishi xarid qilish qobiliyati bilan mustahkamlanmasa, ya'ni zarur miqdorda puli bo'lmasa, xohishi ro'yobga chiqmaydi, uning paltoga bo'lgan ehtiyoji bozorda yozaga chiqmaydi, ya'ni talabni tashkil etmaydi.

Ayrim xaridor, qandaydir iste'molchilar guruhi yoki butun jamiyat xarid qilib olishni xohlayotgan aniq, tayin tovar hajmi talab qilingan tovar miqdori deyiladi. Iste'molchilar sotib olishni xohlayotgan tovarlar hajmi bilan xaridorlar tomonidan real sotib olingan tovarlar miqdorini farqlash kerak, chunki ular mos tushmasligi ham mumkin. Ko'p holatlarda xaridorlar real xarid qilib olish mumkin bo'lganiga qaraganda, ba'zi bir tovarlarni katta miqdorda xohlaydilar, bu xohish esa ularning shu tovarlarni sotib olish uchun zarur pulga ega ekanligini, ya'ni uning xohishi xayol bo'lmasdan amalda bo'lishini ko'rsatadi.

Talab qilingan tovarlar miqdorini bir qancha omillar belgilaydi: tovar yoki xizmatlar narxi, xaridorlar didi, ta'bi; iste'molchilar daromadi; o'rinbosar tovar va xizmatlarning narxi; mavjud tovar va xizmatlarni xarid qilib oluvchilarning umumiy soni; inflyatsiya ehtimoli yoki taxmini.

Yuqorida ko'rsatilgan omillar ta'sirida talabning o'zgarib turishi sodir bo'ladi. Bu o'zgarishda asosiy masala, tub negiz talab va tovar narxining o'zaro bog'liqligi hisoblanadi. Chunki sanab o'tilgan omillar orasida narx va xarid qobiliyati talabning tez o'zgarishiga olib keladi.

Narx bilan talab miqdori o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. Ana shu teskari proporsionallik talab qonuni deyiladi. Bu qonunning asosida nimalar yotishini quyidagi holatlar bilan izohlash mumkin.

1. Odatda, kishilar mavjud tovarni uning narxi yuqori bo'lgan sharoitda haqiqatan ham kamroq xarid qilib oladilar. Iste'molchilar uchun narx, xaridni amalga oshirishga xalaqit qiluvchi to'siq bo'lib hisoblanadi. Bu to'siq qanchalik yuqori va mustahkam bo'lsa, xaridorlar kam miqdorda mahsulot xarid qiladilar, narx to'sig'i qanchalik kam bo'lsa, ular shunchalik ko'p miqdorda mahsulot xarid qiladilar.

Boshqacha so'z bilan ifodalanganda, yuqori narx iste'molchilarda xarid qilish xohishini so'ndiradi, past narx esa bu xohishni kuchaytiradi.

2. Hamisha mahsulot xarid qiluvchi har bir shaxs mahsulotning keyingi birligidan kamroq qoniqish, naf yoki lazzat oladi. Masalan, xaridorga oyoq kiyim kerak, uning uchun bir juft oyoq kiyimning nafligi o'ta yuqori, chunki u yalangoyoq yura olmaydi. Ikkinchi juft oyoq kiyim uni almashtirib turish imkonini beradi, lekin uning nafligi pastroq, chunki xaridor yalangoyoq emas, uni kiyadigani bor. Uchinchi va to'rtinchi juft oyoq kiyimning nafligi pasayib boraveradi, chunki ehtiyoj to'ydirilgan sari tovarning iste'molchi uchun nafligi pasayadi.

Shu sababli, iste'molchilar mahsulotning qo'shimcha birligini narxi pasayib borgan sharoitdagina xarid qilib olishadi.

Umuman, individual iste'molchilarning xulq–atvori ular ehtiyojlarining qanday qondirilishiga, u yoki bu tovarning qanday naf keltirishiga bog'liq. Naf deb tovar va xizmatni iste'mol qilishdan keladigan qoniqishga aytiladi. Umumiy va me'yoriy naf (foydalilik)ni farqlash kerak. Umumiy naf deb ma'lum tovar yoki xizmatlar birligi majmui, to'plamini iste'mol qilishdan olinadigan qoniqishga aytiladi. Me'yoriy yoki chegarali naf esa, mavjud tovar yoki xizmatning qo'shimcha birligini xarid qilish natijasida umumiy nafga o'sim bo'lib qo'shilgan nafni bildiradi.

Misol uchun, aytaylik, iste'molchi jahon klassiklari kitoblarini shaxsiy kutubxonaga yig'adi. Bu yerda umumiy naf kutubxonadagi klassik kitoblarni hamma to'plami hisoblanadi, bu naf har bir yangi kitobni sotib olish bilan oshib boradi. Me'yoriy naf–keyingi har bir xarid qilinadigan, aytaylik, A.Navoiy asarlarining navbatdagi to'plam yoki jildlarini xarid qilishdan keladigan nafga aytiladi. Agar iste'molchi A.Navoiy asarlarining keyingilarini xarid qilib olmagan bo'lsa, unda ma'naviy ne'mat bo'lgan kitobning me'yoriy nafligi juda yuqori bo'lib qolaveradi. Shaxsiy kutubxonani shakllantirish jarayonida o'ninchi va yuzinchi kitobning nafligi bir xil bo'ladimi?

Shubhasiz, yo'q. Chunki, kutubxonada kitoblarning to'planib borishi ehtiyoj o'tkirligini, chanqoqligini pasaytirib boradi. Shunga muvofiq, yuzinchi kitobning me'yoriy nafligi o'ninchi kitobnikiga qaraganda past bo'ladi. Shunday qilib, boshqa tovarlarning iste'moli o'zgarmasdan qolgan holda biron—bir tovar va xizmatga ehtiyoj to'yinib borishi bilan bu ne'matning keyingi birligini iste'mol qilishdan qoniqish pasayadi. Bu barcha tovarlarga xos bo'lib, me'yoriy naflikning pasayib borish qonuni deb qaraladi. Me'yoriy naflikning pasayib borishi mavjud ne'matning navbatdagi birligini xarid qilib, tasarrufidagi tovarlarni ko'paytiradigan, xaridor uchun ular qadrining pasayishi bilan bog'liq. Tabiiyki, har bir iste'molchi o'ziga keladigan umumiy naflikni oshirishga intiladi. Umumiy naflikni orttirish prinsipi quyidagicha: har bir iste'molchi tovarlar to'plamini xarid qilishda daromadni shunday taqsimlashi kerakki, u yoki bu tovarga sarflangan oxirgi pul birligidan oladigan naf bir xil bo'lsin.

3. Mahsulot narxining pasayishi iste'molchi pul daromadining real xarid qobiliyatini oshiradi. Shu tufayli u mavjud mahsulotni oldindagiga qaraganda ko'proq xarid qila oladi. Yuqoriroq narx aksincha holatga olib keladi. Yuqori narxlar sharoitida qimmat tovar o'rniga ancha past narxdagi, ammo o'xshash bo'lgan tovarni sotib olishga rag'bat paydo bo'ladi. Iste'molchilarda qimmat mahsulot o'rnini arzon tovarlar bilan almashtirishga moyillik mavjud. Past narx sharoitida iste'molchida yuqori narx sharoitiga nisbatan ko'proq mahsulot xarid qilib olish xohishi bo'ladi. Demak, tovar narxi oshishi bilan ayrim xaridorlar sotib olishni umuman to'xtatadi va o'rinbosar tovarlarni iste'mol qilishga o'tadi, xaridorlarning bir qismi esa iste'molini qisqartiradi. Bularning barchasi talabning pasayishiga olib keladi.

Har bir iste'molchining shaxsiy talabi o'ziga xos o'zgaradi, ular shakl jihatidan bir—birini takrorlaydi. Jami bozor talabi yoki muayyan bozordagi umumiy talab esa, barcha iste'molchilar talabining yig'indisidir. Binobarin, jami talabning egri chizig'i narxlarning muayyan darajasida barcha iste'molchilar sotib oladigan tovar miqdorining ifodasi sifatida shakllanadi.

Ayrim olingan bir tovarning o'ziga iste'molchilarning turli guruhi talabi o'zgaruvchan yoki o'zgarmas bo'lishi mumkin. Lekin shunday tovarlar borki, ularga bo'lgan talab hamisha va aholining barcha guruhlari uchun amalda o'zgaruvchan emasdir. Birinchi galda hayot uchun birlamchi bo'lgan, xususan, oziq—ovqat mahsulotlari ana shu xil tovarlar guruhiga kiradi. Aytaylik, non narxining oshishi uni kamroq sotib olishga keltirmaydi, chunki u hayot uchun g'oyat zarur ozuqa. Odamlar non iste'mol qilishni kamaytirmaslik uchun

boshqa tovarlarni sotib olishni qisqartiradilar. Ikkinchi tomondan nonga bo'lgan ehtiyojning jismoniy chegarasi bor.

Masalan, boshqa ovqatlar serob sharoitda non iste'moli jon boshiga 1 yilda 100—120 kg bo'ladi. Demak, non narxining pasayishi uni haddan ziyod ko'p (300 kg) iste'mol qilishga olib kelmaydi.

2. Taklif tushunchasi. Taklif qonuni

Talabning qarshi tomonidan taklif turadi. Taklif ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarilgan yoki bozorga keltirishi mumkin bo'lgan jami tovarlar va xizmatlar miqdoridir. Ishlab chiqaruvchilar bozorda sotishga mo'ljallagan tovar hajmi taklif qilingan tovarlar miqdori deyiladi. Tovarlar taklifining hajmi sotishga chiqarilgan tovarlar summasi bilan belgilanadi.

Tovarlar va xizmatlar taklifi ishlab chiqarish miqyosi va uning tarkibiga bog'liq. Biroq, tovarlar taklifi yaratilgan mahsulotlar miqdoriga teng bo'lmasligi mumkin, ya'ni tovarlarni taklif qilish va ne'matlar ishlab chiqarish hajmlari bir xil bo'lmasligi mumkin. Yaratilgan mahsulotning faqat bozorga chiqariladigan qismi tovar mahsuloti deyiladi, uning bozorga chiqarilmaydigan qismi taklifni yuzaga keltirmaydi. Misol uchun, davlat, jamoa va dehqon xo'jaliklarida kartoshka yetishtiriladi. Bu xo'jaliklar yetishtirgan kartoshkaning 10 foizini urug'lik uchun o'zida olib qoladi. Kartoshkaning bu qismi tovar bo'lmaydi, taklifni tashkil etmaydi. Kartoshkaning qolgan 90 foizi tovar bo'lib sotiladi, ya'ni taklifni yuzaga keltiradi.

Tovarlar taklifi mahsulotning tovarlik darajasiga, shuningdek, bozorga yetkazib berishga ham bog'liq.

Taklif qilingan tovarlar miqdoriga qator omillar, jumladan, tovar narxi, resurslar narxi, ishlab chiqarish texnologiyasi, soliqlar va subsidiyalar, boshqa tovarlar narxi, narx oshish ehtimoli, tovarni ishlab chiqaruvchilarning soni kabilar ta'sir etadi.

Talab taklifga o'z ta'sirini o'tkazadi va uni o'zgartiradi. Taklifning o'zgarishini taklif qonuni orqali ko'rsatish mumkin.

Taklif qonuni bu taklifning narxga nisbatan to'g'ri mutanosibligida namoyon bo'ladi. Uni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$Tf = Tm \times Tn$$

Bunda Tf — taklif, Tm — tovarlar miqdori, Tn — tovarlar narxi.

Bu qonunga binoan narx qancha baland bo'lsa, taklif shunchalik oshadi va aksincha.

Narx o'zgarishining taklif o'zgarishi darajasiga ta'sir etishi elastiklik (o'zgaruvchanligi) deyiladi.

Taklif va narx o'zgarishlarini bir – biriga taqqoslash ellastiklik koyeffitsentini beradi.

$$Ek = \frac{Tf \text{ (foiz hisobida taklifning o'zgarishi)}}{Tn \text{ (foiz hisobida narxning o'zgarishi)}}$$

Taklif ellastik bo'lishi uchun taklifning o'zgarish darajasi narxning o'zgarish darajasidan yuqori bo'lishi kerak. Natijada ellastiklik koyeffitsienti 1 dan katta bo'ladi, ya'ni Ek > 1.

Bozorda taklif har doim ellastik bo'lavermaydi. Bunga sabab, taklifning narx o'zgarishiga nisbatan pasayib ketishidir. Bunday holat noellastik taklif deyiladi.

3. Talab va taklif mosligi. Bozor muvozanati

Talab va taklif bozorning ikki tomoni sifatida har xil omillar ta'sirida o'zgarib turadi, ularning bog'lanishi narx orqali bo'ladi. Talab va taklifning mos kelishi bozor iqtisodiyotining eng muhim talabidir, chunki faqat shunday sharoitda iqtisodiy o'sish yuz beradi.

Har bir xaridor muayyan pul summasi evaziga ko'proq va sifatli tovarlar olishga, ya'ni mumkin qadar arzon sotib olishga intiladi. Sotuvchi esa, bunga teskari maqsad qo'yadi: u o'z tovarini mumkin qadar qimmatga sotishga intiladi. Shu sababli, bozorda sotuvchi narxi va xaridor narxi mavjud bo'ladi.

Biroq, sotib olish va sotishdan iborat har qanday aniq faoliyat sotuvchi bilan xaridor o'rtasidagi bitim natijasi bo'lmish bitta narx bo'yicha amalga oshiriladi.

Bozorda tovar narxining shakllanishiga talab va taklif qanday ta'sir etadi? Buni go'sht misolida ko'rishimiz mumkin.

1 kg go'sht narxi (so'm)	Talab qo'yilgan go'sht miqdori (tonna)	Taklif qilingan go'sht miqdori (tonna)	Talabning (Q) va taklifning oshib ketishi (–)
100	8	1	Q7
200	6	2	Q4
300	4	4	±0
400	2	6	–4
500	1	8	–7

Jadvaldan ko'rinadiki, faqat 1 kg go'shtning narxi 300 so'm bulgandagina qo'yilgan talab va tovar taklifi miqdori teng. 300 so'mdan kam bo'lganda, *misol uchun, 1 kg go'sht 100 so'm tursa,* tovar (go'sht) ning yetishmasligi ko'rinib turibdi (talab=1 tonna, *taklif=1 tonna). Bunday holatda talabning ortiqligi* (7 tonnaga) yuz beradi. Aksincha, qachonki narx 300 so'mdan yuqori bo'lsa, aytaylik 400 so'm bo'lsa, bozorda ortiqcha go'sht bo'ladi. Bunday holatda *talab = 2 tonna, taklif = 6 tonna. Demak, bu yerda taklifning ortiqligi* (4 tonnaga) kuzatiladi. Bu nimaga olib keladi? Aytaylik, taklif talabdan oshib tushsin, masalan 1 kg go'sht 400 so'm tursin. Ikki tonna iste'molchilar tomonidan sotib olinganidan so'ng, ishlab chiqaruvchilarda 4 tonna go'sht sotilmasdan qoladi. Qandaydir tavqulodda hodisa yuz berishi hisobga olinmasa, odatiy holatda go'shtni sotuvchi 1 kg go'sht narxi 300 so'mga kelguniga qadar uni tushira boradi, ya'ni bunda talab va taklif tenglashadi. Demak, taklifning oshib ketishi tovar narxining pasayishini keltirib chiqaradi. Shunga o'xshash talabning oshib ketishida tovar narxining o'sishi sodir bo'ladi.

Bozorda taklif qilingan tovar miqdori bilan talab qilingan tovar miqdori teng bo'lgan sharoitdagi narx muvozanat narxi deyiladi. Shu narx bo'lgani holda talab qilingan tovar hajmi miqdoriy muvozanatni bildiradi.

Sodda qilib aytganda, agar zarur tovarga bo'lgan talabni ifodalovchi pul summasini tovarning mavjud miqdoriga bo'lsak, muvozanat narxi hosil bo'ladi, bunda bozorda tovarning ortiqchaligi ham, yetishmovchiligi ham bo'lmaydi.

Talab va taklif o'zgarishining to'rt qoidasi bor.

1. Talabning ortishi muvozanatlashgan narx va muvozanatlashgan tovar miqdorining o'sishiga olib keladi.

2. Talabning kamayishi muvozanatlashgan narx va muvozanatlashgan tovar miqdorining pasayishiga olib keladi.
3. Taklifning ko'payishi muvozanatlashgan narxning pasayishi va muvozanatlashgan tovar miqdorining ortishini keltirib chiqaradi.
4. Taklifning qisqarishi muvozanatlashgan narxning ortishi va muvozanatlashgan tovar miqdorining kamayishini keltirib chiqaradi.

Har bir bozor qatnashchilarining maqsad—muddaosi o'z xususiy manfaatlari bilan quvvatlanadi va umuman iqtisodiyotning bir butun holda muvaffaqiyatli "ishlab chiqarishga" qaratilmaydi. Bir—biriga bog'liq bo'lmagan yoki bir—biridan bexabar qabul qilinadigan barcha qarorlarning o'zaro muvofiqlashuvini bozor mexanizmi amalga oshiradi. U alohida xo'jalik yurituvchi subyektlarning xatti—harakatlarini bir—biriga yetkazish hamda bularni muvofiqlashtirishni narxlar tizimi va raqobat kurashi orqali ta'minlaydi.

Shunday qilib, bozor muvozanati bozordagi talab va taklifning ham miqdor, ham tarkib jihatidan bir biriga muvofiq kelishidir. Agar shunday muvofiqlik bo'lmasa, bozor muvozanati izdan chiqqan bo'ladi. Talab va taklif uzoq vaqt bir—biridan ajralib qolsa, bozor o'zining me'yoridagi holatini, qiyofasini yo'qotadi.

Bozor muvozanati talab va taklifning mutlaq va abadiy mosligi emas. Bunday moslik, umuman olganda, barcha tovarlarga nisbatan va uzoq davrga xos bo'lishi mumkin. Ayrim tovarlarga nisbatan moslikning buzilishi muqarrar. Chunki ehtiyojning yuksalishi oqibatida yangi talab paydo bo'ladi va u darhol qondirilmaydi. Bozorning ishlab turishi talab, taklif, narxlar va boshqa miqdoriy ko'rsatkichlarning o'zgarishi orqali namoyon bo'ladi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Talab— to'lovga qobil ehtiyoj.

Talab qonuni—talabning narxga nisbatan nomutanosibligi.

Taklif—ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarilgan yoki bozorga keltirilishi mumkin bo'lgan jami tovarlar va xizmatlar miqdori.

Taklif qonuni—taklifning narxga nisbatan mutanosibligi.

Taklif egiluvchanligi— narx o'zgarishiga nisbatan taklifning ortib borishi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Talab qonuniga izoh bering.
2. Taklif qonuniga izoh bering.
3. Talab ellastikligi nima?
4. Taklif ellastikligi nima?
5. Bozor muvozanatini tushuntirib bering.

VII Bob. ISHLAB CHIQARISH JARAYONI VA UNING OMILLARI

1. Ijtimoiy ishlab chiqarish va uning tuzilishi.
2. Ishlab chiqarishning asosiy omillari.
3. *Hozirgi zamon xo'jalik faoliyatini tavsiflovchi asosiy tushunchalar.*

1. Ijtimoiy ishlab chiqarish va uning tuzilishi

Kishilarning xo'jalik faoliyati o'ta murakkab va chalkash turli—tuman ijtimoiy ayirboshlashni aks ettiruvchi, ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalar shaklidir. Iste'mol—ma'lum ehtiyojlarni qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalaridan foydalanish jarayonidir. Bunda barcha bosqichlar o'zaro bog'liqlikda va o'zaro aloqadorlikda bo'ladilar.

Ta'kidlash lozimki, har qanday ishlab chiqarish ijtimoiy va takrorlanib turuvchi jarayondir.

Hozirgi kunda mahsulotlar va xizmatlarning millionlab va o'n millionlab turlari mavjud va bu turlar tez ko'payib bormoqda. Biroq, turli—tuman bo'lishiga qaramay, bu ne'matlar kishilarning ishlab chiqarish ehtiyojlarini, jamiyatning ishlab chiqarish ehtiyojlarini, qondiruvchi— ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan hamda odamlarning shaxsiy va oilaviy ehtiyojlarini qondirilishiga qarab ikki turga bo'linadi. Shunga muvofiq, ijtimoiy ishlab chiqarish ham ikki bo'linmaga ajraladi.:

I) ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish;

II) iste'mol buyumlarini ishlab chiqarish.

Insonlarning ehtiyojlarini qondiruvchi ne'matlar va xizmatlar ijtimoiy ishlab chiqarishning turli sohalari va tarmoqlarida yaratiladi. "Ijtimoiy ishlab chiqarish" deganda butun jamiyat yoki makroiqtisodiy miqyosda amalga oshiriladigan ishlab chiqarish jarayoni tushuniladi. Xo'sh, ijtimoiy ishlab chiqarishning tuzilishi qanday? Ijtimoiy ishlab chiqarish bir—biri bilan uzviy bog'liq ikki sohadan iborat.

Bular:

1) Moddiy ishlab chiqarish.
2) Nomoddiy ishlab chiqarish.

Ijtimoiy ishlab chiqarish va uning tuzulishini 1— va 2— chizmalardan ko'rishimiz mumkin.

1 – chizma

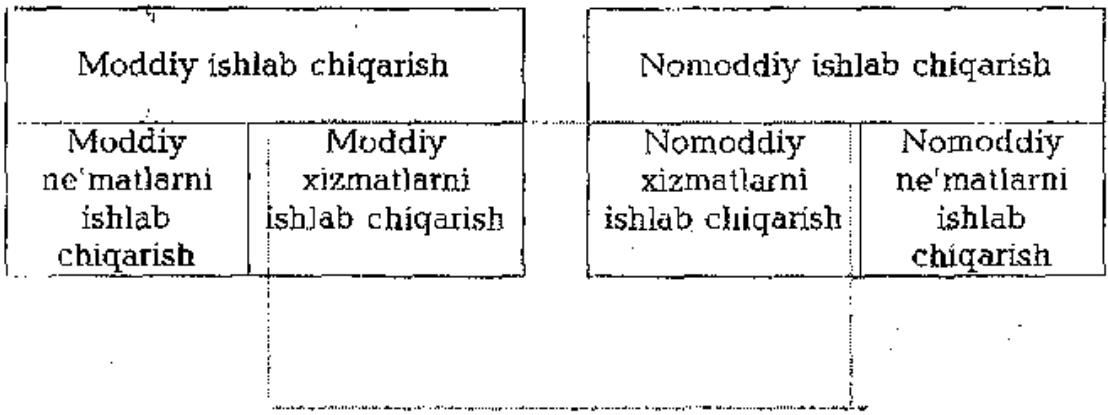

Ishlab chiqarish jarayoni uzluksiz bo'lishi kerak. Uning uzluksizligini takror ishlab chiqarish jarayoni ta'minlab beradi. Takror ishlab chiqarish tabiatan ikki xil bo'ladi: oddiy va kengaytirilgan.

Oddiy takror ishlab chiqarishda yil sayin ishlab chiqarish hajmi, ya'ni yalpi milliy mahsulotning hajmi o'zgarmaydi.

Kengaytirilgan ishlab chiqarishda yil sayin yalpi milliy mahsulot hajmi ortib boradi.

Jamiyat taraqqiyoti uchun kengaytirilgan takror ishlab chiqarish muhim ahamiyatga egadir. Yalpi milliy mahsulot (YAMM) qancha ko'p yaratilsa, aholining turmush darajasi shuncha ko'p ortib boradi. Yaratilgan YAMM ning bir qismi jamiyat a'zolarining shaxsiy ehtiyojiga, qolgan qismi ishlab chiqarishni yangilash va rivojlantirish uchun ishlatiladi.

Yaratilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish vositalaridan iborat qismi investitsiya uchun ishlatiladi.

Investitsiya – bu ishlab chiqarishda kapitalni unumli ishlatishdir. Iqtisodiyotning rivojlanishi davlatning investitsion siyosatiga bog'liqdir. Investitsiya tabiatan ikki xil bo'ladi: yalpi investitsiya va sof investitsiya.

Yalpi investitsiya – umuman ishlab chiqarish sohasiga yo'naltirilgan barcha mahsulotlar va xizmatlar yig'indisidir, ya'ni investitsion tovarlardir.

Sof investitsiya – ishlab chiqarishni yangilash uchun yo'naltirilgan investitsion tovarlardan tashkil topadi.

2-chizma

Ijtimoiy ishlab chiqarishning tuzilishi

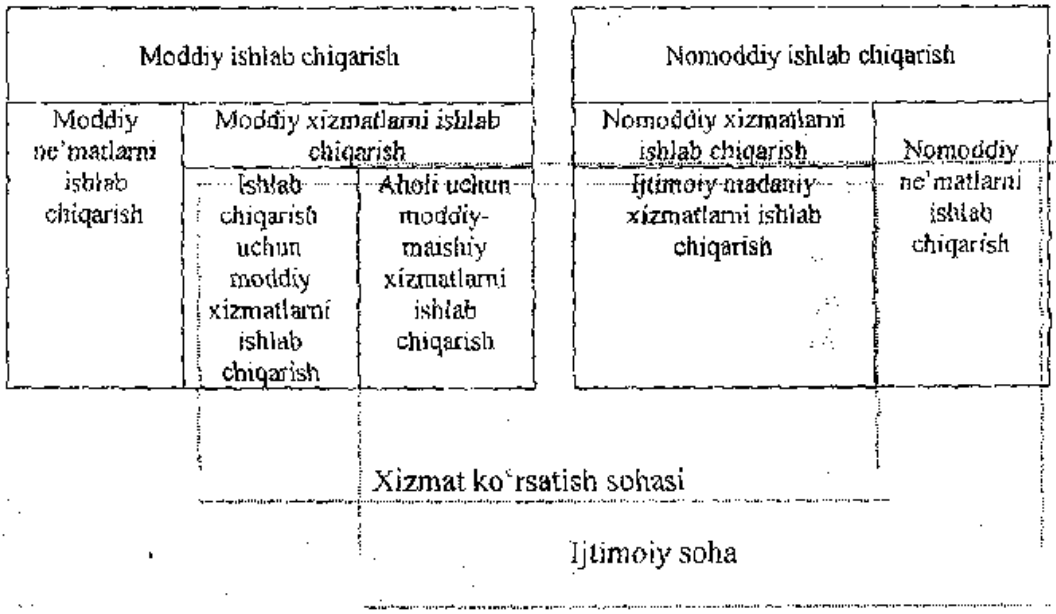

2. Ishlab chiqarishning asosiy omillari

Mahsulot ishlab chiqarish jarayonida inson tabiat obyektlariga ta'sir ko'rsatadi va ularga o'zining moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun yaroqli bo'lgan shakl beradi. Demak, ishlab chiqarish bevosita iste'mol qilish yoki keyinchalik ishlab chiqarish maqsadida tabiat ne'matlarini qayta ishlashdir. Ishlab chiqarishning bunday funksiyasi (vazifasi) uning har qanday ijtimoiy shaklida saqlanib qoladi.

Ishlab chiqarish jarayonini boshlash uchun ishlab chiqarish omillari (resurslari)ga ega bo'lish zarur. Shundan kelib chiqqan holda, ne'matlarni yaratish jarayonida qanday omillar ishtirok etishi to'g'risidagi masalani aniqlab olish muhimdir.

Iqtisodiyot nazariyasida ishlab chiqarish imkoniyatlari va natijalariga hal qiluvchi, ya'ni ta'sir ko'rsatuvchi o'ta muhim element yoki obyekt tushuniladi.

Mahsulotni takror ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan bunday omillar juda ko'pdir. Binobarin, har bir mahsulotni ishlab chiqarishda o'zining bir qator omillari ishtirok etadi. Shuning uchun, ularni tavsiflash ehtiyoji yuzaga keladi.

Ishlab chiqarish omillarini ajratishda va ularni alohida guruhlar bo'yicha tavsiflashda turli yondashuvlar mavjud.

Ishlab chiqarishning shaxsiy omili sifatida doim ishchi kuchi — insonning mehnat qilishga bo'lgan jismoniy va aqliy qobiliyatlari majmui ko'rib chiqiladi.

Ishlab chiqarishning ashyoviy omili sifatida ishlab chiqarish vositalari qabul qilinadi.

Ishlab chiqarishni tashkil qilish barcha omillarning kelishilgan holda harakatda bo'lishi, ularning proporsional miqdoriy nisbati, o'zaro almashuvi va h.k.ni ta'minlaydi.

Marjinalistik nazariya an'anaviy ravishda ishlab chiqarish omillarining to'rt guruhini ajratib ko'rsatadi: yer, mehnat, kapital, tadbirkorlik faoliyati.

Yerga tabiiy omil sifatida qaraladi. Bu guruh elementlariga (omillariga) tabiiy boyliklar, ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan foydali qazilmalar kiradi. Bu kategoriyaga haydaladigan yerlar, o'rmonlar va h.k. kiritiladi.

Kapital tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishda ishtirok etuvchi ne'matlar majmui bo'lib, unga asbob — uskunalar, mashinalar, jihozlar, omborxonalar, transport kommunikatsiyalari, aloqa vositalari va h.k. kiradi.

Kapital ko'p ma'noni anglatadi va pul summasi sifatida talqin qilinishi mumkin. U faqat moddiy predmetlargina emas (ishlab chiqarish vositalari), balki nomoddiy elementlar, ma'lumot, malaka singari inson qobiliyatlarini ham o'z ichiga oladi.

Kapital binolar, inshootlar, jihozlarda moddiylashadi. Bunday kapital ishlab chiqarishda bir necha yillar davomida ishtirok etadi va asosiy kapital nomi bilan yuritiladi. Xomashyo, materiallar, energetik resurslarda moddiylashib, bir yo'la bir ishlab chiqarish sikli jarayonida sarf qilinadigan kapital aylanma kapital deb ataladi.

Kapital tovar zapaslari (zahiralari) ko'rinishida ham bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, kapital ikki shaklda: natura — buyum va pul shaklida namoyon bo'ladi.

Mehnat — bu insonning biror bir maqsadga qaratilgan ongli faoliyati bo'lib, uning yordamida u tabiat in'omlarini o'zgartiradi va ularni o'zining ehtiyojlarini qondirish uchun moslashtiradi. Har qanday mehnat biror bir natijaga erishishni ko'zlaydi.

Mehnat ne'matlar yaratish va xizmatlar ko'rsatishga yo'naltirilgan intellektual (aqliy) va jismoniy faoliyat orqali namoyon bo'ladi. Shaxsning ma'lumoti, kasbiy tayyorgarligi, tajribasi, va sog'lig'iga bog'liq bo'lgan qobiliyatlari majmui — inson kapitali, binobarin bu kapital bo'yicha oladigan daromadi (ish haqi) shunchalik yuqori bo'ladi. Inson kapitaliga sarflanadigan

investitsiyalar hozirgi vaqtda jamiyat uchun eng samarali va o'zini tez qoplaydigan bo'lib hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyati ishlab chiqarishni tashkil qilishda tashabbuskorlik, ishbilarmonlik va tavakkalchilikni talab etadi.

Tadbirkorlik — garchand, tadbirkor tushunchasi iqtisodiyotda XVIII asrda paydo bo'lgan bo'lsa — da, (birinchi marta bu tushunchani ingliz iqtisodchisi R.Kantilyon ishlatgan), u bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi va faqat hozirgi yuzyillikda uni ishlab chiqarishning omili sifatida ko'rib chiqiladi.

Informatsiya (axborot) mexanizmlar, mashinalar, jihozlar tizimida, menejment va marketing modellarida moddiylashgan bilimlarning tizimiyligini ta'minlaydi.

Ishlab chiqarish omillari bir — biriga o'zaro ta'sir ko'rsatadi va ular o'zaro bog'liqdir. Jamiyatdagi ishlab chiqarish jarayonidagi omillarning darajasi ishlab chiqarishning hajmi va sifatiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy texnologiyalarning qo'llanilishi mahsulot sifatini yaxshilashga olib keladi va ishlab chiqarishning shaxsiy omiliga ham ta'sir etadi, ya'ni uning malakasini oshirishga asos bo'ladi.

Jamiyat muntazam ravishda ishlab chiqarish omillarini, ya'ni texnika va texnologiya, xomashyo resurslari va malakali kadrlar tayyorlashni takomillashtirib borishi kerak.

3. Hozirgi zamon xo'jalik faoliyatini tavsiflovchi asosiy tushunchalar

Bugungi kunda xo'jalik yuritish faoliyati tadbirkorlik, biznes, tijorat, menejment va marketing kabi tushunchalar bilan tavsiflanadi.

Tadbirkorlik — bu daromad olish maqsadida ilg'orlik (novatorlik), tavakkalchilik, kashfiyotchilikdan foydalanishga asoslangan xo'jalik yuritish faoliyatidir. Kengroq ma'noda, bu iqtisodiyot sohasidagi ishbilarmonlik, tashabbuskorlik, faollikdir. Tor ma'noda, bu xo'jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy faoliyatidir.

Uzoq vaqt davomida bizda bu ibora tan olinmas edi va uning o'rniga "xo'jalik yuritish faoliyati" iborasi ishlatilib kelinar edi. Bizning iqtisodiy tizimimizga "tadbirkorlik" iborasining qaytib kelishi quyidagi zarur shartlarni tan olishni anglatadi:

- *xo'jalik yurituvchi subyektlarning formal emas, balki haqiqiy iqtisodiy va yuridik mustaqilligi;*
- *xo'jalik yurituvchilarning xo'jalik yuritish faoliyati ko'rinishlari va iqtisodiy munosabatlar agentlarini erkin tanlash;*
- *turli mulk shakllari, shu jumladan, xususiy mulk shakli mavjudligini huquqiy tan olish*

Tadbirkorlik quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

1. Nafaqat xo'jalik faoliyati va uning metodlarini tanlashdagi erkinlik, mustaqillik, balki asosiysi novatorlik (ilg'orlik)dir;

2. Qabul qilinayotgan qarorlar, ularning oqibatlari va bu bilan bog'liq bo'lgan tavakkalchilik bo'yicha javobgarlik;

3. Iqtisodiy va ma'naviy muvaffaqqiyatga erishishni ko'zlab ish yuritish.

Hozirgi kunda tadbirkorlikning quyidagi shakllari keng tarqalgan:

- individual (yakka);
- birgalikdagi (qo'shma korxonalar);
- tavakkalchilikka asoslangan (venchur), ya'ni innovatsion firmalar fan–texnika taraqqiyotini izlovchilar va tadbiq qiluvchilar.

Biznes – bu barcha xo'jalik yurituvchilarni o'z ichiga oluvchi va ularning faoliyatini bir butunga jamlovchi (integratsiya qiluvchi) tizimdir.

Biznes tizimining mohiyati shundan iboratki, bozor iqtisodiyotining har bir subyekti o'zining ishi bilan shug'ullanadi va shu bilan birga jamiyatda biznes o'zlarining iqtisodiy tashabbuskorligi, ishbilarmonligi, ishdagi uddaburonligini legal ravishda amalga oshiruvchi kishilarga zarar keltirmasligiga xizmat qiluvchi mexanizmlar ishlab chiqilgan bo'ladi.

Biznes shakllarini tavsiflash turli mezonlar asosida amalga oshiriladi. Iste'mol (uy xo'jaligi) va mehnat (yollanma mehnat bitimlari va h.k.) bizneslari mavjud. Hajmiga qarab mayda, o'rta va yirik bizneslarni ajratishadi. Mulk normalariga qarab xususiy, davlat va kollektiv (jamoa) bizneslari bo'ladi. Kapitalning tatbiq qilinish sohasini hisobga olib sanoat, savdo, ta'lim, agrar xo'jalik va h.k.dagi bizneslar to'g'risida gapirish mumkin. Kapitalning baynalminallashuvi darajasiga qarab milliy va xalqaro (transmilliy korporatsiya) va boshqa bizneslarni ajratib ko'rsatish mumkin. Biznes tashkiliy shakllarining rivojlanishi asosida oddiy kooperatsiya, manufaktura, fabrika, aksiyadorlik jamiyati, xalqaro firmalari, to'la o'rtoqlik, ishonch bo'yicha o'rtoqlik, kooperativlar, aralash jamiyat va h.k. bo'lishi mumkin.

Tijorat (kommertsiya) – bu kishilarning savdo foydasini olishga qaratilgan savdo faoliyatidir. Tor ma'noda, bu mahsulotni sotish va foyda olish bo'yicha muomala sohasidagi tadbirkorlik faoliyatining bir qismidir. Keng ma'noda, bu har qanday biznesning tarkibiy qismi sifatidagi savdo bitimlarini tuzishdir.

Ijtimoiy faoliyatning eng yangi shakllariga lizing (ishlab chiqarish vositalarini sotish uchun ijara va kreditning o'ziga xos

qo'shilishi)ni va faktoring (ishlab chiqaruvchi firmadan o'zining mijozlariga bo'lgan talablarini sotib olish yo'li bilan mahsulot sotish bo'yicha savdo bitimlarining bajarilishini jadallashtiruvchi tijorat faoliyatining shakli)ni kiritish mumkin.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Ishlab chiqarish– zaruriy tovarlar tayyorlash va xizmatlar ko'rsatish uchun tabiiy resurslar va materiallar bilan birga ishchi kuchi, jihozlardan foydalanish jarayoni yoki hayotiy ne'matlarni tayyorlash jarayoni.

Ishlab chiqarish omillari– ishlab chiqarish imkoniyati va natijalariga ta'sir ko'rsatuvchi alohida muhim element yoki obyekt.

Ishlab chiqarishning shaxsiy omili– insonning mehnat qilishga bo'lgan jismoniy va intellektual (aqliy) qobiliyatlari majmui sifatidagi ishchi kuchidir.

Ishlab chiqarishning ashyoviy omili– barcha moddiy ishlab chiqarish vositalari.

Yer– ishlab chiqarishning tabiiy omili.

Kapital– tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishda foydalaniladigan ne'matlardir. Bular asbob–uskunalar, mashinalar, omborxonalar, transport kommunikatsiyalari, aloqa vositalari va h.k. kapital pul summasi sifatida nafaqat moddiy ashyolar (ishlab chiqarish vositalari)ni, balki inson qobiliyati, ta'lim va malaka singari nomoddiy unsurlarni ham o'z ichiga oladi.

Asosiy kapital– ishlab chiqarish jarayonida bir necha yil davomida ishtirok etuvchi va o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga qismma–qism o'tkazadigan mehnat vositalari.

Aylanma kapital– xomashyo, materiallar, energetik resurslarda moddiylashuvchi va bir ishlab chiqarish siklida sarflanuvchi kapital.

Mehnat– bu insonning biror bir maqsadga qaratilgan faoliyati bo'lib, uning yordamida u o'zining ehtiyojlarini qondirish uchun tabiat in'omlarini o'zgartiradi.

Inson kapitali– shaxsning ma'lumoti, kasb mahorati, tajribasi, sog'lig'i bilan bog'liq bo'lgan qobiliyatlari majmui.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Biznes tushunchalariga ta'rif bering.
2. Ishlab chiqarish omillariga ta'rif bering.
3. Asosiy va aylanma fondlarga ta'rif bering.
4. Inson kapitaliga ta'rif bering.
5. Investitsiyalar, investitsion tovar.

VIII Bob. ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI VA DAROMAD. KORXONALAR FOYDASI

1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va turlari.
2. Ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibiy tuzilishi.
3. Foydaning mazmuni. Foyda normasi va massasi.
4. O'zbekistonda iqtisodiy resurslardan tejamli va samarali foydalanish — milliy iqtisodiyotni mustahkamlash garovidir.

1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va turlari

Har qanday jamiyatda ishlab chiqarish jarayoni eng muhim iqtisodiy munosabatlar tizimini tashkil etadi. Bu jarayonda ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi eng asosiy omil hisoblanadi.

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish birliklari, korxona o'z faoliyati natijalaridan imkoni boricha ko'proq daromad olishga intiladi. Har qanday korxona o'z tovarini bir muncha yuqori baholarda sotishga, balki mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishga qilinadigan sarf xarajatlarni kamaytirishga intiladi.

Har qanday iqtisodiy faoliyatda ma'lum miqdorda sarf—xarajatlar bo'ladi. Har qanday firma kapital negizida quriladi. Kapital—foyda topish maqsadida firma tomonidan ishlab chiqarishga qo'yilgan pul. Bu pul firmaning o'z mablag'i va bankdan qarzga olingan puldan iborat bo'lib, asosiy va aylanma kapitalni tashkil etadi (bular MDH mamlakatlarida asosiy va oborot fondlar deb ham yuritiladi). Asosiy kapital bino—inshoot, mashina—uskunalarga sarflanadi, ular uzoq vaqt xizmat qiladi. Xizmat qilish davriga qarab ularning qiymati har yili qisman yaratilgan tovarlarga o'tadi. Mahsulot sotilgach, bu qism pul shaklida yana firmaga qaytib keladi. Shu qism amortizatsiya deyiladi. Masalan, to'quvchilik stanogi 500 ming so'm turadi va 5 yil xizmat qiladi. Har yili uning yordamida 50 ming metr gazlama to'qiladi, bu gazlama narxi 25 million so'm turadi, shundan 100 ming so'm stanokning amortizatsiyasi hisoblanadi va u stanok narxiga nisbatan 20 foizni tashkil etadi.

Ishlab chiqarish uchun ashyoviy resurslar (xomashyo, yarim fabrikat, yoqilg'i, elektr energiya, har xil materiallar) va ish kuchi kerak, ularni olish uchun ketadigan pul aylanma kapitali (fondi) deb ataladi. Ashyoviy resurslar uzoq xizmat qilmaydi, darhol ishlatiladi va ularning qiymati yaratilgan tovarlarga bir yo'la o'tadi. Resurslar ishlab chiqarishda qo'llanilib, tovarlar va xizmatlar yaratiladi, ular bozorda sotilgach, firma (korxona) kapitali qaytadan pul shakliga keladi. Firma kapitali bozorga pul shaklida chiqsa, u bozordan resurs shakliga kirib, ishlab chiqarishga uning omillari sifatida qaytadi.

Firma resurslardan foydalanib, tayyor mahsulot yaratadi, uni bozorga olib chiqib, uni pul shakliga aylantiradi. So'ngra biror narsa sotib olingach, resurslarga aylanadi. Xullas, tadbirkor kapitali turli bosqichlardan o'tib, turli shakllarga kiradi va shu yo'sinda doiraviy (aylanma) harakatda bo'ladi. Firma (korxona) faoliyati bozordan resurs sotib olishdan boshlanadi. Firma moddiy resurslar, ya'ni asbob–uskuna, stanoklar, transport va aloqa vositalari, xomashyo, yoqilg'i, har xil materiallarni, mehnat bozoridan ish kuchini sotib oladi, ya'ni ishchilarni ishga yollaydi. Kerak bo'lsa, binolar va yerni sotib oladi. Mabodo, zarurat bo'lmasa, ularni ijaraga olib, ijara haqini to'laydi. Iqtisodiy resurslar uchun qilingan sarf ishlab chiqarish xarajatlariga aylanadi.

Hozirgi davrda axborot–kommunikatsiya texnologiyalari tizimini takomillashtirish ishlab chiqarish jarayoniga, xarajatlarga, yalpi ichki mahsulot miqdoriga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Axborot–kommunikatsiya texnologiyalari bozorini shakllantirish va rivojlantirish mamlakatlar iqtisodiyotining deyarli barcha sohalariga keng imkoniyatlar yaratib bermoqda.

Agar O'zbekistonda barcha firmalar imkon darajasida foyda olishga erishiladigan maqbul iqtisodiy tadbirlarni oqilona va to'g'ri qo'llay olsalargina, raqobatbardosh tovar mahsuloti chiqarib, chetdan valuta tushumiga ega bo'lsa yoki sarf va xarajatlarni kamaytirib daromad imkoniyatlarini kengaytira olsa, o'shandagina firma ishi barqarorlashib borishi mumkin.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida firma (korxona)lar o'z faoliyati natijalaridan ko'proq daromad olishga harakat qiladi. Buning uchun o'z tovarini ancha yuqori baholarda sotishga, balki mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishga qilinadigan sarf–xarajatlarni imkoni boricha kamaytirishga ham intiladi.

2. Ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibiy tuzilishi

Firmaning iqtisodiy resurslar uchun qilgan sarfi ishlab chiqarish xarajatlari deb yuritiladi. Xarajatlarsiz hech bir iqtisodiy faoliyat yuz bermaydi. Sarf–xarajat foyda olishning sharti, chunki busiz ishlab chiqarishning o'zi bo'lmaydi. Korxonaning xarajatlari tovarlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan sarflar, ya'ni iqtisodiy resurslarni topish, xarid etish va ulardan samarali foydalanish sarflaridir. Xarajatlar tabiatan moddiylashgan va jonli mehnat sarfini bildiradi, ular tovarlarni korxonaga qanchaga tushganligini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini ikkiga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Bevosita ishlab chiqarish xarajatlari.

2. Muomala xarajatlari.

Ishlab chiqarish xarajatlari deganda, mahsulotni bevosita ishlab chiqarish uchun qilinadigan barcha sarflar, ish haqi, xomashyo va mineral sarflar, energiya, amortizatsiya va boshqa ishlab chiqarishga bog'liq sarflar tushuniladi.

Tovar birligining qiymatida bevosita ishlab chiqarish xarajatlari faqat uning bir qismini, qolgan qismini esa, muomala xarajatlari tashkil etadi.

Muomala xarajatlari tovarlarni sotish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, shu tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetkazguncha ketadigan sarflarga aytiladi.

Keyingi paytlarda asosiy firmaga yordamchi shaxobcha firmalar ko'paydi, ular mahsulot ishlab chiqarish bilan bir qatorda, mahsulotni saralash, qadoqlash, saqlash, olib borish, sotish xizmatlari bilan shug'ullanadi. Albatta, bunday firmalardagi xizmat xarajatlari ham ko'p hollarda tovar tannarxi tarkibida bo'ladi.

Muomala xarajatlari ham ikki guruhga bo'linadi:

1. Qo'shimcha muomala xarajatlari.
2. Sof muomala xarajatlari.

Tovarlarni ishlab chiqarilgan korxonaning o'zida o'rash, qadoqlash saralash, transportga ortish, tashish va saqlash xarajatlari qo'shimcha muomala xarajatlari deyiladi. Bu xarajatlar ishlab chiqarish jarayoniga yaqin turib, tovar qiymatiga kiradi va uning qiymatini oshiradi. Sarflangan xarajatlar, tovarlar sotilgandan keyin olingan pul, tushum summasidan qoplanadi. Sof muomala xarajatlari esa, tovar qiymatini oshirmaydi va ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tovarni sotgandan keyin olingan foyda hisobidan qoplanadi. Demak, sof muomala xarajatlari firmaning o'ziga tegishli bo'lmagan, shu tovarni tayyorlash bilan bog'liq ish jarayonlarini bajaradigan bo'limlardagi xarajatlarga aytiladi.

Firmalar tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun ko'plab xomashyo resurslari va yordamchi materiallardan foydalanadilar.

Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan, tovarlarning hajmiga ta'sir etmaydigan xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi.

Doimiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmaydi, uning o'sishiga ham bevosita ta'sir etmaydi va ishlab chiqarishning har qanday, hatto nolinchi hajmida ham mavjud bo'ladi.

Bunga korxonaning to'lov majburiyatlari (zayomlar uchun foiz):

- soliqlar;
- amortizatsiya ajratmalari;
- ijara haqi;
- qo'riqlash xizmatiga to'lov;

- uskunalarga xizmat ko'rsatish sarflari;
- boshqaruv xodimlari maoshi va shu kabilar kiradi.

O'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqariladigan tovar miqdorining oshishi yoki kamayishiga ta'sir qiladi va ishlab chiqarish hajmi o'zgarishiga bog'liqlikda o'zgaradi. Bunga xomashyo, materiallar, yonilg'i, transport xizmati, ishchilar ish haqi va shu kabilarga qilinadigan sarflar kiradi.

Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisi umumiy yoki yalpi xarajatlarni tashkil qiladi.

Mahsulot ishlab chiqarish samradorligini aniqlash uchun mahsulot birligini ishlab chiqarishga qilinadigan sarf—xarajatlarni hisoblash uchun o'rtacha umumiy, o'rtacha doimiy, o'rtacha o'zgaruvchan xarajatlar tushunchalaridan foydalaniladi.

O'rtacha umumiy xarajatlar yalpi (umumiy) xarajatlarning ishlab chiqarilgan tovar miqdoriga teng.

O'rtacha doimiy xarajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

O'rtacha o'zgaruvchan xarajatlar o'zgaruvchi xarajatlarni miqdoriga chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Xo'jalik yuritishning erkinlashtirilishi bozor iqtisodiyoti rivojlanishi jarayonida har bir korxona eng yuqori darajada foyda olishga erishish uchun o'z iqtisodiy ahvolini doimo tahlil qilib borishi kerak bo'ladi. Chunki, kuchli raqobatchilik sharoitida foyda olishga erishish uchun ishlab chiqarishning zarur miqdorini aniqlab olish muhimdir. Bunda iqtisodiy tahlil mezoni bo'lib qo'shimcha xarajat tushunchasi xizmat qiladi.

Qo'shimcha xarajatlarni shunday ainalga oshirish kerakki, oz sarf bilan tovar sifatiga yoki uning bozor xarid darajasiga katta o'zgartirish kiritishga erishilsin.

Avvalo, qo'shimcha xarajat deb keyingi qo'shilgan mahsulotning har bitta birligini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarga aytiladi.

To'g'ri xarajatlar ham bo'ladiki, bular mahsulot tannarxiga bevosita qo'shilib, uning tarkibiga kiradigan xarajatlardir.

Qo'shimcha xarajatlar esa, mahsulot tannarxiga ustama bo'lib, narxda aks etadigan xarajatlardir (masalan, avtomobilga magnitofon o'rnatilishi kabi).

3. Foydaning mazmuni. Foyda normasi va massasi

Korxonaning ishlab chiqarish jarayonida mehnat unumining ortishi ham moddiy, ham mehnat sarflarini qisqartiradi.

Ayni kunda bozordagi narx, talab barqaror sharoitda mehnat unumdorligi xarajatlarini pasaytirish orqali foydani ko'paytiriladi.

Olingan foyda ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo'shimcha mahsulotning o'zgargan shaklidir. Demak, foydaning asl manbai qo'shimcha mahsulot bo'lib, u mahsulot sotilgandan keyin pul shaklida namoyon bo'ladi.

Tovarlarni sotishdan tushgan yalpi pul tushumidan shu mahsulotlarni ishlab chiqarishga qilingan barcha xarajatlar (tannarx) chiqarib tashlansa, korxonaning balans foydasi yoki brutto foydasi qoladi. Bu iqtisodiy foyda deb ham ataladi.

Firma uchun foydaning ikki jihati bor: birinchisi, foyda massasi, ya'ni uning umumiy miqdori. Ikkinchisi, foyda me'yori, ya'ni uning nima evaziga olingani.

Foyda me'yori, foyda miqdorining umumiy xarajatlariga nisbatining foizlardagi ifodasiga aytiladi:

$$F m = \frac{F}{U} \times 100$$

Foyda me'yori firmaning joriy sarf–xarajatlari naqadar samarali natija berganligini aniqlaydi. Bu me'yor qanchalik yuqori bo'lsa, firma ixtiyoridagi resurslar muqobil tarzda shunchalik yaxshi ishlatilgan bo'ladi.

Foyda me'yori ishlab chiqarayotgan mahsulot hajmiga to'g'ri mutanosib hamda foydalanilgan, avanslangan mablag'lar qiymatiga teskari mutanosib bo'ladi.

Shu tufayli, foyda me'yori korxona ish samaradorligining integral ko'rsatkichi hisoblanadi.

Respublikamizdagi ko'pgina samarali firmalar erkin raqobat va iqtisodiyotni erkinlashtirilgan sharoitda iqtisodiy faoliyatlarini to'g'ri tashkil etib, sifatli, zarur, xaridorgir tovar mahsulotlarini ishlab chiqarib, o'z daromadlarini ishlab chiqarishni tezlashtirish, sarf va xarajatlarni kamaytirish, sof pul tushumlaridan ishlab chiqarishning kengaytirishga sarflash hamda har bir tovar biriligiga ketadigan mehnat va sarf–xarajatni kamaytirgan holda firma foyda me'yorini oshirib, o'z iqtisodiy samaradorligini ta'minlamoqdalar.

Jamiyat nuqtai nazaridan takror ishlab chiqarish samaradorligi cheklangan resurslardan samarali foydalanishga bog'liq. Bu ko'rsatkich o'zida resurslarni taqsimlash samaradorligi va ishlab chiqarish samaradorligini ifodalaydi. Resurslarni taqsimlashning samaradorligiga erishish uchun resurslar korxona va tarmoqlar o'rtasida shunday taqsimlanishi kerakki, natijada jamiyatga eng zarur bo'lgan mahsulotlarning ma'lum turlari ishlab chiqarilishi kerak. Ishlab chiqarish samaradorligi jamiyat uchun zarur bo'lgan har bir

tovar eng kam sarf – xarajatlar (resurs sarflari) bilan ishlab chiqarishni taqozo qiladi.

4. O'zbekistonda iqtisodiy resurslardan tejamli va samarali foydalanish milliy iqtisodiyotni mustahkamlash garovidir

O'zbekiston yer osti va usti boyliklariga boy mamlakatdir. Bu esa, butun dunyoga mashhur chet el kompaniyalari va banklarini jalb etishi tabiiy holdir.

O'zbekiston yer osti boyliklari bilan haqli suratda faxrlanadi. Bu yerda Mendeleyev davriy sistemasining barcha elementlari topilgan. Hozirga qadar 2.7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari va ma'dan namoyon bo'lgan, istiqbolli joylar aniqlangan. Ular yuzga yaqin mineral xomashyo turlarini o'z ichiga oladi. Shundan 60 dan ortig'i ishlab chiqarishga jalb etilgan. 300 dan ortiq kon qidirib topilgan bo'lib, ularning tasdiqlangan zahiralari 370 milliard AQSH dollarini tashkil etadi. Shu bilan birga, umumiy mineral xomashyo salohiyati 3.3 trillion AQSH dollaridan ortiqroq baholanayotganini ham aytib o'tish kerak.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, likvidlik darajasi yuqori bo'lgan foydali qazilmalarni o'zlashtirishga qaratilgan investitsiyalar katta-katta daromadlar keltiradi. 1992-yilda oltin qazib olish bo'yicha «Zarafshon-Nyumont» O'zbekiston-Amerika qo'shma korxonasi tashkil etilgan edi. Qiymati 220 million AQSH dollariga teng bo'lgan zavod qurilishi 1993-yil oktabrida boshlandi va bor-yo'g'i 18 oyda, ya'ni 1995-yil may oyida tugatildi.

1995-yilda qo'shma korxona oltinning birinchi turkumini ishlab chiqardi. Hozirgi vaqtda o'zbekistonlik sheriklar bilan mashhur «Nyumont Mayning Korporeyshn» (AQSH) va «Mitsui» (Yaponiya) kompaniyalari o'rtasida Toshkent zahirasining oltin rudasi konlarini o'zlashtirish haqida bitim imzolandi. Faoliyatning ko'pgina sohalarida ham bir qancha boshqa istiqbolli loyihalar ishlab chiqilmoqda. Respublikaning tabiiy boyliklarini chet el kompaniyalari bilan birgalikda o'zlashtirish sohasida o'zaro manfaatli hamkorlik qilish borasida O'zbekistonning imkoniyatlari keng. Bunday hamkorlikning yuqorida keltirilgan misollari shunday loyihalarni amalga oshirish chet ellik investorlarni yuksak darajada qiziqtirayotganligini yana bir bor isbotlamoqda.

Samarasiz korxonalarni tugatish, raqobatga bardosh bera olmaydigan mahsulot ishlab chiqarayotgan korxonalar ixtisoslashuvini o'zgartirish ishlari bilan qo'shib olib borilishi kerak.

tovar eng kam sarf–xarajatlar (resurs sarflari) bilan ishlab chiqarishni taqozo qiladi.

4. O'zbekistonda iqtisodiy resurslardan tejamli va samarali foydalanish milliy iqtisodiyotni mustahkamlash garovidir

O'zbekiston yer osti va usti boyliklariga boy mamlakatdir. Bu esa, butun dunyoga mashhur chet el kompaniyalari va banklarini jalb etishi tabiiy holdir.

O'zbekiston yer osti boyliklari bilan haqli suratda faxrlanadi. Bu yerda Mendeleyev davriy sistemasining barcha elementlari topilgan. Hozirga qadar 2.7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari va ma'dan namoyon bo'lgan, istiqbolli joylar aniqlangan. Ular yuzga yaqin mineral xomashyo turlarini o'z ichiga oladi. Shundan 60 dan ortig'i ishlab chiqarishga jalb etilgan. 300 dan ortiq kon qidirib topilgan bo'lib, ularning tasdiqlangan zahiralari 370 milliard AQSH dollarini tashkil etadi. Shu bilan birga, umumiy mineral xomashyo salohiyati 3.3 trillion AQSH dollaridan ortiqroq baholanayotganini ham aytib o'tish kerak.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, likvidlik darajasi yuqori bo'lgan foydali qazilmalarni o'zlashtirishga qaratilgan investitsiyalar katta–katta daromadlar keltiradi. 1992–yilda oltin qazib olish bo'yicha «Zarafshon–Nyumont» O'zbekiston–Amerika qo'shma korxonasi tashkil etilgan edi. Qiymati 220 million AQSH dollariga teng bo'lgan zavod qurilishi 1993–yil oktabrida boshlandi va bor–yo'g'i 18 oyda, ya'ni 1995–yil may oyida tugatildi.

1995–yilda qo'shma korxona oltinning birinchi turkumini ishlab chiqardi. Hozirgi vaqtda o'zbekistonlik sheriklar bilan mashhur «Nyumont Mayning Korporeyshn» (AQSH) va «Mitsui» (Yaponiya) kompaniyalari o'rtasida Toshkent zahirasining oltin rudasi konlarini o'zlashtirish haqida bitim imzolandi. Faoliyatning ko'pgina sohalarida ham bir qancha boshqa istiqbolli loyihalar ishlab chiqilmoqda. Respublikaning tabiiy boyliklarini chet el kompaniyalari bilan birgalikda o'zlashtirish sohasida o'zaro manfaatli hamkorlik qilish borasida O'zbekistonning imkoniyatlari keng. Bunday hamkorlikning yuqorida keltirilgan misollari shunday loyihalarni amalga oshirish chet ellik investorlarni yuksak darajada qiziqtirayotganligini yana bir bor isbotlamoqda.

Samarasiz korxonalarni tugatish, raqobatga bardosh bera olmaydigan mahsulot ishlab chiqarayotgan korxonalar ixtisoslashuvini o'zgartirish ishlari bilan qo'shib olib borilishi kerak.

lshning bu jihati yangi korxonalar barpo etishdan ham muhimroq ahamiyatga egadir.

Shu sababli, eng asosiy vazifa o'tish davri davomida butun xalq xo'jaligi tizimini chuqur qayta qurishdan iboratdir. Shunday bir tizimni vujudga keltirish zarurki, bu tizim barcha resurslarimizni hisobga olib, O'zbekistonning iqtisodiy va asosiy mustaqilligini ta'minlash imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2001–yil 12–mayda bo'lib o'tgan 2–chaqiriq V sessiyasida sanoat, qurilish, transport va aloqa masalalari qo'mitasi raisi I.Kochmarik «Integral mikrosxemalar topologiyalarini huquqiy muhofaza qilish to'g'risida»gi qonun loyihasini deputatlar e'tiboriga havola etdi. Qonun loyihasi muhokamasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ham qatnashdi. Davlatimiz rahbari ushbu qonun loyihasining favqulodda muhim ahamiyatga ega ekanligini qayd etib, mamlakatimizning o'zida axborot– texnik vositalar ishlab chiqarishni va uning dasturiy ta'minotini rivojlantirish, xalq xo'jaligiga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish zarurligiga e'tiborni qaratdi. Prezident kompyuter texnikasi, internet tarmog'i salohiyatidan iqtisodiyotning barcha sohalarida, shuningdek, mamlakatimiz maktablari va oliy o'quv yurtlarida kengroq foydalanish zarurligini qayd etdi. Zamon bilan baravar qadam tashlash, bu sohada rivojlangan mamlakatlar darajasiga yetishga intilish zarur. Nafaqat tabiiy zahiralar, balki aqliy salohiyat ham katta boyligimizdir. Shu tufayli, biz ilg'or ilmiy–texnologiyalarni rivojlantirishimiz va bu sohada o'z mutaxassislarimizni yetishtirishga alohida e'tibor berishimiz lozim, deb ta'kidlab o'tdi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Ishlab chiqarish xarajatlari– tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflar.

Ichki xarajatlar– korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan qilingan xarajatlar.

Tashqi xarajatlar–tashqaridan jalb qilingan resurslarga to'lovlarni amalga oshrishga ketgan xarajatlar.

Doimiy xarajatlar– ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etmaydigan, u o'zgarganda ham miqdorini o'zgartirmaydigan xarajatlar.

O'zgaruvchi xarajatlar– ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir etadigan xarajatlar.

O'rtacha xarajatlar–mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar.

Qo'shimcha xarajatlar – mahsulotning navbatdagi qo'shimcha birligini ishlab chiqarishga qilinadigan xarajatlar.

To'g'ri xarajatlar – mahsulot tannarxiga bevosita qo'shilib, uning tarkibiga kiradigan xarajatlar.

Foyda massasi – foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga bo'lgan nisbatining foizdagi ifodasi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Ishlab chiqarish sarf–xarajatlarining asosiy tushunchasini va tarkibini tushuntiring.
2. Ichki va tashqi xarajatlar o'rtasidagi farqlar nimadan iborat ekanligini misollar yordamida tushuntiring.
3. Ishlab chiqarish resurslari tarkibida qaysi biri uzoq muddatli xarajatlarga kiradi?
4. Foydaning mazmuni va manbaini tushuntiring.
5. Foyda normasi va massasining oshishi qanday omillarga bog'liq?
6. Respublikada iqtisodiy resurslardan tejamli va samarali foydalanishni tushuntirib bering.

IX Bob. NARXLARNING TASHKIL TOPISHI VA ISHLAB CHIQARISH SAMARADORLIGI

1. Narx va uning funksiyalari. Narxning tashkil topishi. Muvozanat narx.
2. Narx turlari. Mehnatning narxi. Sarmoya narxi.
3. Raqobatning mohiyati. Raqobat turlari.

1. Narx va uning funksiyalari. Narxning tashkil topishi

Bozor munosabatlarida narx muhim kategoriyalardan biri hisoblanadi. Jamiyatda yaratilgan mahsulotlarning aksariyati ko'pchilikning mehnati bilan, ya'ni ijtimoiy mehnat bilan yaratiladi. Natijada yaratilgan mahsulotlar qiymatga ega bo'ladi. Bozor munosabatlari sharoitida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni narxlash zarurati kelib chiqadi. Chunki, tovarlarni ayirboshlash uchun ular narxga ega bo'lishi kerak.

Narx– bu tovar qiymatining puldagi ifodasi. Qiymat qonuniga binoan, narx qiymatga teng bo'lishi kerak. Lekin, bozor iqtisodiyotida narxning shakllanishiga juda ko'p omillar ta'sir ko'rsatadi. Natijada narx qiymat atrofida tebranib turadi. U yoki bu qiymatdan baland, yo teng yoki qiymatdan past bo'ladi. Bozorda narx ishlab chiqaruvchi va iste'molchi uchun muhim ahamiyatga egadir. Chunki narx orqali ishlab chiqaruvchi va iste'molchi sarf qilgan mehnatlarini solishtiradilar.

Narxning iqtisodiy mazmunini uning fuknksiyalarida (vazifalarida) ko'rish mumkin. Uning besh asosiy funksiyasi bor.

Bozor muvozanatini ta'minlash funksiyasi. Bunda narx talab bilan taklif o'rtasidagi muvozanatga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, taklif talabga nisbatan kamayib kesa, narx ko'tarilib ketadi. Natijada ishlab chiqaruvchilar yuqori foyda ola boshlaydilar. Yuqori foyda ishlab chiqaruvchilarni ko'proq mahsulot ishlab chiqarishga undaydi, ular bozorni to'ldiradi.

Bozorda taklifning ko'payishi narxlarning pasayishiga olib keladi. Natijada muvozanat narx paydo bo'ladi, talab bilan taklif o'rtasida muvozanat yuzaga keladi.

Hisob–kitob, o'lchov funksiyasi. Ijtimoiy ishlab chiqarishda qilingan xarajatlar, foyda, ko'rilgan zarar, ish kuchi ma'lum narxlar asosida hisob–kitob qilinadi.

Iqtisodiy tartiblovchi funksiya. Bozor munosabatlarida narx tartibga soluvchi vazifasini bajaradi. Bozordagi talab bilan taklif o'rtasidagi nisbat narx vositasida ifoda etiladi. Masalan, agar bozorda talab taklifga nisbatan yuqori bo'lsa narxlar ko'tarilib ketadi. Yuqori

narxlar tovar ishlab chiqaruvchilarga katta daromad keltiradi. Natijada ular ko'plab mahsulot ishlab chiqaradilar va bozorni to'ldiradilar. Bunday holat narxlarning pasayishiga olib keladi va talab bilan taklif o'rtasida muvozanat holatini yuzaga keltiradi. Shunday qilib, narxlarning ko'tarilishi va pasayishi natijasida bozor muvozanati yuzaga keladi.

Raqobat vositasi. Halol raqobatning kurash usullaridan biri bu narx vositasida kurash olib borishdir. Firmalar raqobat kurashida engish uchun, boshqalarga nisbatan baholarni pasaytirishga harakat qiladilar. Buning uchun ular mahsulot birligiga sarf qilingan moddiy va mehnat xarajatlarini qisqartirishga harakat qiladilar. Ishlab chiqarishda yangi texnologiyalarni qo'llaydilar.

Sotsial himoya funksiyasi. Davlat aholining nochor va kambag'al qatlamini sotsial himoya qilish maqsadida, ayrim tovarlarga dotasiyalashgan narxlarni, ya'ni arzonlashtirilgan narxlarni belgilaydi. Aholining bunday qatlamiga arzon oziq–ovqat va kiyim–kechaklar sotiladi. Dotasiyalashgan narxlar bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida qo'llaniladi va u vaqtincha bo'ladi. Bozor iqtisodiyotiga o'tilgandan keyin dotasiyalashgan narxlar erkin narxlarga almashtiriladi.

Narxlarning tashkil topishi. Bozor iqtisodiyotida narxlarning shakllanishiga bir nechta omillar ta'sir ko'rsatadi. Bularga: qiymat, talab va taklif, bozor turlari kiradi. Narxlar birinchi navbatda tovarlarni ishlab chiqarish jarayonida shakllanadi. Ishlab chiqarish jarayonida mehnat asosida tovar qiymati yaratiladi, ya'ni sarf qilingan buyumlashgan va jonli mehnat hisobga olinadi. Sarflangan mehnat qancha ko'p bo'lsa, tovar qiymati ham shuncha yuqori bo'ladi, shunga mos ravishda narx ham baland bo'ladi. Demak, narxning darajasi shunday bo'lishi kerakki, tovarni yaratish uchun qilingan sarf–xarajatlarni qoplashi va daromad keltirishi kerak.

Talab va taklif omili ham narxning shakllanishida muhim ahamiyatga egadir. Bozorda talabning taklifga nisbatan ko'p bo'lishi tovar taqchilligini keltirib chiqaradi, bunday holat o'z navbatida narxlarning ko'tarilishiga olib keladi. Aksincha, agar taklif talabga nisbatan ko'p bo'lsa, narxning pasayishi yuz beradi. Bozorda talab bilan taklif nisbatining mavjud bo'lishi narxning qiymat atrofida tebranishiga sababchi bo'ladi.

Narxlarga ta'sir etuvchi omillardan biri– bozor turlaridir.

Erkin bozorda narxlar raqobat asosida shakllanadi. Erkin raqobat bozori muvozanat narxni yuzaga keltiradi. Prezident I.Karimov bu borada «...chinakam talab va taklif asosida vujudga keladigan erkin bozor narxlarining amal qilishi bozor iqtisodiyotining g'oyat

muhim bo'g'ini bo'lib, bu bo'g'in mahsulot ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarning o'zaro jips ta'sirini ta'minlaydi»[1].

Raqobasiz bo'lgan monopol bozorda monopol yuqori narxlar o'rnatiladi. Bunga tabiiy monopoliyalarni misol qilish mumkin, ya'ni neft' va gaz sotuvchi firmalar.

2. Narx turlari. Mehnatning narxi. Sarmoya narxi

Bozor munosabatlari rivojlanishi munosabati bilan narxning bir necha turlari vujudga kela boshladi. Narx turlariga ulgurji, shartnoma, chakana, demping, nufuzli, cheklangan va erkin narxlar kiradi.

Ulgurji narxlar–ishlab chiqaruvchilar tomonidan yirik tovar partiyalarini ko'tarasiga sotganda belgilanadi. Ulgurji savdo birjalarda amalga oshiriladi.

Shartnoma narxlar – firmalar o'rtasida shartnoma asosida belgilangan narxlar. Shartnoma narxlar bozordagi talab bilan taklif nisbatiga bog'liq bo'lmaydi, ya'ni u o'zgarmas narxdir.

Chakana narxlarda tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladi va u ulgurji narxdan yuqori bo'ladi. Chakana savdo supermarket, do'kon va bozorlarda amalga oshiriladi.

Demping narx sun'iy ravishda bozor narxiga nisbatan pasaytirilgan narxdir. Demping narx kerakli bozorga kirib borish uchun va raqobatchilarga qarshi kurashish uchun qo'llaniladi. Demping narxlar firmalar tomonidan vaqtincha qo'llaniladi. Ular bozorga o'rnashib olgandan so'ng narx ko'tariladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlat ayrim tovarlarning narxini cheklab qo'yadi, ya'ni narxning yuqori va quyi chegarasini belgilaydi. Shu bilan birga, davlat dotatsiyalashgan arzon narxlarni belgilaydi, u davlat budjeti hisobidan arzonlashtiriladi.

Nufuzli narx bozorda monopol vaziyat vujudga kelganda o'rnatiladi. Monopoliyalar o'z mahsulotiga bozorda baland narxlarni o'rnatadilar va yuqori foyda oladilar.

Erkin narx erkin bozorda talab va taklif asosida kelib chiqadi. Erkin baho ishlab chiqaruvchi va iste'molchi uchun qulay narxlardir, u iqtisodiy rivojlanishga yordam beradi.

Mehnatning narxi. Ish kuchi bozorida mehnatning narxi, ya'ni ish haqi darajasi turli xil bo'lgan ish kuchi va har xil ish turlari o'rtasida, raqobat asosida kelib chiqadigan talab bilan taklif o'rtasidagi muvozanatga bog'liq bo'ladi. Har qanday iqtisodiyotda ish

---

[1] Karimov I.A.»O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» T. «O'zbekiston». 1995. 88–bet.

haqi, daromadning asosiy keng tarqalgan shakli bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiyotda ko'pchilik jarayonlarning tartiblanishi ish haqi bilan bog'liqdir. Masalan, nominal ish haqi bilan real ish haqi o'rtasidagi katta farq inflyatsiya darajasining ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Nominal ish haqi– bu ishchining sarf etgan mehnati, vaqti uchun olinadigan pul qiymatidir. Real ish haqi esa, sotib olinadigan tovar va xizmatlar narxlarining darajasi bilan belgilanadi.

Ish haqi o'rtasidagi farqlar, ishchilarning malakasi va bajariladigan ishning turiga bog'liq. Ishchining malakasi qancha yuqori bo'lsa, ish haqi shuncha baland bo'ladi. Tunda bajariladigan ish uchun va inson uchun zararli bo'lgan ishga qo'shimcha ish haqi to'lanadi. Malakali ishchilar olinadigan foydaga ko'proq hissa qo'shgani uchun yuqori ish haqi oladilar. Malakali ishchilar narxi baland bo'lishining yana bir sababi, ularni tayyorlash uchun qilingan sarf–xarajatlarning ko'p bo'lishidadir.

Sarmoya narxi. Sarmoya bozori bu ishlab chiqarish omillarining asosini tashkil etadi. Bozordagi sarmoyaga bino va inshootlar, texnika va ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan mashinalar, asbob–uskunalar, yer, xomashyo va materiallar, energiya va boshqalar kiradi. Bozorda sarmoyaning narxi, ishlab chiqarish jarayonida uni ishlatish natijasida olinadigan daromadi bilan o'lchanadi.

Sarmoya keltiradigan daromadni bir yillik foiz stavkasi o'zida aks etadigan, ya'ni bir yillik daromadni sarmoyaga nisbatan foiz hisobida o'lchanadi.

3. Raqobatning mohiyati. Raqobat turlari

Ziddiyatlar har qanday taraqqiyot, shu jumladan, iqtisodiy taraqqiyotning asosini tashkil etadi. Ziddiyatning yo'q bo'lishi taraqqiyotni to'xtatib qo'yadi. Iqtisodiy taraqqiyotga bevosita ta'sir etuvchi ziddiyat bu raqobatdir.

Raqobat– bu ishlab chiqaruvchilarning bozorda mahsulotini sotish maqsadida mijoz uchun kurashishidir. Prezident I.A.Karimov raqobatning ahamiyati haqida, **«Raqobat bo'lmasa, bozor iqtisodiyotini barpo etib bo'lmaydi. Raqobat– bozorning asosiy sharti, aytish mumkinki, uning qonunidir»**[1] deb ta'kidlagan.

Faqat tabiiy kurash, ya'ni yashash uchun kurashish taraqqiyotga olib keladi. Qaysi bir mamlakatda raqobat sharoiti yaratilgan bo'lsa, shu mamlakat iqtisodiyoti tez rivojlanadi. Raqobat sharoitini faqat erkin iqtisodiyotga, erkin bozor iqtisodiyotiga o'tilganda amalga oshirish mumkin. Bozor qatnashchilari– subyektlari o'z faoliyatilarini

---

[1] I.A.Karimov «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda». T.: «O'zbekiston». 1999–y. 34–bet.

erkin olib borishlari, ya'ni ular bozor ko'taradigan, xohlagan mahsulot va xizmatlarni taklif qila olishlari kerak.

Raqobat kurashi ishlab chiqaruvchilarni mahsulot sifatini yaxshilashga va narxini pasaytirishga majbur etadi. Natijada ular ish uslubini va texnologiyani takomillashtirishga majbur bo'ladilar. Natijada bundan iste'molchilar, umuman, jamiyat foyda ko'radi. Aholining turmush darajasi ko'tariladi.

Bozor iqtisodiyoti raqobatning bir necha turini keltirib chiqaradi. Raqobat turlariga sotuvchilar, xaridorlar, sotuvchi va xaridorlar o'rtasidagi mukammal va nomukammal raqobatlar kiradi.

Sotuvchilar o'rtasidagi raqobat iqtisodiy taraqqiyot uchun xizmat qiladi va raqobatning asosiy turlaridan biri hisoblanadi. Sotuvchilar raqobatining ikki shakli bor: tarmoq ichida va tarmoqlararo. Tarmoq ichidagi raqobat mahsulot sifatining o'sishiga va narxlarning pasayishiga olib keladi. Tarmoqlararo raqobat o'rtacha foydaning shakllanishiga sababchi bo'ladi.

Xaridorlar o'rtasidagi raqobat bozorda tovarlar yetishmaganda, tovar taqchilligi sharoitida yuzaga keladi. Bunday raqobat sotuvchilarga qo'l keladi, ular tovarlar narxini oshirib yuboradi.

Sotuvchi bilan xaridor o'rtasidagi raqobat muvozanat narxlarini, ya'ni bozor narxini yuzaga keltiradi. Bunday raqobat ikki tomonga foydalidir.

Raqobat turlaridan yana biri mukammal va nomukammal raqobatdir. **Mukammal raqobat** bozorda **sof raqobat** ko'rinishida mavjud bo'ladi. Sof raqobat sharoitida, bozorda tovar va xizmatlarni taklif qiluvchilar, mulk shaklidan va firmalarning katta—kichikligidan qat'i nazar, raqobat qilishda teng huquqli va erkin bo'ladi. Mukammal raqobatli bozorda narxlarning shakllanishi talab bilan taklif qonuniga bo'ysunadi. Bunday bozorda hech bir ishlab chiqaruvchi o'z tazyiqini o'tkaza olmaydi. Mukammal raqobat bozorda tovarlar sifatini yaxshilashga va narxini pasaytirishga ishlab chiqaruvchilarni majbur etadi. Natijada bundan iste'molchilar va jamiyat naf ko'radi. Mukammal raqobat iqtisodiy rivojlanishga asos bo'ladi va uni tezlashtiradi.

Nomukammal raqobat bozordagi erkin raqobatni cheklab qo'yadi. Amaliyotda u uch ko'rinishda: monopolistik raqobat, oligopoliya va sof monopoliya raqobatida mavjud bo'ladi.

Monopolistik raqobat bozorida bir necha yirik bo'lmagan firmalar xaridorlarga o'xshash mahsulotlarni taklif etadilar. Har bir firma bozorning ma'lum bir qismiga o'z ta'sirini o'tkazadi, lekin narxlarni belgilashda ularning ta'siri cheklangan bo'ladi. Monopolistik raqobat bozorida firmalar mahsulot ishlab chiqarish

hajmini va narxlarni kelishib olishlari qiyin bo'ladi. Ular bir—biriga nisbatan mustaqil harakat qilishadi.

Oligopoliya raqobati bozorida cheklangan bir necha yirik firmalar qatnashadi. Ular ma'lum bir tovar turlarini ishlab chiqarishga yakka egalik qiladilar. Masalan, avtomobil sanoatida. Bunday bozorda raqobat cheklangan bo'ladi.

Sof monopoliya raqobati sharoitida bozorda bitta firma hukmronlik qiladi. Unga raqobat qiluvchilar bo'lmaydi. Sof monopoliya ikki sababga ko'ra vujudga keladi: texnologik va tabiiy.

Texnologik monopoliya yangi texnologiya va texnikalarning kashf qilinishi va yirik firmalarning ularga yakka egalik qilishidan kelib chiqadi.

Tabiiy monopoliyalar tabiiy boyliklarga ayrim firmalarning egalik qilishidan kelib chiqadi. Yer osti va yer usti boyliklari cheklanganligi sababli ularga egalik qiladigan firmalar bozorda narxlarni belgilashda o'z tazyiqini o'tkazadilar. Masalan, neft va gaz qazib oluvchi firmalar tomonidan.

Nomukammal raqobat iqtisodiy taraqqiyotni sekinlashtiradi va unga zarar etkazadi.

Bozor iqtisodiyotida raqobat ishlab chiqaruvchilar tomonidan turli usullar bilan olib boriladi. Raqobatning halol va g'irrom usullari bor. Halol raqobat madaniy bozorga xos bo'lib, u qonun belgilagan doirada olib boriladi.

Halol raqobat narx bilan raqobat qilishni, mahsulot sifatini ko'tarish va servisni (xizmat ko'rsatishni) yaxshilash orqali raqobat qilishni o'z ichiga oladi. Narx bilan raqobat qilishda firmalar narxni pasaytirish uchun mahsulotni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlarni ya'ni tannarxini kamaytirish va mehnat unumdorligini oshirish hisobiga erishadilar.

G'irrom raqobat yovvoyi bozorga xos bo'lib, noqonuniy va man etilgan vositalar yordamida olib boriladi. G'irrom raqobatda sanoat josusligi, reket, qo'poruvchilik, tovar belgisini o'g'irlash, mualliflik huquqini buzish va boshqa usullar qo'llaniladi. G'irrom raqobat iqtisodiyotga va jamiyatga katta zarar etkazadi.

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun davlat raqobatchilik muhitini yaratadi. Buning uchun davlat bozorda turli mulk shakllariga asoslangan ishlab chiqaruvchilar safini kengaytirish chora—tadbirlarini ko'radi, monopoliyalar yuzaga kelmasligi uchun monopoliyaga qarshi siyosat olib boradi va monopoliyaga qarshi qonun chiqaradi. Prezident I.Karimov bu borada «**Tovarlar, ishlar va xizmatlar bozorida raqobat muhitini yaratish va monopoliyadan**

chiqarish bilan bog'liq masalalar echimini yakuniga etkazish zarur»[1] deb ta'kidlaganlar.

Bu qonunda bozorda firmalar o'zaro narxlarni belgilashni kelishib olishlari va bozorlarni o'zaro bo'lib olishlari man etiladi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Narx – tovar qiymatining puldagi ifodasi.

Erkin narxlar – talab bilan taklif nisbatiga bog'liq bo'lgan narxlar.

Demping narx – bozorga o'rnashib olish maqsadida sun'iy ravishda tovarlar narxini pasaytirish.

Raqobat – bu ishlab chiqaruvchilarning bozorda mahsulotlarni sotish maqsadida mijoz uchun kurashi.

Raqobat turlari – sotuvchilar, xaridorlar, sotuvchi va xaridor o'rtasidagi mukammal va nomukammal raqobatlar.

Raqobat usullari halol va g'irrom usullardan tashkil topadi. Halol raqobat madaniy bozorga xos bo'lib, u qonun belgilagan doirada olib boriladi. G'irrom raqobat yovvoyi bozorga xos bo'lib, noqonuniy yo'l bilan olib boriladi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR.

1. Narxning ta'rifini bering.
2. Narxning shakllanishi qanday omillarga bog'liq?
3. Narx turlari qanday bo'ladi?
4. Demping narx qanday bo'ladi?
5. Raqobat nima?
6. Raqobat turlarini sanab bering.
7. Mukammal raqobatga ta'rif bering.
8. Nomukammal raqobat qanday bo'ladi?

[1] Karimov I.A.ning Vazirlar Mahkamasining 2000 – yilda mamlakatni ijtimoiy – iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2001 – yilda iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan majlisidagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi» ro'znomasi, 2001 – yil 17 – fevral.

X Bob. TADBIRKORLIKNI TASHKIL ETISH. MENEJMENT VA MARKETING

1. Tadbirkorlikning mohiyati, asosiy tamoyillari, turlari va tashkiliy shakllari.
2. Firmalarning ixtisoslashishi, ular o'rtasidagi aloqadorlik. Firmalarning asosiy shakllari.
3. Marketing va uning mohiyati.
4. Menejmentning mohiyati va vazifalari.

1. Tadbirkorlikning mohiyati, asosiy tamoyillari, turlari va tashkiliy shakllari

Tadbirkorlik va bozor iqtisodiyoti tushunchalarini bir—biridan ajratib bo'lmaydi, ya'ni tadbirkorsiz bozor va bozorsiz tadbirkorning bo'lishi mumkin emas. Iqtisodiy adabiyotlarda tadbirkorlik tushunchasining sinonimi sifatida biznes tushunchasi ham qo'llanilib keladi. **Biznes** xo'jalik subyekti faoliyati sohasi va ularning iqtisodiy manfaatlarini tavsiflovchi iqtisodiy termin bo'lsa, **biznesmen**— ishbilarmon(ish odami), tadbirkor va tijoratchi ma'nolarini bildiradi. Umuman olganda, biznesmen va biznes tushunchalari tadbirkor tushunchasiga nisbatan kengroq ma'noni bildiradi.

«**Tadbirkorlik** deganda, moddiy va pul mablag'larini foyda topish yo'lida sarflab, bozorga kerakli tovarlar va xizmatlar yetkazib berib, kishilarga naf keltiruvchi, ularning hojatini chiqaruvchi iqtisodiy faoliyat tushuniladi»[1].

«**Tadbirkorlik**— yangi imkoniyatlarni qidirish, yangi texnologiyalarni qo'llash jarayoni, kapital qo'yishning yangi sohalarini topish, eskicha sarqitlar va chegaralardan voz kechish, ishlab chiqarish omillarining uch asosiy tarkibiy qismini bog'lashning eng maqbul usullarini topish»[2]dir.

«**Tadbirkorlik**— mulkchilik subyektlarining foyda olish maqsadida tavakkal qilib va mulkiy javobgarligi asosida, amaldagi qonunlar doirasida tashabbus bilan iqtisodiy faoliyat yuritishidir[3]. *O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga binoan tadbirkorlik*[4]

—tadbirkorning shaxsiy mol—mulki asosida;

---

[1] O'lmasov A. Iqtisodiyot asoslari.—Toshkent «Mehnat»,1997.—68—69—betlar

[2] Долан Е ДЖ, Линдсей Д.Е. Рынок: микроэкономическая модель. -Санкт-Петербург. 1992, стр. 14-15

[3] O'zbekiston Respublikasining tadbirkorlik to'g'risidagi qonuni. 1—modda—O'zbekistion Respublikasi: Qonun va farmonlar, 1992, 137—bet.

[4] O'sha joyda, 137—bet..

– tadbirkorning boshqa jismoniy va yuridik shaxslar, shu *jumladan, ajnabiy hamda yuridik shaxslarning mol – mulklarini* turli shakllarda jalb etish asosida;

– tadbirkorning davlat va jamoa *tashkilotlari mol – mulklaridan* foydalanish asosida;

– yuqoridagi shakllarni qo'shib olib borish asosida amalga oshiriladi.

Tadbirkorlik mulkdor tomonidan ham, shuningdek, uning mol – mulkini idora qiluvchi subyekt tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Yuqordagilardan ko'rinib turibdiki, tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish uchun kishi o'z mulkiga ega bo'lishi, yoki o'z mulkiga ega *bo'lmasligi mumkin. Mulk sohibi bo'lmaslik tadbirkor* bo'lish imkoniyatini cheklamaydi, aksincha, kishilar ijara munosabatlari orqali ham tadbirkorlik faoliyatlarini yuritishlari mumkin.

Tadbirkorning pirovard maqsadi daromad (pul) topish hisoblanadi. Tadbirkorlik insonlarning ichki imkoniyatlarini, qobiliyatlarini ochib berishga yo'naltirilgan iqtisodiy faoliyat bo'lganligi sababli, ko'pchilik *tadbirkor* bo'lishga intiladi. Tadbirkorlikni rivojlantirish orqali asta – sekin mamlakatda mulkdorlar sinfi shakllana boshlaydi.

Mulkdorlar *sinfini* shakllantirish borasidagi «... ***eng muhim va dolzarb vazifa – ... mulkni haqiqiy egalari qo'liga berishni jadallashtirish, tadbirkorlik uchun keng yo'l ochib berish va mulkdorda yangi mulk egasi hissiyotini tarbiyalashdan iborat***»[1]dir.

O'zbekistonda tadbirkorlar ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish davriga mos ravishda ishchi, xizmatchi va dehqonlar hisobidan vujudga kela boshladi. Bu yerda tadbirkorlar kichik va o'rta biznes bilan shug'ullanuvchilardan, fermerlardan, tomorqa xo'jaligi sohiblaridan, aksiyadorlik jamiyati a'zolaridan, yakka tartibda ishlovchilardan iborat.

Tadbirkorlik *faoliyati mamlakatda* raqobat muhitini shakllantiradi, *insonlarning ehtiyojlarini qondirish* uchun sifatli *tovarlar ishlab chiqarishga va xizmatlar ko'rsatishga xizmat* qiladi.

Tadbirkorlikning o'ziga xos tamoyillari mavjud:

Mulk egasi bo'lish. Tadbirkorlarning o'z mulki bo'lgani yaxshi, lekin u hech qanday mulkka ega bo'lmasdan (o'zgalar mulkini ijaraga olib) ham ish yuritishi mumkin, lekin tadbirkor o'z mulkiga ega bo'lsa, o'zgalar mulkini ijaraga olib ishlagandan yaxshiroq iqtisodiy samara olishga harakat qiladi.

---

[1] I.A.Karimov. O'zbekiston siyosiy – ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolning asosiy tamoyillari.//Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. – Toshkent, 1996. 27 – bet.

Iqtisodiy faoliyat erkinligi va faoliyat mahsulini taqsimlash mustaqilligi. Tadbirkor bozor talabini qondirish maqsadida o'zi tanlagan sohada faoliyat ko'rsatishi, o'zi xohlagan mahsulotni qanday va qayerda ishlab chiqishni, ularni kimga, qachon va qanchaga sotishni, o'ziga hamkor topishni shaxsan o'zi hal qiladi. Mazkur iqtisodiy munosabatlar jarayonida unga tazyiq ko'rsatilishi tamomila inkor etiladi.

Daromad (foyda) olishga intilish. Tadbirkor dastavval o'zining iqtisodiy ahvolini yaxshilashga, foyda olishga harakat qiladi. Uning bu maqsadi doimo saqlanib qoladi. Pirovardida u daromad olish bilan birgalikda jamiyat uchun qanchalik kerak ekanligini, o'z imkoniyatlarini o'zgalar imkoniyatlaridan yaxshiroq ekanligini ko'rsatishga harakat qiladi.

O'z faoliyatidagi iqtisodiy mas'uliyatni his etish. Tadbirkor qaysi sohada faoliyat ko'rsatmasin u iqtisodiy mas'uliyatni shaxsan o'z zimmasiga olib ish yuritadi, olingan iqtisodiy natijaga faqat uning o'zi javobgar, mas'uliyatli bo'ladi.

Iqtisodiy tavakkalchilikni o'z bo'yniga olish. Tadbirkor iqtisodiy xavf–xatarni his qilib, tavakkal qilib, «sinish»dan qo'rqmasdan ish yuritadi. Agar kutilmagan hodisa bo'lsa, unga faqat tadbirkorning o'zi javob beradi.

Tadbirkorlik qoidalari va qonunlarning ustuvorligiga rioya etish. Tadbirkorlik faoliyatining o'z ichki qonun qoidalari va jamiyatning qonuniy asoslari mavjud. Qonun va qoidalar qanday ko'rinishlarga ega bo'lishidan qat'iy nazar tadbirkor ularga amal qilishi va hurmat qilishi kerak va shart.

Raqobat muhitining rivojlanishida va uning kurashida qatnashish. Tadbirkor o'z faoliyati davomida sifatli tovar ishlab chiqarishi va xizmat ko'rsatishi orqali raqobatning avj olishiga hissa qo'shishi va unda o'zi ham faol ishtirok etishi lozim.

Tadbirkorlik siri. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchilar albatta o'zlarining sirlariga ega bo'lishlari va uni qattiq himoya qilishlari lozim bo'ladi. Chunki biznes ishi o'zgalardan sir tutilgan taqdirdagina katta daromad keltirishi, tadbirkorga esa, farovonlik bag'ishlashi mumkin.

Halollik bilan ish yuritish. Tadbirkor halol pul topishga intilishi shart. Bu tamoyil tadbirkor tushunchasining haqiqiy tabiatiga aynan mos keladi va unga zid bo'lgan har qanday ishlarni, harakatlarni inkor etadi.

Nufuz (imij)ga ega bo'lish. Nufuz tadbirkorning obro–e'tiborli bo'lishini, o'z nomiga putur etkazmaslikni, firma nomiga sodiqlikni va uni e'zozlashni bildiradi.

Tadbirkor o'z ishlab chiqarish faoliyatini o'zi boshqaradi, davlat uning ishiga aralashmaydi, balki tadbirkorni qo'llab–quvvatlash va uning daxlsizligini kafolatlashi orqali qulay muhit yaratadi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan tadbirkorlikka iqtisodiy kategoriya, xo'jalik yuritish usuli va iqtisodiy fikrlash tipi sifatida qaralishi mumkin. Agar biz tadbirkorlikka iqtisodiy kategoriya sifatida qaraydigan bo'lsak, dastavval uning subyekti va obyekti masalasini hal etib olishimiz zarur bo'ladi. Pirovardida esa tadbirkorlik faoliyatining asosiy ko'rinishlari va tashkiliy shakllari ham uning subyekti va obyektiga uzviy bog'liq bo'ladi.

Tadbirkorlik faoliyatining subyekti, dastavval, xususiy shaxs (xususiy, oilaviy xo'jalik va kerak bo'lsa undan ham yirikroq xo'jalik yurituvchi) bo'lishi mumkin. Bu tadbirkorlar ishlab chiqarish faoliyatlarini o'z mehnatlari yoki yollanma ishchilar hisobiga tashkil etadilar.

Tadbikorlik faoliyati ma'lum guruhga birlashgan kishilar tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin. Ularni umumiy iqtisodiy manfaatlar va shartnoma munosabatlari birlashtiradi. Jamoa tadbirkorligi sifatida aksionerlik jamiyatlari, ijara jamoalari, kooperativlar faoliyat ko'rsatishlari mumkin.

Tadbikorlik faoliyatining subyekti sifatida, yana davlat mutasaddi tashkilotlari ishtirok etishi ham mumkin.

Tadbikorlik faoliyatining obyekti– daromadni maksimallashtirish maqsadida ishlab chiqarish omillarining samarali kombinatsiyalashuvi (birlashuvi)dir[1]. Tadbirkor bu borada xo'jalik yurituvchidan o'zining tashabbuskorligi bilan doimo ajralib turadi. Chunki tadbirkor oddiy xo'jalik subyektidan, ishlab chiqarish omillarini doimo yangi kombinatsiyalashuvini topishga intilishi bilan farq qiladi.

Tadbirkorlik faoliyatining subyekti va obyektining o'ziga xosligi uning juda ko'p ko'rinishlarga hamda shakllarga ega bo'lishini taqozo etadi.

Masalan, kichik biznesda tadbikorlikning quyidagi turlarini farqlaydilar:

Faoliyatning yo'nalishi bo'yicha: ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy va innovatsion tadbirkorlik.

Tadbirkorlarning funksional yo'nalishi, mazmuni bo'yicha: ishlab chiqarishni boshqarish, moliyalashtirish, vositachilik va maslahat.

Faoliyat turlarining miqdori bo'yicha: bir qirrali, ko'p qirrali.

[1] Иванилевский С.Н. Экономика: микро и макроуровень. –М., изд. DELO, 1999, стр. 151.

Faoliyatning murakkabligi bo'yicha: noyob bilimlar va yuqori texnologiyalarni jalb etishga asoslangan maxsus bilimlarni talab etadigan tadbirkorlik.

Faoliyatning tarmoq yo'nalishi bo'yicha: sanoat, agrosanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish va boshqa tarmoqlarda faoliyat ko'rsatuvchi tadbirkorlik.

Tadbirkorlik faoliyati turlarining turli–tumanligi bois, uning faoliyatini aniq shakllarda amalga oshirishni talab etadi. Shu sababli, tadbirkorlikning quyidagi shakllarini farqlaydilar:

Xususiy tadbirkorlik tadbirkorlikning mazkur turi jismoniy shaxs va korxona tomonidan xususiy tashabbus orqali o'z mablag'larini ishga tushirish asosida tashkil etiladi.

Mutaxassislarning hisob–kitoblariga ko'ra, O'zbekistonda xususiy tadbirkorlar soni 3,5 mln. kishini tashkil etadi. Ular asosan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, savdo, umumiy ovqatlanish, xizmat ko'rsatish va hunarmandchilik sohalarida faoliyat ko'rsatishadi. O'zbekiston Respublikasi YAIMidagi xususiy tadbirkorlikning ulushi 1999–yilda 16,5 foiziga to'g'ri keldi.

Jamoa tadbirkorligi – fuqarolar guruhi, jismoniy va yuridik shaxslarning mablag'lari hisobiga tashkil etiladi.

Jamoa tadbirkorligi O'zbekiston Respublikasi hududida yashovchi aholining o'ziga xos xususiyatlari, mentalitetini o'zida mujassam etadi. Davlatimiz rahbari I.A.Karimov aytganlaridek: **«Chuqur ildizi o'tmishdagi an'anaviy jamoa turmush tarziga borib taqaladigan kollektivchilik asoslari O'zbekiston xalqiga tarixan xosdir»**[1].

Shartnomaviy tadbirkorlik – korxona rahbari tomonidan amalga oshiriladi va u mulk egasi yoki uning ishonchli vakili tomonidan ma'lum huquq va majburiyatlarni oladi va albatta javobgarlikni o'z bo'yniga oladi. Rahbar–tadbirkor fuqaro tadbirkor qanday ro'yxatdan o'sa, u ham shunday ro'yxatdan o'tadi va javobgarligi ham xuddi fuqaro–tadbirkorniki kabi bo'ladi.

Tadbirkorlik faoliyati yuridik shaxs maqomini olib yoki olmasdan, yollanma mehnatdan foydalanib yoki foydalanmasdan ham amalga oshirilishi mumkin.

Tadbikorlikning yuqorida sanab o'tilgan shakllariga mos ravishda tadbirkorlikda davlat, munitsipial, jamoa, xususiy, qo'shma, aralash, xorijiy korxonalar faoliyat ko'rsatishi mumkin.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining dastlabki bosqichlarida davlat tadbirkorligi (korxonalari) tadbirkorlikning boshqa turlariga nisbatan vaqtincha ustun bo'ladi. O'tish davrida mulkchilik

---

[1] Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. // O'zbekiston buyuk kelajak sari kitobida. –Toshkent «O'zbekiston», 1999, 11–bet.

munosabatlarini juda tezlik bilan qayta qurib bo'lmaydi, bu jarayon uzoq davom etadigan tadrijiy jarayon bo'lmoqligi darkor.

Davlat korxonalari budjet korxonalari, davlat ishlab chiqarish korxonalari va aralash kompaniyalar tarzida faoliyat ko'rsatadilar. Davlat korxonalarining barcha daromad va xarajatlari davlat budjeti orqali o'tadi, ular aniq vazirlik yoki idoraga hamda mahalliy boshqaruv organlariga bo'ysunadi. Davlat ishlab chiqarish korxonalari esa, o'zlarida *tijorat korxonalari va davlat organlari xususiyatlarini* mujassam etadi.

Aralash kompaniyalar esa, hissadorlik jamiyatlari va majburiyatlari cheklangan jamiyatlar shaklida tashkil etilib, ular chiqargan aksiyalar davlatga va xususiy omonatchilarga taalluqli bo'ladi.

2. Firmalarning ixtisoslashishi, ular o'rtasidagi aloqadorlik. Firmalarning asosiy shakllari

Firma— inglizcha (firm, firm's trade name) so'zlaridan olingan bo'lib, *tijorat maqsadlarini ko'zlovchi korxona, kompaniya va boshqa xo'jalik tashkiloti* degan ma'noni anglatadi. Firma (korxona)— bozor munosabatlariga o'tish sharoitida tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishning asosiy shakli va bevosita ishlab chiqarish jarayonini amalga oshiruvchi milliy iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini sifatida namoyon bo'ladi.

Firmalar o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga mos va xos ravishda ma'lum sohalarga ixtisoslashadilar. Ixtisoslashuv darajasi va faoliyat yo'nalishiga qarab korxonada ishlab chiqarish omillari uyg'unlashadi. Ya'ni unda muayyan texnika—texnologiya birlashadi va ma'lum kasbiy malaka hamda mahoratga ega kishilar mehnat jarayonlariga kirishadilar. Mehnat taqsimoti korxona va turdosh korxonalar guruhiga faqat ularga xos, ya'ni boshqalar bajarmaydigan vazifalarni biriktirib qo'yadi. Korxonalar o'zaro hamkorlik tamoyiliga asoslangan holda boshqa korxonalar bilan bog'lanadilar va bir—birlarining xizmatlaridan bahramand bo'ladilar.

Korxonalar ma'lum bir sohalarda ixtisoslashadilar va mahsulotlarning ayrim qismlarinigina yaratadilar. Tayyor mahsulotning murakkabligiga qarab uni ishlab chiqarishda yuzlab, hatto minglab, bir yoki bir necha mamlakatlarning korxonalari ishtirok etadilar.

Korxonalar mehnat faoliyati sohasi va ixtisoslashuviga qarab *sanoat, transport, qurilish, aloqa, qishloq ho'jaligi, savdo, tijorat, maishiy xizmat, madaniy xizmat, davolash, o'qitish* va boshqa korxonalarga bo'linadi.

O'tish davrida erkinlik darajasiga qarab korxonalar uch toifaga bo'linadi: **davlat buyurtmasi saqlangan korxona, ham buyurtma, ham bozorga ishlovchi korxona, faqat bozorga ishlovchi korxona.**

Ma'muriy–buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida korxonalarning erkinligi cheklangan bo'ladi. Hattoki, jamoa mulki ham amalda davlatlashtirilgan bo'ladi. Shu sababli, ko'pgina korxonalar, «**davlat buyurtmasi saqlangan korxonalar**» maqomini oladilar. Ular davlatning nazorati ostida bo'ladi va u belgilagan faoliyat bilan mashg'ul bo'ladi. Lekin korxonalar doimo davlatning nazorati ostida qolmaydi va asta–sekinlik bilan bozor munosabatlariga tortila boshlaydi. Mazkur korxonalarda ishlab chiqarish ikki yoqlama tus oladi:

➢ *birinchidan*, korxona davlat buyurtmasi topshirig'i bilan ishlaydi;

➢ *ikkinchidan*, buyurtma hajmi qisqartirilib, mahsulotning bir qismi bozorda o'z bilganicha sotila boshlaydi. Bu holda korxonaning ham davlat buyurtmasiga, ham erkin bozorga ishlash imkoniyati yaratiladi.

Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi korxonani iqtisodiy mustaqil bo'lishini ta'minlaydi. Nimani qancha, qanday usullar bilan, qancha miqdorda ishlab chiqarish va uni kimga, qanchaga sotish va tushgan pulni qanday maqsadlarda ishlatishni korxonaning o'zi hal qiladi. Yoki boshqacha so'z bilan aytganda, **korxona faqat bozorga ishlay** boshlaydi.

Yuqoridagi xususiyatlarning mavjudligi korxonalarning turli shakllarda faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi.

Firma (korxona)larning shakllari quyidagicha bo'ladi:

- ❖ xususiy firmalar;
- ❖ mas'uliyati cheklangan firmalar;
- ❖ mas'uliyati cheklanmagan firmalar, ya'ni shirkatlar;
- ❖ davlat korxonalari – firmalari;
- ❖ aralash korxonalar;
- ❖ korxonalar birlashmasi (konsorsium va konsern);
- ❖ firmalar shoxobchasi (bo'linmasi) va vakolatxonasi.

Xususiy firmalar – ayrim shaxslarga va oilalarga qarashli bo'lib, indvidual xususiy mulk hisoblanadi. Bunday korxonalar kichik, o'rta biznesda va qishloq xo'jaligi sohalarida faoliyat yuritadilar.

Mas'uliyati cheklanmagan firmalar – mol–mulki sherikchilik asosida egalik qilinadigan va olingan daromad qo'shgan hissasiga qarab taqsimlanadigan firmalardir. Bunday firmada ko'rilgan zarar sheriklar tomonidan teng qoplanadi.

Mas'uliyati cheklangan firmalar– jamoa korxonasi bo'lib, uning mulki ta'sis etuvchilarning pay (hissa) mablag'i asosida tashkil etiladi. Bunda olingan daromad yoki ko'rilgan zarar qo'shgan hissasiga qarab taqsimlanadi yoki qoplanadi. Mazkur turdagi firmalarga aralash firmalar, aksionerlik jamiyatlari kiradi. Mas'uliyati cheklangan firmalarning eng ko'p tarqalgan turi aksionerlik jamiyatlari hisoblanadi. Aksionerlik jamiyatlari ochiq va yopiq turda bo'ladi. Ochiq turdagi aksionerlik jamiyatida aksiyalar erkin sotilishi va sotib olinishi mumkin bo'ladi. Yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlarida esa, aksiyalar bir necha kishilar (korxonalar)ga tegishli bo'lib, bozorda erkin sotib olinishi mumkin emas. Aksionerlik jamiyatlari o'ziga qo'yilgan kapitalning miqdoriga qarab aksiyalar chiqaradi. Ushbu aksiyalarni sotib olgan kishilar aksionerlarga aylanadilar va foydadan o'z hissasi dividendni olishga haqli bo'ladilar.

Davlat korxonalari– davlat mulki bo'lgan va uning nazorati ostida bo'lgan korxonalar. Mazkur korxonalar davlat va mahalliy hokimiyat organlariga qarashli bo'ladi va birgalikda davlat sektorini tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasida YAIM ishlab chiqarishda davlat sektorining hissasi yil sayin kamayib bormoqda. Bu holat o'z–o'zidan bozor munosabatlarining rivojlanib, takomillashib borayotganligidan darak beradi.

Aralash korxonalar– turli mulk shakllariga taalluqli firmalar bo'lib, xususiy, davlat va jamoa mulkining aralash mablag'lari asosida tashkil etiladi. Ular sirasiga qo'shma korxonalarni ham kiritish mumkin. Qo'shma korxonalar xorijiy va milliy kapitalning aralashuvidan vujudga keladi.

Konsorsium–korxonalarning vaqtincha tashkil etilgan birlashmalari. Ular odatda moliyaviy ishlar yuzasidan tashkil etilib, unga davlat, banklar, moliya investitsiya kompaniyalari, yirik firmalar, har xil pul fondi tashkilotlari uyushadi.

Konsern– ishlab chiqarish, investitsiya, moliya, texnika va tashqi iqtisodiy aloqalar sohasida birgalikda ish yuritishni ko'zlaydigan korxonalarning majmuasi hisoblanadi. Konsernlar bir yoki bir necha tarmoqlararo birlashmalar tarzida namoyon bo'ladi.

Firmalar shaxobchasi (filiali)– yirik firmalarning tarkibiy qismi bo'lib, mustaqillikka ega bo'lmaydi.

Firmalar ish ko'lamiga qarab ***kichik, o'rta va yirik*** biznesga ajratiladi.

O'zbekiston Respublikasida mavjud qonunchilik hujjatlariga muvofiq kichik va o'rta biznes (tadbikorlik) korxonalari faoliyat ko'rsatadi. Ular xususiy tadbirkorlikdan farqli o'laroq, yuridik shaxs sifatida faoliyat ko'rsatishadi. Qonunlarda belgilab qo'yilganidek,

kichik va o'rta biznes korxonalarini toifalarga ajratish mezoniga ko'ra u yoki bu toifaga qarashlilik xodimlarning o'rtacha soni va faoliyat sohasiga qarab belgilanadi. Xususan, o'rta korxonalarda xodimlarning maksimal soni 100 kishini, kichik korxonalarda 40 kishini, mikrofirmalarda esa 10 kishini tashkil qiladi.

Kichik va o'rta biznes korxonalarining shakli, ixtisoslashuvi va hajmi uning samarali ekanligini ko'rsatuvchi belgilar emas. Mazkur korxonalarning haqiqiy samaradorligi ularda marketing faoliyatining qanday yo'lga qo'yilganligiga ham bog'liq bo'ladi.

3.Marketing va uning mohiyati

Marketing faoliyati tadbirkorlarning manfaatlari asosida tashkil topadi. Modomiki shunday ekan, avvalgi tadbirkor bilan hozirgi tadbirkor o'rtasida katta farq borligiga e'tibor berish talab etiladi. Avvalgi tadbirkorlar o'z faoliyatlarida mukammal andozalarga mos keluvchi ishlab chiqarishni rivojlantirish va uning natijasi bo'lgan mahsulotning sifatiga katta e'tibor bergan bo'lsalar, hozirgi kunga kelib, bunday yondashuv yetarli darajada zamon talablariga mos kelmaydi. Hozir ishlab chiqarishning va to'lovga qobil talabning to'la ma'noda bozorga yo'naltirilganligi va moslashuvi muhim ahamiyatga egadir. Shu sababli, mar'eting faoliyatini o'rganish hozirgi kunda katta ahamiyatga ega.

Marketing (inglizcha – *market – bozor degan ma'noni angla-tadi*) – bozorni har tomonlama o'rganish orqali firma oldida turgan muammolarni hal etishdir.

«**Marketing**» termini birinchi bo'lib AQSHda paydo bo'ldi va amaliyotga tatbiq etildi. Uning paydo bo'lishi obyektiv zaruriyat bo'lishi bilan birgalikda davr taqozosi hamdir.

Marketingning paydo bo'lishi uning quyidagi xususiyatlari bilan tavsiflanadi:

– XX asrning 60 – 80 – yillariga kelib tovar ishlab chiqarish, uni sotish jarayonlari murakkablashdi va jadallashdi;

– tovarlar assortimenti (turi) ko'paydi va ular tez yangilana boshladi;

– tovarlarning ma'naviy eskirish jarayoni jadallashdi;

– ishlab chiqarish imkoniyatlari intensiv ravishda orta boshladi;

– bozor talablaridagi umumiy va xususiy o'zgarishlar tezlashdi;

– tadbirkorlar o'rtasidagi raqobat kuchayib ketdi va h.k.lar.

Marketing faoliyati natijasida bozor munosabatlari sharoitida yuzaga kelishi «xavfi» bo'lgan aksariyat muammolarni o'z vaqtida, oqilona usullar bilan yechish yo'llari topiladi. Marketing faoliyati yuqori daromad olish borasida korxona imkoniyatlaridan samarali

foydalanish va firma kelajagini bozor an'analariga mos ravishda bashoratlash imkonini beradi.

Marketingning **afzallik jihatlari** shundaki, u zamonaviy xo'jalik yuritish usullarini o'zida mujassam etadi. Shu bilan birga, u o'z analiyotida ilg'or fan–texnika yangiliklaridan, xususan, informatika va kibernetika sohasidagi yangiliklardan, shuningdek, psixologiya fani yutuqlaridan ham keng foydalanadi.

Marketing jarayoni juda murakkab va o'ziga xos jarayondir. Shu bois, uning mohiyatini bayon etishga qaratilgan 2000 dan ortiq ta'rif mavjud. Lekin ularning barchasi ham marketingning mohiyatini to'la ochib beradi deb aytolmaymiz. Masalan, marketing to'g'risida F.Kotlyar: «Ehtiyojni axtaring va uni qidiring. Sota oladigan tovarni ishlab chiqaring. Tovarni emas, mijozni seving» degan fikrlarni bildiradi.

Marketingga qanday ta'rif berilishiga qaramasdan, uning faoliyati natijasida quyidagilar ta'minlanadi:

–Bozor va undagi talabning tarkibi, o'ziga xosligi, xaridorlarning didi va nozik jihatlari to'g'risida o'z vaqtida, ishonchli, to'g'ri ma'lumotga ega bo'linadi;

–Raqobatchilarning tovarlariga qaraganda yaxshiroq, bozor talablariga aynan mos keladigan, xaridorlarning didiga ko'proq javob bera oladigan, tovarlar va ularning yig'indisi (assortimenti)ni yaratish imkoni paydo bo'ladi;

–*Marketing faoliyati iste'molchiga, uning talabiga va pirovard* oqibatda bozorga ta'sir etadi va uni o'z nazoratiga oladi.

–Marketingning diqqat markazida inson iste'moli yotadi va shunga o'xshash yo'naltirilgan faoliyat tufayli pirovard maqsadga erishiladi.

Marketing faoliyati tovar harakatining deyarli barcha bosqichlarida birdek zarur. Marketingning iste'molchi talabini to'la qondira olishidagi ahamiyatini quyidagicha bosqichma–bosqich ko'rishimiz mumkin[1].

–Iste'molchi yuqori sifatli va o'zi uchun ma'qul bahodagi tovarga nisbatan ijobiy munosabatda bo'ladi. Natijada tovar osongina sotiladi va tovar egasi o'z maqsadiga osonlik bilan erishadi. Natijada, ko'zlangan miqdordagi tovarlarni sotib, kutilgan darajada foyda olish mumkin. Bunda soddagina maxsus tijoriy–marketing faoliyati yuz beradi, xolos.

–Ayrim holatlarda tovarlarni sotish va undan katta foyda olish uchun bozorni chuqur o'rganish, reklama, baho siyosati, tovarlarni sotish va saqlash bilan bog'liq ishlarni bajarish, qadoqlash va

[1] Basulov M. Bozor iqtisodiyoti asoslari.–Toshkent: «O'zbekiston», 1999. 208–bet.

tovarlarni o'tash, tovarlar sotilgandan keyingi iste'mol bilan xizmatlarni uyushtirish kabi ishlarni o'z ichiga oladigan murakkab marketing tizimi talab etiladi. Bu, albatta, oddiy savdo emas, balki tovarlar harakatini me'yoriga yetkazish bilan bog'liq barcha ishlarni amalga oshirishdan iborat murakkab jarayonni o'z ichiga oluvchi marketing xizmatidan iboratdir.

Marketingning o'ziga xos jihatidan biri uning istiqbolga yo'nalganligidir. Marketingning bu jihati jami xaridorning kelajakdagi ehtiyojlarini va bu ehtiyojlarni qondirish uchun muayyan tovarlar, texnologiyalar va xizmatlarni taklif etishda ko'rinadi. Marketing munosabatlaridagi eng muhim jihat uning maqsadga yo'naltirilganligi, majmualiligi va marketing faoliyatini tashkil etuvchi tarkibiy qismlarini maqsadga muvofiq ravishda yagona «texnologik jarayon»ga birlashtirishda ko'rinadi.

Marketingning vazifasi korxonaning barqaror samaradorlik darajasini, muayyan vaqt davomida serdaromadlikni ta'minlash hisoblanadi.

Marketingdan foydalanishning iqtisodiy mohiyati asosiy va aylanma fondlar samarasini tezlashtirish, yangi tovarlarni yaratish va ularni tashqi bozorlar tomon harakatini tezlashtirish bilan chegaralanmaydi, balki ushbu jarayonlarda yuqori tijoriy samara olish bosh maqsad hisoblanadi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, marketingdan foydalanish bozor munosabatlariga o'tish davrida katta ahamiyatga ega va korxonalarni ushbu davrda yashab qolishining muhim sharti ham hisoblanadi.

Korxonalar bozor munosabatlari sharoitida yaxshi faoliyatga ega bo'lishi uchun marketing faoliyatining o'ziga xos tamoyillariga bevosita rioya etishlari ham talab etiladi.

Bular quyidagilardir:

– Bozorning tez o'zgaruvchan talabini va tadbirkorlik faoliyatining alohida sharoitlari, ularning tadrijiyligi va holatini aniq hisobga olish;

– Ishlab chiqarish, mahsulot assortimenti va ishlab chiqarish – sotish va savdo faoliyatini bozor talablariga, ijtimoiy talabning tarkibi va rivojlanishiga maksimal darajada moslashtirish;

– Talab, bozor va tovar sotilish jarayonlariga mavjud vositalar bilan faol ta'sir etish va h.k.lar.

4. Menejmentning mohiyati va vazifalari

Menejment (inglizcha *management*) – «...u *yoki bu faoliyat turini (tashkil etishni va rahbarlik qilishni) iqtisodiy, moliyaviy va*

boshqa inson hayotidagi ishbilarmonlik sohasini tashkil qilish va boshqarishni bildiradi»[1]. Menejment ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi insonlar o'rtasidagi, iste'molchilar va ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi fandir.

Menejment ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir etishning shakl va usullarini o'rganish bilan bir qatorda, ushbu jarayonda ishtirok etuvchi insonlar o'rtasidagi munosabatlarni ham o'rganadi va bu borada yaxshi natijalarga erishishni nazarda tutadi.

Menejment tushunchasini idrok qilishda ko'proq ularning *umumiy va xususiy tushunchalar ko'rinishidagi farqlarini bilib olish* kerak bo'ladi. Masalan, menejment tushunchasining tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq jihati quyidagicha bo'ladi:

Tadbirkorlik faoliyati— biznes va iqtisodning turli—tuman sohalarida namoyon bo'ladi. Uning farqlanishidagi xususiyati, uning aqlli *faoliyati va chaqqon tashabbuskorligi* bo'lib, moddiy boylikka to'la yoki qisman ega bo'lib, ularni o'z ishi va biznesini tashkil etish uchun ishlatadi.

Menejmentdagi eng muhim tushunchalardan biri—**menejer**dir. Menejer malakali boshqaruvchi bo'lib, u odamlar harakatini o'z maqsadlariga erishishga yo'naltiradi. Tadbirkor aniq bir ishga ega bo'lsa, menejer esa xizmatchi hisoblanadi. Kichik biznesda bir shaxs *ham tadbirkor, mulk egasi va ham menejer vazifalarini birga bajaradi.* Aksincha, korporatsiyalarda, yirik firmalarda menejerlar korpusi ko'pincha, bir vaqtda qisman mulk egasi hisoblanadilar. Menejer, tadbirkor faol faoliyat bilan shug'ullanuvchi odamlar bo'lib, ular muvaffaqiyatga erishganlarida katta daromad oladilar.

Menejment maxsus faoliyat turi sifatida qator vazifalarga egadir. Ular ichida eng muhimi **boshqaruv vazifalaridir. Boshqaruv *vazifalari*** — *bu biror obyektga rahbarlik qilish uchun zarur* bo'lgan faoliyat turi deb tushuniladi. Boshqaruv vazifalari o'zining tarkibi bilan boshqaruv texnologiyasini bunyod etadi. Boshqaruv vazifasining ma'nosiga ikkita element kiradi: u avval tizimda nima qilinayotganligini belgilasa, so'ngra qanday qilib savoliga javob berishni bildiradi.

Boshqaruv vazifalarini taqsimlash turkumlarida ikki xil yondashuv mavjud.

Birinchisi, boshqaruvning umumiy vazifalarini belgilash. Ularga quyidagilar kiradi:

— Rejalashtirish;
— Tashkil qilish;
— *Muvofiqlashtirish va tizimga solish;*

[1] Fulomov S.S. Menejment asoslari. –Toshkent, 1998, 13—bet.

– Nazorat;
– Tartibga solish.

Ikkinchisi, boshqaruv obyekti xususiyatini - baholashga asoslanadi. Bu holda ishlab chiqarish boshqaruvida butun bir tizimning aniq vazifalari ajratib ko'rsatiladi.

Ular quyidagilar:

- *Asosiy ishlab chiqarishni boshqaruv;*
- *Yordamchi ishlab chiqarishni boshqaruv;*
- *Xizmatga ishlab chiqarishni boshqaruv;*
- *Marketing boshqaruvi;*
- *Moliya boshqaruvi;*
- *Sifat boshqaruvi;*
- *Mehnat boshqaruvi;*
- *Yangiliklar kiritish boshqaruvi;*
- *Xodimlar boshqaruvi va boshqalar.*

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Tadbirkorlik– yangi imkoniyatlarni qidirish, yangi texnologiyalarni qo'llash jarayoni, kapital qo'yishning yangi sohalarini topish, eskicha sarqitlar va chegaralardan voz kechish, ishlab chiqarish omillarining uch asosiy tarkibiy qismini bog'lashning eng maqbul usullarini topish.

Xususiy tadbirkorlik– xususiy tashabbus orqali o'z mablag'larini ishga tushirish asosida tashkil etiladigan tadbirkorlik.

Jamoa tadbirkorligi– fuqarolar guruhi, jismoniy va yuridik shaxslarning mablag'lari hisobiga tashkil etiladi.

Shartnomaviy tadbirkorlik– korxona rahbari tomonidan amalga oshiriladi va u mulk egasi yoki uning ishonchli vakili (organi) tomonidan ma'lum huquq va majburiyatlarni olib, javobgarlikni o'z bo'yniga oladi. Rahbar – tadbirkor fuqaro tadbirkor qanday ro'yxatdan o'sa, u ham shunday ro'yxatdan o'tadi va javobgarligi ham xuddi fuqaro – tadbirkorniki kabi bo'ladi.

Firma– inglizcha (firm, firm's trade name) so'zlaridan olingan bo'lib, tijorat maqsadlarini ko'zlovchi korxona, kompaniya va boshqa xo'jalik tashkiloti degan ma'noni anglatadi.

Xususiy firmalar– ayrim shaxslarga va oilalarga qarashli bo'lib, individual xususiy mulk hisoblanadi.

Davlat korxonalari– davlat mulki bo'lgan va uning nazorati ostida bo'lgan korxonalar.

Aralash korxonalar— turli *mulk shakllariga* taalluqli firmalar bo'lib, xususiy, davlat va jamoa mulkining aralash mablag'lari asosida tashkil etiladi.

Marketing (inglizcha— *marketing*)— aniq iste'molchilarning *talab (ehtiyoj)larini imkoni boricha to'laroq qondirishga qaratilgan* va shu asosda yuqori foyda olishni ko'zlagan, firma miqyosida ishlab chiqarish va sotishni tashkil etishning majmuali tizimidir.

Menejment firma ishlab chiqarish faoliyatini rejalashtirish, mehnat jarayonini tashkil etish, savdo—sotiq ishlarini yuritish, firmaning iqtisodiy salohiyatini boshqarish kabilarni o'z ichiga oladi.

Menejer malakali boshqaruvchi bo'lib, u odamlar harakatini o'z maqsadlariga erishishga yo'naltiradi. Tadbirkor aniq bir ishga ega bo'lsa, menejer esa, xizmatchi hisoblanadi. Kichik biznesda bir shaxs ham tadbirkor, mulk egasi va ham menejer vazifalarini birga bajaradi.

Boshqaruv vazifalari bu biror obyektga rahbarlik qilish uchun *zarur bo'lgan* faoliyat turi deb tushuniladi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. *Biznes va tadbirkorlikning farqi nimada?*
2. Tadbirkorlikning qanday turlari bor?
3. Tadbirkorlikning qanday shakllarini bilasiz?
4. Firma nima?
5. Firmalarning ixtisoslashuviga qarab uning qanday turlarini bilasiz?
6. O'zbekistonda tadbirkorlik va uni qo'llab—quvvatlash to'g'risida qanday qonunlar va qarorlar qabul qilingan?
7. O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyati qanday rivojlanmoqda?
8. Marketing nima?
9. Menejment nima?
10. Menejer kim?

XI Bob. BOZOR SHAROITIDA ISH HAQI VA BANDLIK MUAMMOLARI

1. Ish haqi taqsimot munosabatlarining shakli sifatida. Ish haqi turlari.
2. Mehnat bozorida raqobat va ish haqi to'lash. O'zbekistonda bandlik muammosi, ishsizlarni ijtimoiy himoyalash.
3. Hozirgi davrda mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va kasaba uyushmalarining roli.

1. Ish haqi taqsimot munosabatlarining shakli sifatida. Ish haqi turlari

Ish haqining mazmunini to'g'ri tushunib olish uchun, eng avvalo, yaratilgan milliy mahsulotning taqsimlanish tamoyillari to'g'risida tasavvurga ega bo'lish kerak. Hozirgacha ishlab chiqarilgan mahsulotni (tovar va xizmatlarni) taqsimlash tamoyillari bo'yicha turli nazariyalar mavjud.

Jumladan, A.Smit taqsimotni ayirboshlash munosabatlari orqali ko'rib chiqdi. U mehnat taqsimoti va insonlarning mehnat natijalarini ayirboshlashga moyillik, umuman olganda, yaratilgan mahsulotni pul evvardida o'zlashtirishni ham o'z ichiga oladi.

D.Rikardo ishlab chiqarishning ijtimoiy shaklini taqsimot qonunlari orqali aniqlashga harakat qilgan. Demak, bularning qarashlarida daromad turlarining u yoki bu shaklini aniqlab berish bilan bir qatorda manfaatlarning ikkita asosiy tomoni ham ko'rsatiladi. Taqsimot, birinchidan, manfaatlarning qarama–qarshiligi, ikkinchidan esa, manfaatlarning hamjihatligi asosida bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy nazariyaning hozirgi zamon namoyondalari qarashlarida ham taqsimotning umumiqtisodiy tamoyili (qonuni) borligi qayd etiladi. Ammo bunda daromadlarning tengsizligi mavjudligi inkor etilmaydi va unga sabab qilib resurslarning cheklanganligi va ularning notekis taqsimlanishi ko'rsatiladi.

Barcha nazariy qarashlarni umumlashtirsak, taqsimot munosabatlarida ishlab chiqarish ishtirokchilarining manfaatlari ifodalanadi.

Ishchi daromadining mohiyati ish haqi to'lash qonuni, ya'ni obyektiv iqtisodiy bog'liqlik aks etgan ish haqi ish kuchining qiymatiga yoki bahosiga ko'ra aniqlanishi bilan ifodalanadi. Bu ish haqining miqdori, ishchi tomonidan zaruriy ish vaqtida yaratilgan qiymat o'lchamiga bog'liqligini bildiradi. Agarda ishchining qiymati ko'tarilsa, ish haqi ham ortishi kerak va aksincha.

Mehnatkashlarning, har qaysi ishchining ish haqi miqdori ishlab chiqarishda, bozorda, ijtimoiy munosabatlar sohasida vujudga kelgan turli xil omillarga bog'liq.

Ularning ichida eng asosiysi ishchi kuchi qiymatining yuqori va past darajasi bor. Ishchining sarf etilgan mehnat layoqatini tiklashga, uning malakasini oshirishga, oilasini boqishga ketadigan qiymat yig'indisining quyi chegarasi bo'ladi. Ko'p davlatlarda hozirgi davrda past malakali ishchi va xizmatchilar hayot faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan mablag' miqdori kambag'allik darajasini aniqlash uchun, rasmiy ravishda, turmush kechirish minimumi hisoblab chiqilmoqda va shunga ko'ra, ish haqining eng kam (minimal) miqdori belgilab qo'yilmoqda.

Belgilangan eng kam ish haqi miqdori darajasi pulning qadrsizlanishi, ishlab chiqarish samaradorligining o'sishi, yetarli moliyaviy mablag'lar jamg'arilishi kabi iqtisodiy sharoitlarda ko'rilishi mumkin.

Ishchi kuchi qiymatining chegarasi, yana o'sha mamlakatda shakllangan an'anaviy udumlar, ijtimoiy – madaniy ehtiyojlarni qondirish uchun kerakli mablag'ni ham o'z ichiga oladi.

Yuqorida aytilgan nazariy fikrlar va amaliy tajribalar hamda hozirgi davr bozor iqtisodiyotiga o'tishda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar talablarini hisobga olib, yaratilgan mahsulotni taqsimlashning asosiy yo'nalishlarini quyidagicha asoslash mumkin.

Umuman olganda, mahsulotni, binobarin, daromadlarni taqsimlash ham doim bir xil bo'lmay, balki shu davrda amal qilib turgan iqtisodiy munosabatlar tizimiga, jumladan, mulkchilik munosabatlariga bog'liq bo'ladi.

Yaratilgan ichki milliy mahsulotning uning ishlab chiqaruvchilari o'rtasida mehnatning miqdori, sifati va unumdorligiga qarab taqsimlanadigan qismi ish haqi deb yuritiladi.

Ish haqi hozirgi davrda hamma mamlakatlar iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi.

Ish haqi ishchi va xizmatchilar mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir.

Ish haqining shakllari va turlari. Ishlab chiqarishning texnik asoslari, ishchilar mehnatining mazmuni, ularga bilim berish va kasb – korlikka o'rgatish borasidagi o'zgarishlar munosabati bilan ish haqi shakli va tizimlari ham vaqt o'tishi bilan o'zgarib boradi. Ish haqini tashkil etishda uning ikkita asosiy shakli: vaqtbay va ishbay shakllari farqlanadi.

Vaqtbay ish haqi xodimning malakasi, mehnatning sifati va ishlagan vaqtiga qarab to'lanadigan ish haqidir. Vaqtbay ish haqi miqdori bajarilgan ish vaqti miqdoriga ko'ra belgilanadi. Bunda ish haqi o'lchami bir soat, kun, hafta yoki oyga hisoblanadi va ishlangan vaqtga ko'paytiriladi.

Ishbay ish haqi ishchining ishlab chiqargan mahsulot miqdori yoki bajargan ishining miqdoriga qarab beriladigan ish haqidir. Mahsulot birligi uchun ratsenka (to'lov), tarif stavkasidagi haqni ishlab chiqarish me'yoriga taqsimlash yo'li bilan aniqlanadi. Haq to'lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari ish haqining tizimini tashkil qiladi. Ishchilarning bir qismiga to'g'ri ishbay tizimi bo'yicha haq to'lanadi. Bunda ishlab chiqarish me'yori qanday darajada bo'lishidan qat'iy nazar, ish haqi mahsulot birligi uchun belgilangan ratsenka bo'yicha to'lanadi.

Ishbay – mukofot tizimi bir qancha ko'rsatkichlar uchun mukofot berishni nazarda tutadi. Ishbay progressiv haq to'lashda ishchining belgilab qo'yilgan me'yor doirasida, ishlab chiqargan mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan ratsenka bo'yicha ish haqi beriladi, me'yordan yuqorisiga esa oshirilgan haq ratsenka bo'yicha to'lanadi. Ishbay ish haqi tizimida yakka tartibdagi jamoa va ijara pudratida qo'llaniladigan mehnatga haq to'lash farqlanadi. Hozirgi davrda haq to'lashning jamoa shaklida ish haqi brigada, sex va boshqa bo'linmaning pirovard mehnat natijalariga bog'liq qilib qo'yiladi.

Ishchilarning ish haqini tabaqalashtirish, eng avvalo, davlat tarif tizimi yordamida amalga oshiriladi. Tarif tizimi majmui yordamida tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasi tartibga solib turiladi.

Tarif tizimi, tarif malakasi spravochniklarini ish haqiga qo'shimcha har xil koeffitsientlarini o'z ichiga oladi. Tarif – malaka spravochniklari ayrim kasblar va mehnat turlarining batafsil tarifi, u yoki bu aniq ishni bajaruvchining bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablardan iborat bo'ladi, shuningdek, unda bu ishni tariflash uchun qo'yiladigan razryadlar ham ko'rsatiladi. Tarif setkasida ular birinchi razryadli ishchiga haq to'lash bilan keyingi razryadli ishchilar mehnatga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi (birinchi razryadning tarif koeffitsienti hamma vaqt birga teng).

Tarif stavkalari tegishli razryadga ega bo'lgan ishchining mehnatiga to'lanadigan haq miqdorini belgilab beradi.

Mehnat qilish sharoiti og'ir va zararli bo'lgan ishchilarga tarif stavkasiga qo'shimcha haqlar belgilanadi. Tarif stavkalariga ustamalar

shaklidagi haq (razryadlar bo'yicha farqlantirilgan) professional mahorat bilan belgilanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ish haqi to'lash munosabatlarini rivojlantirish va takomillashtirish eng muhim ahamiyatga egadir. Hozirgi davrda O'zbekiston iqtisodiyotida agrar sohaning ahamiyati ustuvor yo'nalish bo'lib hamma sohalarni rivojlantirish, ayniqsa, paxtachilikni rivojlantirish zarur, shu bilan birga, jahon bozorida xaridorgir navlarni, tolalarni yetkazib berishni taqozo etmoqda.

Ish haqi va taqsimot munosabatlarini oqilona hal etish borgan sari jamiyat manfaatlarini uyg'unlashtirish omili bo'lib xizmat qiladi. Bu holat ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga, aholi turmush darajasining o'sishiga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

2. Mehnat bozorida raqobat va ish haqi to'lash. O'zbekistonda bandlik muammosi, ishsizlarni iqtisodiy himoyalash

Hozirgi davrda barcha bozor turlari kabi ish haqi munosabatlari (mehnat bozori) ish kuchiga bo'lgan talab va taklif asosida shakllanadi. Mehnat ish kuchining funksiyasi ish kuchi esa insonning qobiliyati bo'lib, uning jismidan ajratilmaydi. Ish kuchini oldi—sotdi qilish mehnat bozorida yuz beradi, bu yerda ishga yollanuvchilar o'z mulkini tahlil etadilar, ishga oluvchilar esa mehnatga o'z talabini bildiradilar. Ular o'rtasida bitim asosida kishilar ishga taklif etiladi, ya'ni ish kuchining oldi—sotdisi yuz beradi.

Mehnat bozorining mehnat subyektlari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lgan mulkdorlar va tashkilotlar, ularning manfaatlarini himoya qiluvchilar (tadbirkorlar uyushmalari);
- yollanib ishlovchilar va tashkilotlar, ularning manfaatlarini himoya qiluvchilar (kasaba uyushmalari, ishchilar tashkilotlari);
- davlat (ularning turlicha ko'rinishlari va tuzilishi bo'yicha) ishga yollanuvchilar va jalb qiluvchilar o'rtasidagi vositachilardir.
- mehnat bozori bozor iqtisodiyoti sharoitida bir qator eng muhim ijobiy xususiyatlarga ega;
- hozirgi zamon talablariga javob beradigan ishchi kuchini takror ishlab chiqarishda muhim rol o'ynaydi;
- ishchi kuchining tarmoqlar va hududlar bo'yicha taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlaydi;
- ishchi kuchining harakatchanligini tezlashtiradi;
- mehnat unumdorligining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mehnat jarayonini bevosita harakatga keltirish uning ichki mexanizmlari orqali amalga oshiriladi.

Mehnat bozori segmentatsiyasi— bu obyektiv jarayon bo'lib, *uning tarkibiy tuzilishi jamiyat siyosiy—iqtisodiy, ijtimoiy* omillarining rivojlanish darajasiga, vujudga kelayotgan tabiiy mehnat tarmog'iga alohida shakllanayotgan bozor subyektlari, segmentlari turlicha xususiyatlarga ega bo'lgan ishchilarning toifalariga ham bog'liq bo'ladi. Mehnat bozori segmentatsiyasini odatda uch belgi asosida: professional tarmoq, malakaviy ish haqi va ijtimoiy—demografik o'rganiladi. Bu belgilarning uyg'unlashuvi natijasida turli *ishchi guruhlari, o'zining mavqei, moddiy ta'minlanishi* jihatidan farqlanuvchi tarmoqlar vujudga keladi.

«Mustahkam hududiy negiz bo'lgandagina o'zini oqlamagan eski tizimni to'la ishonch bilan qayta qurish, madaniy bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan yangi jamiyat qurish mumkin. Shu sababli birinchi bosqichda biz islohotlarning o'z hududiy negizini yaratishga asosiy e'tiborni qaratib keldik»[1]

Ishchining daromadi *ish haqi to'lash qonuni*, ya'ni obyektiv iqtisodiy bog'liqlik aks etgan ish haqi kuchining qiymatiga yoki bahosiga ko'ra aniqlanish bilan ifodalanadi. Bu ish haqining miqdori, ishchi tomonidan zaruriy ish vaqtida yaratilgan qiymat o'lchamiga bog'liqligini bildiradi. Agar ishchining qiymati ko'tarilsa, ish haqi ham ortishi kerak va aksincha. Mehnatkashlarning, har qaysi ishchining ish haqi miqdori ishlab chiqarishda, bozorda, ijtimoiy munosabatlar sohasida vujudga kelgan turli omillarga bog'liq. Bularning eng asosiysi ish kuchi qiymatining o'lchamidir. Har qaysi *ishchi guruhida bunday qiymatning yuqori va past* darajasi bor. Ishchi kuchi qiymatining chegarasi, ya'ni o'sha mamlakatda shakllangan an'anaviy udumlar, ijtimoiy—madaniy ehtiyojlarni qondirish uchun kerakli mablag'ni ham o'z ichiga oladi. Belgilangan eng kam ish haqi miqdori darajasi inflyatsiya darajasining o'sishiga, ishlab chiqarish samaradorligining ortishi, yetarli moliyaviy mablag'lar jamg'arilishi kabi iqtisodiy sharoitlarda ko'rilishi mumkin. Amaliyotda **nominal** va **real** ish haqi darajalari farqlanadi. Nominal ish haqi, ishchining sarf etgan mehnati, vaqti uchun olinadigan pul qiymatidir. Real ish haqi esa, nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdoridir, ya'ni nominal ish haqining xarid quvvatidir. Mehnatkashlarning ish haqi darajasiga, mehnat sifatiga ish sharoiti (bajarilayotgan ishning kishi sog'lig'i uchun zararligiga, zaharli ximikatlar bilan ishlash) ishchining bilimi va

[1] Karimov I.A. «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» — T.: «O'zbekiston», 1995—y.

malakasi darajasi, noyob qobiliyatga ega ekanligi (ayrim sportchilar, musiqachilar, artistlar, davlat arboblari) ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi zamon fan – texnika taraqqiyoti davrida yuqori malakali ishchilarga bo'lgan talab ortib bormoqda. Bir vaqtning o'zida nisbatan murakkab bo'lgan mehnat kattaroq qiymat yaratadi, shu bilan birga, yuqori malakali ishchi sarf etgan quvvatini takror hosil qilish uchun turmush sharoitini yaxshilashni talab qiladi. Mehnat bozorida ham malakali mehnatga bo'lgan talab raqobat kurashini vujudga keltiradi. Raqobat jarayoni ishchilarning o'z ustida muttasil ishlashni, malakasini oshirishni shart qilib qo'yadi. Ishchilar daromadining miqdori, shuningdek, u yoki bu mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy sharoitining rivojlanganlik darajasiga ham bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiy turg'unlik va tushkunlik davrida mehnatga talab kamayadi, bu esa, ishlab chiqarishning o'zidagi qisqarish bilan izohlanadi.

Mehnatga talabning mavsumiy o'zgarishi ish bilan band bo'lganlarning ishsiz qolishini bildiradi. Normal darajadagi ishsizlik iqtisodiyot uchun tabiiy hol, chunki iqtisodiyot uchun mehnat zahirasi kerak.

Friksion ishsizlik vaqtincha ishsizlik bo'lib, ish joyini almashtirish paytida yuz beradi, eski ishdan ketib, yangi ishga o'tganda ishsizlik yuz beradi.

Tarkibiy ishsizlik ishlab chiqarish tarkibi o'zgargan chog'da vujudga keladi. Bunda yangi sohalar rivojlanib, eski sohalar qisqaradi, eski sohalarda ishlab kelganlar yangi sohalarga kerak kasbni darhol o'zlashtira olmaydilar, kasb o'zgarishi mobaynida ishsiz qoladilar.

Mavsumiy ishsizlik–mavsumiy ishda band bo'lganlarning mavsum tugagach ishsiz qolishi. Bu ishsizlik qishloq xo'jaligi, qurilish va oromgohlar sohalariga xos.

Yashirin ishsizlik–rasman ish bilan band bo'lganlarning faqat qisman ishlashi, ya'ni to'liq ishlamay turishi. Unga qisqartirilgan ish kuni yoki qisqa ish haftasiga o'tganlar, ish yo'qligidan haq berilmaydigan ta'tilga chiqqanlar kiradi.

Umumiy ishsizlik– tovarlar va xizmatlarning bozori kasod bo'lishi natijasida ularni ishlab chiqarganlar mehnatiga talabning qisqarib ketishi bilan paydo bo'ladi. Bu ishsizlik odatda iqtisodiy tanglik sharoitida yuz beradi.

Ixtiyoriy ishsizlik tabiiy ishsizlik turi bo'lib, bunda mehnatga layoqatli kishilarning mehnat faoliyatidan o'z xohishi bo'yicha chetlashgan, ya'ni ishlashni xohlamaydigan qismi tushuniladi.

Mehnat bozori, ishlab chiqarish vositalarining egasi ishchi kuchini istagan joydan topishi va sotib olishi mumkin bo'lgandagina vujudga keladi.

Hozir mehnat bozorida kasbiy stratifikatsiya vujudga keldi: oldindan mavjud bo'lgan an'anaviy mutaxassislik ishchilari so'nggi paytlarda paydo bo'lgan maxsus bozor kasblari ishchilari (brokerlar, maklerlar, auditorlar, menejerlar, ko'chmas mulk operatsiyalari bo'yicha mutaxassislar va boshqalar) bilan almashtiriladi. Mehnatkashlarning o'ziga xos «an'anaviy» va «bozor kadrlariga» ajralishi yuz berdi. Ish vaqtining qisqarishiga olib keladigan iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari mehnat bozorida amal qilishning yangi shakllarini, egiluvchan mehnat bozorini (EMB) yuzaga keltirdi. Iqtisodiy EMB qanchalik yuqori bo'lsa, ishlab chiqarish xarajatlari, ishsizlik, ishlab chiqarishdagi yo'qotishlar shunchalik past bo'ladi.

Aholining ish bilan bandligi orta borayotgan hozirgi sharoitda mulkchilikning turli shakllaridagi tarmoq va korxonalar bo'yicha ishchi kuchining o'tish oqimi faollashdi. Bu jarayon O'zbekistonda bandlik muammolarining ijobiy yechimini topayotganligi va uni to'g'ri hal etilayotganligidan dalolat beradi.

3. Hozirgi davrda mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va kasaba uyushmalarining roli

Hozirgi davrda mehnatga haq to'lashni shakllantirish va rivojlantirishni kasaba uyushmalari, davlat va tadbirkorlar hamkorlikda olib borishlari kerak.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishga yollash bo'yicha korxona ma'muriyati va ishchilar o'rtasida mehnat shartnomalari asosida shakllanadi. Mehnat shartnomalari, avvalo, ish haqi stavkasi, me'yoridan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun qo'shimcha dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog'liqni saqlashdan ajratmalar hamda baholarning o'zgarishini hisobga olib **iste'molchilik savati** qiymatini tartibga solish kabilarni o'z ichiga oladi. Odatda, shartnoma bir yilga va bir necha yilga tuziladi.

Ko'pchilik mamlakatlarda mehnat munosabatlarining rivojlanishida asosiy masala ishsizlikni ijtimoiy kafolatlashga, ishlovchilarning mehnat idorasini yaxshilash va ish haqini oshirish imkoniyatlari bilan bog'liq masalalar hisoblanadi. Bu muammolarni hal qilishda asosiy rolni **kasaba uyushmalari** hal etadi. Kasaba uyushmalari nisbatan ko'p sonli ishga yollovchilar bilan muzokaralar olib boradi va ularning asosiy iqtisodiy vazifasi ish haqini oshirishdan iborat bo'ladi. Kasaba uyushmalari bu maqsadga quyidagi yo'llar bilan erishadi.

1. Ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirish. Kasaba uyushmalari nuqtai nazaridan ish haqini oshirishning eng qulay usuli mehnatga bo'lgan talabni kengaytirish hisoblanadi.

2. Ishchi kuchi taklifini qisqartirish. Kasaba uyushmalari ishchi kuchi taklifini qisqartirish yo'li bilan ish haqi stavkasini oshirishi mumkin. Bunda quyidagi yo'llar bilan erishiladi: a) immigratsiyani cheklash; b) bolalar mehnatini qisqartirish; d) pensiyaga muddatida chiqishni qo'llab–quvvatlash; e) ish haftasini qisqartirishga yordam berish.

3. Kasbni malakali litsenziyalash. Bu ma'lum mehnat turi taklifini cheklash vositasi hisoblanadi. Bunda kasaba uyushmalari korxona *ma'muriyatiga kasbdagi ishchilar aniq ko'rsatilgan talablarga javob* bergan taqdirda ishchi qabul qilishga ta'sir ko'rsatadi. Bu talablar o'z ichiga ishchining ta'lim darajasi, mutaxassislik bo'yicha ish staji, test–sinov natijasi va shaxsiy tavsiflarini oladi.

Hozirgi zamon mehnat munosabatlari o'zida davlatning ta'sirini ham aks ettiradi. Davlatning qonunchilik faoliyati mehnat munosabatlarining barcha tomonlarini qamrab oladi. U nafaqat iqtisodiyot davlat sektorining ishchi kuchiga bo'lgan talabini bildiradi, balki uni xususiy sektorda ham tartibga soladi, milliy iqtisodiyot miqyosida ishga yollashning asosiy o'lchamlarini aniqlaydi.

Mehnat munosabatlariga davlatning ijtimoiy dasturlari (kam ta'minlangan oilalarga yordam, ishsizlik bo'yicha nafaqa, har xil ijtimoiy to'lovlar, pensiya ta'minoti va boshqalar) katta ta'sir ko'rsatadi. Bu dasturlar bozor tahlikasi yuqori bo'lgan davlatlarda aholining ijtimoiy–iqtisodiy ahvolini barqarorlashtirishga ma'lum darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy islohotlarning samara berishi va barqaror rivojlanishi uchun kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish, ishlab chiqarishni tarkibiy jihatdan yangicha tashkil qilish, mehnat unumdorligini oshirish ish haqi va mehnat munosabatlariga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Ish haqi– ishchi va xizmatchilarning mehnati miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan olinadigan ulushining puldagi ifodasi.

Nominal ish haqi– pul shaklida olingan ish haqi summasi.

Real ish haqi– sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori.

Vaqtbay ish haqi– ishchining ishlagan vaqti (kun, hafta, oy) hisobga olinib to'lanadigan ish haqidir.

Ishbay ish haqi– ishlab chiqargan mahsulot miqdoriga va bajargan ishi miqdoriga qarab to'lanadigan ish haqidir.

Ishsizlik– mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Mehnatga bo'lgan talab– jamiyatning ish kuchiga bo'lgan ehtiyoji bo'lib uning bozordagi ko'rinishidir.

Tarif setkasi– ish toifalari nisbatiga qarab ish haqi to'lash.

Tarif stavkasi– tegishli ish toifasiga ega bo'lgan ishchining mehnatiga to'lanadigan haq miqdorini belgilab beradi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Ish haqiga ta'rif bering.
2. Real ish haqi darajasiga qanday omillar ta'siri ostida o'zgaradi?
3. Ishchi kuchini takror hosil qilish deganda nimani tushunasiz va uning xususiyatlari qanday?
4. Ishchi kuchining sifati qanday aniqlanadi. Fan–texnika taraqqiyotida ishchi kuchining sifatiga qanday talablar qo'yiladi?
5. Qanday qilib ishchi kuchidan samarali foydalanishga erishiladi?
6. Kasaba uyushmalari ish haqini oshirishning qanday usullaridan foydalanadilar?
7. Ishsizlikning asosiy turlariga tavsif bering.

XII Bob. DAROMADLARNI AHOLI GURUHLARI ORASIDA TAQSIMLASH. SHAXSIY VA OILAVIY DAROMAD

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida taqsimot qonunining amal qilish xususiyati va aholi daromadining shaklanishi.
2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi daromadlarining tabaqalanishi sabablari.
3. Aholi turmush darajasi, oilaviy daromadlar tarkibi va undan foydalanish.
4. O'zbekistonda ijtimoiy siyosat va uning asosiy yo'nalishlari.

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida taqsimot qonunining amal qilish xususiyatlari

Jamiyatda mavjud bo'lgan resurslar va daromadlar aholi o'rtasida taqsimlash tamoyillari, shakllari va bu jarayonda vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni ko'rib chiqamiz.

Taqsimotning sotsial–iqtisodiy mohiyati bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'p mulkchilik munosabatlarining mavjud bo'lishi bilan belgilanadi. Taqsimot jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotiga va bozor iqtisodiyotining obyektiv qonuniyatlariga bog'liqdir. Ko'p mulkchilik sharoitida daromadlar qonuniy bo'lishi, kim nimaga va qanchalik ega bo'lishi hamda ularni ishlatish samarasi darajasiga bog'liqdir.

Taqsimot bir tomondan ishlab chiqarish bilan, ikkinchi tomondan ayirboshlash va iste'mol o'rtasidagi aloqani ifodalab, quyidagi vazifalarni bajaradi:

birinchidan, jami ichki mahsulotda va milliy daromadda turli mulk shakllarining, tadbirkorlar va ayrim xodimlarning iqtisodiy mehnat faoliyatiga qarab ulushini belgilaydi;

ikkinchidan, aholi guruhlari orasida daromadlarni va ehtiyojlarning tarkibini shakllantirish;

uchinchidan, aholi guruhlarining daromadlar miqdori bilan mehnat faoliyatining pirovard natijalari o'rtasida bevosita bog'liqlik o'rnatadi, bu tadbirkorlarning ishlab chiqarishni o'stirishini rag'batlantiradi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlanib va mustahkamlanib borgan sayin unga xos bo'lgan taqsimot tamoyillari va vazifalari tobora to'laroq kengayib boradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida butun taqsimot mexanizmi takomillashtirilib, uning talabiga moslashtirilib, daromadlarning shakllari xilma–xil bo'lib bormoqda. Shunga binoan, kapital egasi– foyda, ish kuchi egasi–ish haqi, pul egasi– foiz va dividend, yer egasi– renta oladi.

Muayyan mulk bo'lgan narsalar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish omili bo'lib xizmat qiladi va uning samarasi qanchalik yuqori bo'lsa, daromadlar ham o'shanchalik yuqori va cheksiz bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitiga daromadlarning cheklanmasligi xosdir. Mavjud muayyan sharoitda daromadlarni belgilovchi samaradorlik mezoni bozorda aniqlanadi. Ya'ni resurslardan foydalanib yaratilgan tovarlar bozor talabiga qanchalik javob beradi, qanchalik tan olinishiga bog'liqdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar asosan pul shaklida, qisman natura shaklida, bepul yoki imtiyozli xizmat shakllarida ham bo'lishi mumkin. Sabab, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida aholi tomorqalarining ko'paytirilishi va davlat tomonidan ijtimoiy himoya shakllarining ahamiyati oshib bordi.

Aholi pul daromadlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, pensiya, nafaqa, stipendiya tariqasida tushadigan pul tushumlari, kapitaldan oladigan foyda, puldan olingan foiz, aksiyadan oladigan dividend, renta shaklida oladigan daromadlarni, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatishdan olinadigan daromadlar majmuidan tashkil topadi.

Natural daromad tomorqa xo'jaligidan o'z iste'moli uchun ishlab chiqarilgan mahsulotlar, qishloq xo'jaligi jamoa xo'jaliklarida mehnat hisobiga beradigan natural mahsulotlaridan iborat bo'ladi.

Aholi daromadlarining tarkib topishi tuzilishida ish haqi asosiydir, uning salmog'i asosiy qismni tashkil etadi. Shuningdek, daromad miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi omillar orasida ish haqidan tashqari tovarlarning chakana narxi, bozordagi iste'mol tovarlari chakana narxi, bozorning iste'mol tovarlari bilan to'yinish darajasi (talab, taklif, narx)ning barqaror va beqaror bo'lishining ta'siri kuchli bo'ladi.

Real daromad — unga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori ko'rinishidagi daromad. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda jamiyat a'zolarining daromadlari tuzilishida ularning turli qismlari va manbalari nisbati turli shakllarda rivojlanib borishini ifodalaydi.

2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi daromadlarining tabaqalanishi sabablari

Bozor iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyati taqsimot munosabatida tenglikni emas, tengsizlikni keltirib chiqarishi tabiiy

holdir. Chunki, bozor iqtisodiyotining muhim belgisi iqtisodiy erkinlik va erkin raqobat kurash jarayonidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi daromadlari tengsizligining asosiy sabablari quyidagi omillarga bog'liq:

- kishilar intellektual, jismoniy, estetik qobiliyatlarining turliligi;
- bilim va kasb tayyorgarligidagi farqlanishi;
- kishilarning ko'proq daromad olish maqsadida bir necha joylarda, o'rindoshlik asosida ishlashi. Intensiv va qiyin sharoitlarda og'ir mehnat qilish xohishi va tavakkalchilik qilishga tayyorligi;
- mulkka egalik qilishdagi farqi;
- kishilarning bozordagi mavqelariga ko'ra farqlar, ularning bahoni oshirib borishga moyilliklari;
- omad, aloqalar, baxsizlik va kamsitilish.

Bozor iqtisodiyoti munosabati shunday qiziqtirish (stimul)ni vujudga keltiradiki, daromadni ko'paytirish uchun yuqori foyda olishga zo'r berib urinish va raqobatlashish yuzaga keladi, bu bozor iqtisodiyotining asosiy qonuniyatidir.

Sun'iy ravishda daromadlarni tenglashtirishga urinish, taqsimot tajribasida adolat tamoyillarini eng tipik suratda va g'oyat halokatli tarzda buzishdir. Bir tekis taqsimlashning eng oddiy va ochiq ko'rinib turgan namunasi bir—biridan ancha farq qiladigan mehnat anumlari uchun bir xil haq to'lashdan iboratdir. Bir tekisda taqsimlash sotsial adolat va moddiy manfaatdorlikka putur etkazib, sotsial—iqtisodiy taraqqiyotni sekinlashtiradi.

Daromadlarning tengsiz bo'lishiga sabab nima? Uning ikki sababi bor: tabiiy va ijtimoiy sabablar. Kishilar tabiatan jismoniy va aqliy jihatdan farqli bo'lib, bu ularning qobiliyati va ishbilarmonligiga birinchi asos bo'ladi. Lekin, qobiliyatning rivoj topishi ya ro'yobga chiqishi ijtimoiy sabablarga bog'liq. Inson yaxshi bilim olishi, qobiliyatiga yarasha ish bilan ta'minlanishi, biror foydali faoliyat bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur. Aks holda, har qanday aqlli va qobiliyatli kishi ham faoliyasiz bo'lib qoladi. Bu jamiyatning iqtisodiy—madaniy taraqqiyoti darajasi, ijtimoiy—siyosiy tuzumi va boshqa xususiyatlariga bog'liqdir.[1]

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir kishi imkoniyati boricha ko'proq natijaga erishib, ko'proq daromad olishga harakat qiladi. Tadbirkor, o'z tasarrufida bo'lgan mulkni samarasi yuqori bo'lgan sohaga joylashtirib, ko'proq foyda olishga intiladi. Ish kuchi sohibi bo'lgan ishchi o'z malakasini oshirish va ko'proq, yaxshiroq mehnat

[1] Ilaitov A.A. va boshqalar. "Bozor iqtisodiyotining shakllanish asoslari"—Andijon, 1998, 335—336—betlar.

qilish va ko'p ish haqi olishga harakat qiladi. Demak, har ikkala subyekt qonuniy holda o'z mehnati natijasiga muvofiq ko'proq daromad olishi ularning qobiliyatiga bog'liqdir. **"... mustaqillik yillarida odamlarimizning tafakkuri, dunyoqarashi, hayotga bo'lgan munosabati ham tubdan o'zgardi. Turmush darajasi, oilasining farovonligi, eng avvalo, o'ziga bog'liq ekanligini tushunib yetayotgan odamlar tobora ko'payib bormoqda"**[1].

Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlarning tengsizligi mavjud bo'lar ekan, albatta, bu ma'lum darajada mulkiy tengsizlikka sabab bo'ladi. Demak, boy–kambag'allik muammosi yuzaga keladi.

Xo'sh, kambag'allik nima? Kambag'allik– bu inson o'zining asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun pul mablag'lari yetarli bo'lmagan, mulk va boshqa resurslar bilan nisbatan kam ta'minlanganligi, moddiy va ma'naviy ehtiyojlari past darajada qondirilishidir. Iqtisodiyot nazariyasi fani har doim kambag'allikda nisbiy va mutlaq kamabag'allikni farqlaydi.

Iqtisodiyotda boy va kambag'al aholi o'rtasida notenglikni Djinni indeksi orqali ko'rsatilmoqda. Agar bu indeks 0 ga qanchalik yaqin bo'lsa, jamiyatda shunchalik mutloq tenglik holati bo'ladi. Agar bu koeffitsent birga teng bo'lsa, u holda qashshoqlar ko'pchilikni, o'ta boylar ozchilikni tashkil etadi. Yirik rivojlangan davlatlarda bunday keskin tabaqalanish holatlari yo'q. Iqtisodiyotning rivojlanishi yuqori darajada bo'lganligi sababli kam daromadli oilalar kam bo'lib, o'rtacha va yuqori daromadli oilalar qatori daromad olish imkoniyatiga egadirlar.

Aholi daromadlari tengsizligi katta bo'lishining asosiy sababi bozor tizimiga asoslangan taqsimot qonunining amal qilishidir. Ayniqsa, keyingi yillarda Respublika aholisi daromadining tabaqalanishidagi tafovuti tez o'sib bormoqda. Daromadning minimal darajadan bir necha barobar yuqori daromadga ega bo'lgan ijtimoiy qatlam yuzaga keldi.

3. Aholi turmush darajasi, oilaviy daromadlar tarkibi va undan foydalanish

Aholi turmush darajasi, tushunchasi murakkab sotsial–iqtisodiy kategoriya bo'lib, u kishilarning yashashi uchun mavjud bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishidir. Bu tushuncha bir–biriga bog'liq bo'lgan sotsial–iqtisodiy ko'rsatkichlardir. Bu quyidagicha ifodalanadi: mehnat sharoiti, aholi bandligi va daromadi, iste'mol darajasi va uning tarkibi, ya'ni uning to'yimli oziq–ovqat,

[1] I.A.Karimov. Islohotlar va investitsiyalar bo'yicha idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash yig'ilishidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2000–yil, 2–fevral.

sifatli kiyim – kechak, poyabzal, madaniy – maishiy mollarga bo'lgan talablarining qondirilishi darajasidir.

Aholi turmush darajasi jamiyatda hukmron bo'lgan ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyot darajasi, shu bilan birga, har bir iqtisodiy rejaning geografik muhitga, madaniy taraqqiyotga, uning boshqa xalqlar bilan iqtisodiy – madaniy aloqadorlik ko'lamiga bog'liqdir.

Aholi turmush darajasi mamlakatdagi iqtisodiy taraqqiyot darajasiga mos keluvchi hayot sharoitlarining yig'indisi, jamidir. Turmush darajasi, ishlab chiqarish taraqqiyot darajasiga, tovar va xizmatlar mo'l – ko'lligi, kishilarning iste'mol miqdori va sifatiga bog'liqdir.

Aholi iste'moli mamlakatda ishlab chiqilgan milliy daromadning mutlaq hajmiga, uning iste'mol va jamg'arish fondlariga bo'linish nisbatiga bog'liq bo'ladi. Agar jamg'arish fondiga nisbatan iste'mol fondiga ko'proq ajratilsa, ishlab chiqarishning o'sishi yuqori bo'lsa – da, iste'molning o'sish darajasi past bo'ladi va aksincha. Milliy daromadning jamg'arish va iste'mol fondiga bo'linish nisbati mamlakatning iqtisodiy taraqqiyot holati va talabiga bog'liq holda bo'ladi.

Jamg'arish va iste'mol foudini optimallashtirish iqtisodiyot fanining muhim vazifasidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida milliy daromadning taqsimotida iste'mol fondiga ajratishning o'sib borishi xarakterlidir. Buning sababi inson omiliga, yuqori malakali ish kuchiga bo'lgan talabning ortib borishidir. Busiz yuqori iqtisodiy o'sishga erishib bo'lmaydi. Mamlakatda aholi soni o'sadi, bu esa ma'lum darajada iste'mollning kamayishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bozor iqtisodiyoti rivojlanib borishi asosida aralash iqtisodiyot o'sib borgan sari iqtisodiyoti yuqori darajada taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, insonparvarlik tamoyillari o'sib borishi sababli, milliy daromadni jamg'arishga ajratmalar nisbatan qisqarib, iste'molga ajratish ortib bormoqda.

Aholi turmush darajasining asosiy ko'rsatkichlaridan biri aholining pul tariqasida oladigan turli daromadlari yig'indisi bo'lib, turli manbalar hisobiga shakllanadi, ulardan asosiylari:

- yollanib ishlovchi xodimlar oladigan pul daromadlarining asosiy qismi ish haqi bo'lib, pul daromadi umumiy hajmining shakllanishida salmoqli o'rin tutadi;
- aholi pul daromadi shakllanishining yana bir ko'rsatkichi davlat budjeti va boshqa manbalardan beriladigan to'lovlardir. Bu manbalar hisobidan pensiya va turli xil nafaqalar beriladi;

- aholining moliya–kredit tizimi orqali oladigan har xil pul daromadlari va hokazolar.

Aholi daromadlilik darajasi yalpi ichki milliy mahsulotning mamlakat aholisi jon boshiga nisbati bilan aniqlanadi. Shunga ko'ra, daromadlilik miqdoriga ko'ra, mamlakatlar uch guruhga, toifaga bo'linadi.

I	O'rtachadan past daromadli mamlakatlar 695 $ va undan past
II	O'rtacha daromadli mamlakatlar 695 $ dan 8625 $ gacha
III	Yuqori daromadli mamlakat 8626 $ va undan yuqori

Aholi daromadi asosiy ko'rsatkich bo'lib, u iste'molning hamma jihatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi umumlashgan ko'rsatkichdir. Iste'molning miqdoriy ko'rsatkichi o'zgaruvchan xususiyatga ega bo'lib, u ish haqi miqdoriga to'g'ri proportsional va iste'mol tovarlari bahosiga (iste'mol buyumlari miqdorining pasayishi bundan istisno) teskari proportsiyada o'zgarib boradi. Agar iste'mol buyumlarining bahosi o'zgarmagani holda ish haqi darajasi ko'tarilsa, sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar miqdori kamayadi. Kishilarning ehtiyojlari doimiy emas. Ularning ehtiyojlari jamiyat taraqqiyotining mahsulidir. Ishlab chiqarish bilan iste'mol o'rtasida o'zaro bog'liq bo'lib ishlab chiqarishsiz iste'mol bo'lmaydi, lekin iste'molsiz ham ishlab chiqarish bo'lmaydi, bunday holda ishlab chiqarish maqsadsiz bo'lib qoladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi daromadining tabaqalashuv darajasi keskin o'zgarib ketdi, ayni vaqtda aholi shaxsiy iste'moli darajasining o'zgarishi ham bir xil kechmaydi. Iste'molning elastikligi deganda, oila pul daromadi darajasiga, shuningdek, boshqa omillar ta'siriga ko'ra iste'molning o'zgarib borishini tushunmoq kerak. Daromadi yuqori bo'lgan oilalarning iste'moli o'zgaruvchan bo'lib, ular ehtiyojlarini qondirish uchun ko'proq mablag' sarflaydi va aksincha. Binobarin, daromadlar kabi turmush darajasida ham tengsizlik, tabaqalashuv sodir bo'ladi.

Hozirgi bosqichda aholi shaxsiy iste'molini sotsial guruhlar bo'yicha tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Aholi shaxsiy iste'molini quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin: qisqa muddatga foydalanadigan kundalik buyumlar (oziq–ovqat mahsulotlari, ba'zi kiyim–kechak, uy–ro'zg'or buyumlari va h.k) o'rtacha, uncha uzoq bo'lmagan muddatga foydalanadigan buyumlar (kiyim–kechak, poyabzal); uzoq muddatga foydalaniladigan buyumlar (shaxsiy uylar, mebel, elektr asboblar, yengil avtomashinalar, velosipedlar, kitoblar, ustki kiyim, gilamlar, mo'yna kiyimlar va h.k.).

Birinchi guruhga kiruvchi iste'mol buyumlari qisqa vaqt ichida iste'mol qilinadi, jamg'arilmaydi. Ikkinchi guruh mahsulotlari, ya'ni

kiyim – kechaklar va poyabzaldan ma'lum davr ichida (o'rtacha bir – uch yil ichida) foydalaniladi. Bu guruhga kiruvchi buyumlarni jamg'arish hajmini aniqlash murakkabdir. Uchinchi guruhga kiruvchi iste'mol buyumlardan uzoq vaqt davomida foydalaniladi. Bu guruhga kiruvchi buyumlar uzoq yillar davomida jamg'arilib boriladi.

Oila daromadlarining o'sishi bilan oilaning iste'mol buyumlari uchun ajratiladigan mablag' ko'payadi. Daromadi past bo'lgan oilalar dastavval oziq – ovqatga mablag' sarflashni afzal ko'radi. Aholi iste'mol darajasining o'zgarishi oila daromadining miqdoriga bog'liq bo'ladi. Pul daromad o'sishi bilan iste'mol tizimi tez o'zgaradi. Oziq – ovqatga qiladigan xarajatning (absolyut hajmi o'sib) umumiy daromaddagi salmog'i kamayadi, shuningdek, iste'mol qiladigan tovarlar tarkibida o'zgarish yuz beradi.

Yuqori sifatli va to'yimli oziq – ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish hajmi oshib boradi. Oilalar o'z budjetidan oziq – ovqatga sarflanayotgan xarajatlarning salmog'ini kamaytirib, ayni vaqtda uzoq muddatga ishlatadigan sanoat tovarlari, madaniy buyumlarga hamda madaniy – maishiy maqsadlarga ko'proq mablag' ajratishga intiladi.

Aholi pul daromadlarining tabaqalashib borishi mulkiy tabaqalanishni, turmush darajasining tabaqalashishiga asoslanib, uning boy, o'rtacha va kambag'al qatlamlari aniqlanadi. Bunday sharoitda davlat daromadlarni qayta taqsimlash bilan daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish, boy va kambag'al qatlamlar o'rtasidagi farqning kamayishiga harakat qiladi.

4. O'zbekistonda sotsial siyosatning o'ziga xosligi va asosiy yo'nalishlari

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab iqtisodiy islohotlarning o'ziga xos yo'li tanlandi. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti tizimi joriy etildi. O'tish davrining beshta asosiy tamoyillaridan biri bo'lgan kuchli ijtimoiy himoya sohasida ham uzoq muddatli davlat dasturi bosqichma – bosqich amalga oshirilmoqda. Bu davrda ish haqi, pensiya, stipendiya va turli nafaqalar miqdori muntazam oshirilib borilayapti.

Tovon to'lovlari, shuningdek, imtiyozlar va turli dotatsiyalar shaklida bilvosita to'lovlar amalga oshirildi. Shu bilan birga, bir vaqtda qo'shimcha sotsial imtiyozlar kompleksi amal qildi. Ular jumlasiga boshlang'ich sinflar va yolg'iz nafaqaxo'rlar uchun tekin nonushta, 2 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun tekin ovqatlanish, maktab o'quvchilari va talabalar uchun imtiyozli ovqatlanish tashkil etildi.

Prezident I.A.Karimov Oliy Majlisning XIV sessiyasidagi ma'ruzasida: **"To'rtinchi ustuvor yo'nalish xalq turmush darajasining izchil va barqaror o'sishi, aholini yanada kuchli ijtimoiy himoya qilishni ifoda etadi"**[1] deb ta'kidlab o'tgan. Ijtimoiy yordam aholining kam ta'minlangan qatlamiga pul yoki natura shaklida bo'lib, iqtisodiy faoliyatda ularning qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy yordamning maqsadi jamiyatda kam ta'minlangan oilalar, nafaqaxo'rlar, nogironlar, ko'p bolali oilalar, ishsizlar, o'qiyotgan yoshlar, shuningdek, sotsial soha xodimlarini sotsial himoyalash va qo'llab–quvvatlash, minimal darajada turmush kechirishini ta'minlashga qaratilgan.

Bu yordam oilaga yo'naltiriladi va milliy an'analarimizga xos o'zini–o'zi boshqarish organi bo'lgan mahalla orqali beriladi.

Aholi sotsial himoyasining iqtisodiy sohasi ijtimoiy ishlab chiqarishda takror ishlab chiqarilgan taqsimotchilik munosabatlariga bevosita bog'liqdir va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda o'zining miqdoriy ifodasini topadi.

Mamlakat miqyosida yaratilgan milliy daromadning bir qismi obyektiv sabablarga ko'ra ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etolmaydiganlarning iste'moli uchun ajratiladi. Bu ajratma "Pensiya fondi", "Nafaqalar fondi", "Bandlik fondi" nomi bilan yuritiluvchi fondlar orqali taqsimlanadi. Turli mulk shakllarining mavjudligi tufayli aholining sotsial himoyasi uchun ajratilgan mablag'lar ham turli shakldagi davlat, korxona, muassasalar daromadlarining bir qismidan, ya'ni belgilangan me'yorlarda shakllanadi.

Undan tashqari, sotsial himoya fondlariga mamlakatimizdagi korxona va tashkilotlar, xorijiy davlatlardan keladigan homiylik va insonparvarlik yordamlari ham qo'shiladi. Sotsial ta'minot fondining asosiy qismi davlat tomonidan belgilangan me'yorlarga muvofiq milliy daromadning bir qismi hisobidan shakllanadi.

Davlat moddiy jihatdan muhtoj oilalarga mustaqillikning birinchi yillaridan boshlab faol yordam bera boshladi. Adresli ijtimoiy himoyaga o'tildi. Aholining iqtisodiy jihatdan nochor qatlamiga o'z–o'zini boshqarish fuqarolar yig'ini organlari orqali ijtimoiy–moddiy yordam berila boshlandi. O'tish davrida qiyinchiliklar imkon boricha yumshatilib, aholining nochor qatlamlarini qo'llab–quvvatlash va ularni minimal hayot kechirishlari ta'minlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999–yil 13–yanvarda "Aholini aniq yo'naltirilgan ijtimoiy madad bilan ta'minlashda fuqarolarning o'zini–o'zi boshqarish organlari rolini oshirish to'g'risida"gi farmoni e'lon qilindi. Farmonning bajarilishi maqsadida

---

[1] I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda–Toshkent. "O'zbekiston", 1999.

1999 – yil 1 – martdan boshlab ishlamaydigan onalarga bolasi ikki yoshga yetgunga qadar nafaqalar belgilash va to'lash, muhtoj yolg'iz nafaqaxo'rlarni oziq – ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash fuqarolarning o'zini – o'zi boshqarish organlari zimmasiga yuklatiladi.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ijtimoiy himoyaning o'ziga xos xususiyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston andozasining muhim tamoyili bosqichma – bosqich va makroiqtisodiyotning barqarorligi bilan bog'langan bo'lib, mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy – sotsial xarakteriga bog'liq.

Ijtimoiy himoyaning sotsial – iqtisodiy munosabat sifatidagi mohiyati jamiyat va aholi o'rtasidagi muhtojlik hollarida yordam, qariyalarga ko'maklashish, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ahvol, hayotiy zaruriy vositalar bilan ta'minlash kabi munosabatlarning manzili va maqsadli bo'lishidan iborat.

Ijtimoiy himoya, pensiya, nafaqa, moddiy yordam, qariyalar, bemorlar, nogironlarga imtiyozli xizmat ko'rsatish, bolalarga ko'rsatiladigan g'amxo'rlik kabi jamiyat tomonidan amalga oshirilayotgan siyosatda namoyon bo'ladi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Aholi daromadlari – aholining ma'lum vaqt davomida pul va natura shaklida olgan daromadlari miqdori.

Nominal daromad – aholining pul shaklida olingan daromadlari summasining miqdori.

Real daromad – narx darajasining o'zgarishini hisobga olgan holda aholi tomonidan real iste'mol qilingan ne'matlar miqdori.

Ijtimoiy to'lovlar – moddiy jihatdan kam ta'minlangan fuqarolarga pul yoki natura shaklida yordam ko'rsatish tizimi.

Ijtimoiy siyosat – daromadlarni taqsimlashda iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasida tengsizlik natijasida vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf etishga qaratilgan davlat siyosati.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Aholi pul daroamdlari turlarini aniqlab bering.
2. Natural daromadni tushuntirib bering.
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi daromadlarining tabaqalanishi sabablarini ko'rsatib bering.
4. Aholi turmush darajasi deganda nimani tushunasiz?
5. Aholining turumush darajasi sifatini ifodalaydigan ko'rsatkichlarni ko'rsatib bering.
6. O'zbekistonda sotsial siyosatning o'ziga xosligi va asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?

XIII Bob. MILLIY IQTISODIYOT: ASOSIY NATIJALAR VA ULARNING O'ZGARIB TURISHI. IQTISODIY O'SISH. MILLIY BOYLIK

1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi va uning ko'rsatkichlari.
2. Yalpi milliy mahsulot mazmuni va uni hisoblash usullari.
3. Milliy daromad, uning tarkibi va undan foydalanish.
4. Iqtisodiy o'sish tushunchasi, turlari va ko'rsatkichlari.
5. Milliy boylikning mohiyati, tarkibiy tuzilishi va O'zbekiston iqtisodiy potentsialidan samarali foydalanish.

1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi va uning ko'rsatkichlari

O'zbekiston tanlab olgan yo'l ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish bo'lib, bu yo'l Respublikaning o'ziga xos turmush sharoiti, xalq an'analari shart–sharoitlari va xususiyatlari hamda xalq urf–odatlarini har tomonlama hisobga olgan holda milliy iqtisodiyotni shakllantirishga keng yo'l ochib berdi. O'zbekiston Respublikasi xo'jalik tizimini qayta qurish, uni tarkibiy o'zgartirib yangilash lozim edi. Sababi, iqtisodiy ziddiyatlar g'oyat kuchli bo'lib, amaldagi xo'jalik yuritish mexanizmi mazkur ziddiyatlarni bartaraf etish qobiliyatiga ega emas edi. Iqtisodiy taraqqiyot sur'ati keskin pasayib ketgan, aholi turmush darajasi pasayib ketgan edi.

O'zbekiston iqtisodiyoti bir yoqlama rivojlangan bo'lib, paxta yakkahokimligiga, xomashyo va yarim fabrikat mahsulotlar ishlab chiqarishga asoslangan, markazga qaramli bo'lgan agrar o'lka edi.

Respublikadagi ko'plab korxonalar bevosita markaz bo'ysunuvida bo'lib, ularning mahsulotlari qayta ishlash, taqsimot, ayirboshlash va iste'mol uchun mamlakat tashqarisiga olib ketilardi.

"O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga– markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga– ega bo'lgan"[1]. Mustaqillikka erishgan O'zbekiston xo'jalik tizimini qayta qurish va o'zgartirish orqali, mamlakat hududidagi barcha tabiiy, mineral xomashyo boyliklarini, jamiki iqtisodiy resurslarni xalq manfaati uchun foydalanish imkoniyati vujudga keldi.

Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarish yuzaga keldi. Bir butun yangi energetika resurslari, mashinasozlik va boshqa sanoat tarmoqlari, ko'plab yirik inshootlar, korxonalar, zavod va fabrikalar qurildi. Har bir mamlakat iqtisodiy o'sishga erishishni asosiy maqsad qilib qo'yadi. Sababi, har qanday jamiyatda aholining ehtiyoji doimo o'sib

[1] Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda". –T.: "O'zbekiston", 1999. 6–bet.

boradi, binobarin, ishlab chiqarishning hajmi va tarkibiy tuzilishi ham doimo talabga mos ortib borishi, ya'ni mamlakat umumiy holda iqtisodiy o'sishga erishishi zarur. Bu holatda, birinchidan, iqtisodiy o'sish parametrlari milliy iqtisodiyotning qanchalik darajada rivojlanganligiga baho berish uchun qo'llanilsa, ikkinchidan esa, iqtisodiy o'sish mamlakatning rivojlanib, taraqqiy etib borishini ifodalaydi.

O'zbekiston qisqa davrda yoqilg'i va g'alla mustaqilligiga erishdi. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan yangi, mustaqilligi ta'minlangan, o'z xalqi, millati, manfaatlariga xizmat qiladigan milliy iqtisodiyot shakllanmoqda.

Milliy iqtisodiyot yangi sifat va o'sishga moyil bo'lgan barcha ishlab chiqarish tarmoqlari va sohalarni, funksional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga qamrab olgan yaxlit iqtisodiyotdir.

Milliy iqtisodiyotning shakllanish jarayonida fan–texnika inqilobi ta'sirida nisbatan ancha yuqori o'sish sur'atiga ega bo'lgan tarmoqlar turkumining vujudga kelishi birinchi darajali ahamiyatga egadir. Ularga neft, neftni qayta ishlash, kimyo sanoati, gaz kondensati, tabiiy gaz, rangli, nodir va radioaktiv metallar, mineral xomashyo va qurilish materiallari, radioelektronika, hisoblash texnikasi va zamonaviy tarmoqlar ishlab chiqarish yuzaga kelmoqda.

O'zbekiston MDH davlatlarida yetishtirilayotgan tillaning 65 foizini, qorako'lning 40 foizini ishlab chiqaradi.

O'zbekiston iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish asosida yaxlit milliy iqtisodiyotni shakllantirish yangi ijtimoiy munosabatni zaruriyat qilib qo'ymoqda.

Milliy iqtisodiyot bir butun tizim sifatidagi iqtisodiyot hamda butun milliy xo'jalik darajasida yuz berayotgan jarayonlar makroiqtisodiyot tahlili asosida aniqlanadi.

Iqtisodiyotda makrodarajada, xususiy sektor, davlat sektori, uy–ro'zg'or xo'jaligi va boshqalar, ya'ni turli xil majmualar (agregatlar) o'rganiladi. Boshqacha aytganda, muayyan belgilarga ega bo'lgan iqtisodiy birliklarning birlashmalari ushbu turkumga xos bo'lgan faoliyat ko'rsatish va rivojlanish qonuniyatlari bilan birgalikda iqtisodiyotning umumiy tuzilishi bitta yagona iqtisodiyot sifatida qaraladi. Bu narsa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning tavsifini belgilaydi. Shuni ta'kidlash joizki, mikro va makroiqtisodiyotlar xo'jalik tayinligi va iqtisodiy nazariyaning bir–biriga bog'langan sohalardir. Zero, u yoki bu mamlakatning iqtisodiyotini, u qanchalik keng miqyosda bo'lmasin pirovardida ayrim kishilar, oilalar, korxonalar mehnati tashkil etadi.

Demak, iqtisodiyotni bir butun qilib o'rganishda uning alohida tarkibiy qismlarini o'rganishdan chetga chiqib bo'lmaydi. Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hajmi va ularning o'sishi bir qator ko'rsatkichlar tizimi asosida mikro va makroiqtisodiy darajada aniqlanib tahlil qilinadi.

Mikro va makroiqtisodiy tahlili asosida milliy iqtisodiyotning ma'lum davri, vaqt birligi oralig'ida ishlab chiqarish hajmi va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan foydalanish imkoniyatini beradi.

Iqtisodiy faoliyatning xilma–xil sifat va miqdor tavsiflari iqtisodiy ko'rsatkichlar shaklida ifodalanadi. Ular ichida eng to'lig'i, keng qamrovligi yalpi milliy mahsulot (YAMM). Unga qarab jamiyatda bir yil davomida ishlangan barcha tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlarning jami haqida fikr yuritish mumkin.

Milliy iqtisodiyotning holatini belgilovchi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar– Yalpi milliy mahsulot (YAMM), Ichki milliy mahsulot (IMM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad (MD), ish kuchi birligi, iqtisodiy tanglikiar, ishsizlik, pulning qadrsizlanishi singari bozor samaradorligi va jozibadorligi jarayonlari, ya'ni bozorning makroiqtisodiy betakrorligi muammolari deb nomlanadi.

2. Yalpi milliy mahsulot mazmuni va uni hisoblash usullari

Har bir jamiyat o'z oldiga iqtisodiyot sohasida iqtisodiy o'sishning yuksak sur'atlariga, yil davomida ishlab chiqarishning muayyan hajmiga erishish, ishsizlikni kamaytirish, narxlar darajasi, savdo balansini barqarorlashtirish singari maqsadlarni qo'yadi. Belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun iqtisodiyotga tegishlicha ta'sir ko'rsatishi kerak, unda yuz berayotgan jarayonlarni bilmasdan turib bunga erishib bo'lmaydi.

Iqtisodiy faoliyatning xilma–xil sifat va miqdor tavsiflari iqtisodiy ko'rsatkichlar shaklida ifodalanadi. Ular ichida eng to'lig'i, keng qamrovligi yalpi milliy mahsulot (YAMM). Unga qarab jamiyatda bir yil davomida ishlangan barcha tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlarning jami, miqdori haqida fikr yuritish mumkin.

Yalpi milliy mahsulot (YAMM)– milliy iqtisodiyotning bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga yetkazib berilgan tayyor tovar, pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor bahosidagi qiymatidan iboratdir.

Yalpi milliy mahsulot (YAMM) pul shaklidagi barcha moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida yil davomida yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar yig'indisidan iborat. Yalpi milliy mahsulot ikki qismdan iborat bo'lib, birinchisi ishlab chiqarishda, ishlab chiqarish vositalarining yetkazilgan mahsulotlarga o'tkazgan qiymati,

xomashyo, yoqilg'i qiymatlari va amortizatsiya ajratmasi qismidan iborat, ikkinchi qismi ishlab chiqarishda band bo'lganlarning ish haqi bilan foyda yig'indisidan iborat bo'lib milliy daromadni (MD) tashkil etadi.

Narxlar darajasining o'zgarishi ham makroiqtisodiy tahlil uchun katta ahamiyatga ega. Birinchidan, iqtisodiy qarorlarni ongli ravishda qabul qilish uchun narxlar darajasi vaqtning muayyan davri mobaynida qay tarzda o'zgarishining — uning oshayotgan (inflyatsiya) yoki pasayayotgani (deflyatsiya) va qanday me'yorlarda borayotganini bilish zarur. Ikkinchidan, bozor iqtisodiyotida jamiyatda barcha ishlab chiqilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar qiymat (pul) ifodasini oladi va statistika tomonidan ayni shu ko'rinishda qayd etiladi; pul ko'rsatkichlari ko'proq ishlab chiqarish umumiy hajmi turli xil komponentlarini yagona o'zakka keltirishda foydalaniladi.

Narxlar darajasi indeks ko'rinishida ifodalanadi. Narxlar indeksi tovarlar muayyan majmuiga narxlarning o'rtacha hisoblangan qiymatini bildiradi. U muayyan bir davr ichida narxlar o'rtacha darajasining nisbatan o'zgarishini ko'rsatadi va ushbu yil narxlarini baza sifatida tanlangan biror boshqa yil narxlari bilan taqqoslash imkonini beradi. Ushbu ko'rsatkichning eng umumiy formulasi quyidagichadir.

$$\text{Narxlar indeksi} = \frac{\text{Ushbu yil narxlari}}{\text{Baza yili narxlari}} \times 100\%$$

Iqtisod fani va amaliyotda turli tarkibdagi narxlar indekslarining anchagina miqdori ishlab chiqilgan hamda qo'llanilmoqda. Ular ichida eng ko'p tarqalganlari — iste'mol narxlari indeksi, ishlab chiqarishga mo'ljallangan tovarlar narxlarining indeksi, YAMM deflyatori.

Foizli stavka muhim makroiqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi. Bu kreditga beriladigan pul uchun to'lov, to'g'rirog'i yil davomida foydalanilgan bir pul birligi uchun to'lash talab qilinadigan summadir. Keng miqyosli foizli stavkalarning butun bir guruhi mavjud bo'lib, foiz me'yorining miqdori butun bir qator omillar yordamida aniqlanadi. Birinchidan, kredit beruvchining tavakkal qilish darajasi qancha yuqori bo'lsa, ya'ni qarz oluvchi ssudani to'lamaslik ehtimoli qancha katta bo'lsa, ssuda foizi ham shuncha yuqori bo'ladi. Ikkinchidan, boshqa teng sharoitlarda uzoq muddatli ssudalar odatda qisqa muddatli ssudalarga qaraganda ancha yuqori foiz bilan beriladi. Uchinchidan, tavakkal qilish darajasi va kredit

muddatida foizli stavka *ssudaning miqdoriga* bog'liq bo'ladi. To'rtinchidan, ssuda foizi darajasiga kapitaldan olingan daromadlarga solinuvchi soliq xususiyati jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Soliq me'yori qancha past bo'lsa, foizli stavka ham shuncha past bo'lishi mumkin.

Nominal va **tayin foizli** stavkalar mavjud. **Nominal stavka** "joriy" pullardagi foizli daromadning ssuda miqdoriga amaldagi nisbatidir. **Aniq foizli stavka** pul qadrsizlanishining darajasini hisobga olgan holda aniqlanadi.

Ijtimoiy tizimda muomaladagi pullarning miqdori— pul massasining hajmi ko'rsatkichi ham katta ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyotning inflyatsiyasiz faoliyati uchun pul miqdori unga bo'lgan talabga muvofiq kelishi kerak. Talab uzoq muddatli istiqbolda jamiyatda hosil qilingan daromad hajmi va ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari, shuningdek, pul bozori muvozanatda bo'lgan chog'da mavjud bo'lgan narxlar darajasi bilan belgilanadi. Qisqa muddatli talab esa, bundan tashqari, foizli stavkalar darajasi va pul muomalasining tezligiga bog'liqdir. Sanab chiqilgan barcha omillar davlat tomonidan pul muomalasini tashkil etish chog'ida hisobga olinishi kerak.

Asosiy makroiqtisodiy muammolar va ko'rsatkichlar bilan tanishib chiqilgandan so'ng, iqtisodiyotni bir butun sifatida yanada batafsil o'rganishga kirishish mumkin. Buni, albatta, tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish hajmini tavsiflovchi jihatlardan boshlash kerak, zero xo'jalik hayotining ko'pgina boshqa tomonlari uning miqdor va sifat darajasi bilan belgilanadi.

Jamiyatning iqtisodiy farovonligini o'lchashda yordam beradigan anchagina ko'rsatkichlar mavjud. Biroq, yuqorida ta'kidlanganidek, ular ichida *eng yaqqoli YAMMdir. Milliy hisob—kitoblar tizimiga* asos qilingan YAMM iqtisodiyotda bir yil ichida ishlab chiqilgan pirovard tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar butun hajmining yalpi bozor qiymati sifatida aniqlanadi. Bunda shuni e'tiborda tutish kerakki, ushbu yilda ishlab chiqarilgan tovarlarning hammasi ham sotilgan bo'lishi shart emas, ba'zilari zahirani to'ldiradi. Zahiralarning o'sishi ham YAMMni hisoblashda e'tiborga olinishi kerak, chunki ana shu ko'rsatkich yordamida hosil qilingan barcha mahsulot, sotilgan— sotilmaganidan qat'iy nazar, o'lchanadi.

Yuqorida yalpi milliy mahsulot haqida umumiy tasavvur berilgan edi. Endi ishlab chiqarish butun hajmining bozordagi qiymati qanday qilib o'lchanishi mumkinligini ko'rib chiqaylik. Buni ikki usul yordamida amalga oshirish mumkin: birinchidan, iste'molchi mahsulotning pirovard foydalanuvchisi sifatida uni xarid qilish uchun qancha sarflashi hisoblanadi, ikkinchidan, ishlab chiqarish jarayonida hosil etilgan butun ish haqi, renta to'lovlar, ssuda foizi va foyda

qo'shib chiqiladi. Boshqacha aytganda, YAMM ushbu yilda sotilgan mahsulot butun hajmini xarid qilish xarajatlarini qo'shish yo'li bilan yoki ushbu yildagi mahsulot butun hajmini ishlab chiqarishdan olingan daromadni qo'shish vositasida aniqlanishi mumkin.

YAMMni xarajatlar bo'yicha hisoblash. Yalpi milliy mahsulotni ana shu usul bilan o'lchash uchun iqtisodiyotda bir yil ichida hosil qilingan pirovard mahsulotlar va xizmatlarni barpo etish xarajatlarining quyidagi barcha turlarini qo'shish zarur.

- uy xo'jaliklarini uzoq muddatli va hozir foydalaniladigan predmetlarga, shuningdek, xizmatlarga ketgan xarajatlarni o'z ichiga oladigan shaxsiy iste'mol xarajatlari;
- yalpi xususiy ichki investitsiyalar, ya'ni tadbirkor tomonidan mashinalar, uskunalar va dastgohlar xarid qilinishi, qurilish, zahiralarining o'zgarishi bilan bog'liq barcha xarajatlari;
- tovar va xizmatlarning davlat xaridi, unga markaziy va mahalliy hokimiyat hamda boshqaruv organlarining korxonalar pirovard mahsuloti va ishlab chiqarish omillarini xarid qilishga doir barcha xarajatlar kiradi (bunga davlat transport to'lovlari kirmaydi, chunki ular joriy ishlab chiqarishning ko'payishini aks ettirmaydi);
- tovar va xizmatlarning sof eksporti, ya'ni ushbu mamlakat tovarlari va xizmatlari uchun xorijiy xarajatlarning ana shu mamlakat tovarlari faqarolari va tashkilotlari chet el tovar va xizmatlari uchun sarflangan xarajatlardan oshib ketgan miqdori (sof eksport manfiy ham bo'lishi mumkin).

YAMMni daromadlar bo'yicha hisoblash. Daromadlar bo'yicha hisoblanganda yalpi milliy mahsulot tarkibiga qanday qismlar kirishini qarab chiqaylik.

Iqtisodiyotda foyda va yalpi daromadning miqdorini aniq hisoblash uchun tadbirkorlik sho'basining yalpi daromadlarini amortizatsiya chegirmalarini hisobga olish zarur. Aslini olganda ular kapitalning iste'moli uchun chegirmalardir, ya'ni ular ushbu yil YAMM ni ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan investitsion tovarlarni xarid qilishga ketadi. Tadbirkorlar daromadining hammasini resurslarni yetkazuvchilar bilan hisob—kitob qilish uchun ishlatib bo'lmasligi ana shu turdagi xarajatlarning ahamiyati katta ekanligini belgilagan. Bu xarajatlarning bir qismi— ayni mahsulot qiymatining bir qismi— ishlab chiqarishning foydani kamaytiradigan chiqimlaridir. Biroq, ishlab chiqarish chiqimlarining boshqa turlaridan farq qilib, amortizatsiya biror bir daromadga qo'shilmaydi.

Xarajatlarning daromad to'lash bilan bog'lanmagan yana bir turi davlat oladigan muayyan soliqlar bilan bog'liq, ular egri soliqlar deb ataladi. Tadbirkorlar ularni ishlab chiqarish hajmi deb qaraydilar va shu sababli mahsulot narxini oshiradilar. Binobarin, yillik mahsulot

qiymatining bir qismi tovarlar narxlari orqali iste'molchilar zimmasiga yuklanadigan egri soliqlardir. Milliy ishlab chiqarishning ushbu turi ish haqi, ijara to'lovi, foiz yoki foyda ko'rinishida chiqa olmaydi.

3. Milliy daromad, uning tarkibi va undan foydalanish

Jami ijtimoiy mahsulot har xil qismlarga bo'linadi. Jami milliy mahsulot qiymatining bir qismi ishlab chiqarishda iste'mol etilgan ishlab chiqarish fondlari va aylanma fondlarini qoplashga ajratiladi. Buni qoplash fondi deb yuritiladi.

Qoplash fondi bu ishlab chiqarishda foydalanilgan ishlab chiqarish vositalarining mahsulotga o'tkazgan qiymatiga tengdir. Jami milliy mahsulot qiymatidan, iste'mol etilgan ishlab chiqarish vositalarining qiymatini chegirib tashlansa, ya'ni

SMM=YAMM−Amortizatsiya yillik summasi

Sof milliy mahsulot tarkibida davlat tomonidan egri soliq bo'lib, uni chiqarib tashlangandan so'ng qolgan qismi jamiyatning milliy daromadini tashkil etadi.

MD=SMM−egri soliqlar

Milliy daromad milliy xo'jalikda bir yil davomida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor bahosidagi qiymat bo'lib, natural shaklida iste'mol buyumlari, ishlab chiqarishni kengaytirishga mo'ljallangan ishlab chiqarish vositalarining bir qismidan iboratdir.

Takror ishlab chiqarishda aynan ana shu bosqichni: ishlab chiqarish, taqsimot, muomala va foydalanish stadiyalarini o'taydi. Uning hajmi sarflangan mehnat, mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish vositalarining tejamligiga bog'liq.

Milliy daromad (MD) moddiy ne'mat ishlab chiqaruvchi korxonalarda va ko'rsatilgan xizmatlar qiymatining yig'indisidan iboratdir.

Milliy daromad (MD) moddiy ne'mat ishlab chiqarish tarmoqlarida ish haqi va foyda shaklida yaratilgan yangidan yaratilgan qiymatdir.

Milliy daromad yaratuvchi tarmoqlar sanoat, qurilish, qishloq xo'jaligi, yuk transporti va aloqa, savdoning (ishlab chiqarish davomi bo'lgan qismi) va boshqa tarmoqlardir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish natijasida mulkning turli shakllari vujudga keldi. Shu munosabat bilan milliy daromadning ijtimoiy tarkibi butunlay o'zgarib ketdi. Milliy daromadni (MD) taqsimlanish va foydalanish uning hajmi va tarkibiga bog'liqdir.

Iste'mol uchun xarid qilinadigan tovarlar va xizmatlar pirovard mahsulotlar deb ataladi. Qayta sotish yoki ishlov berish uchun xarid

qilinadigan mahsulotlar esa oraliq mahsulotlari deyiladi. YAMMga faqat pirovard mahsulotlarning qiymati kiritiladi, chunki barcha oraliq bitimlar allaqachon unga kiritilgan.

YAMM va milliy daromadning (MD) o'sishi tahlil qilinganda joriy va o'zgarmas baholardan foydalaniladi. Milliy daromadni (MD) amaldagi joriy bahoda hisoblash bir yil ichida yaratilgan qiymat hajmidir. Milliy daromad hajmini o'zgarmas bahoda hisoblashda bazis yili bahosi bilan hisoblanadi.

Milliy daromadning foydalanish xususiyatiga qarab iste'mol va jamg'arish fondlariga bo'linadi.

Jamg'arish fondi milliy daromadning kengaytirilgan takroriy ishlab chiqarish rivojlanishini ta'minlaydi. Dastavval u asosiy va aylanma fondlarini ko'paytiradi va takomillashtiradi.

Jamg'arish fondi hisobiga nomoddiy fondlar (uy–joylar, shifoxonalar, kutubxonalar, maktablar, sanatoriyalar) quriladi. Jamg'arma fondi hajmini aniqlashda uy xo'jaliklari daromadidan iste'molga mo'ljallangan sarflarini ayirib tashlash uning qolgan qismi *jamg'arma fondini tashkil etadi.*

Agar daromad fondidan iste'molga mo'ljallangan sarflar miqdori ko'p bo'lsa, jamg'arma hajmi o'shanchalik kam bo'ladi va aksincha. Jamg'arishning mohiyati asosiy va aylanma fondlarni hamda ehtiyot zahiralarini ko'paytirish uchun sarflanishiga aytiladi. Jamg'arish fondi, uning hajmi va tarkibi kengaytirilgan takror ishlab chiqarish o'sish sur'atini belgilab beradigan omildir.

Iste'mol fondlari bu milliy daromadning jamiyatning jami moddiy ehtiyojlarini qondirishga sarflanadigan qismidir. Jami iste'mol fondi o'zining foydalanish xususiyatiga qarab, ikki qismga bo'linadi: yakka tartibdagi va jamoa bo'lib iste'mol qilish fondiga. Yakka tartibdagi yoki jamoa bo'lib iste'mol qilish bir–biridan farqlanadi.

Yakka tartibdagi iste'mol fondiga moddiy ne'mat ishlab chiqarish jarayonida band bo'lganlarning ish haqi, sotsial ta'minot (pensiya, nafaqa, stipendiya va h.k.)

Jamoa bo'lib iste'mol qilish fondi qismiga jamiyat a'zolarining guruhlari moddiy ne'mat va xizmatlardan, ya'ni maorif, fan, tabiat, san'at, *madaniyat* va *boshqaruv tizimi kiradi. Iste'mol fondi* mablag'laridan butun milliy iqtisodiyot qamrovida band bo'lgan xodimlarning moddiy va madaniy ehtiyojlarini, shu jumladan, boshqarish va mudofaa ehtiyojlarini qondirishda sarflanadi. U jamiyatda hamma aholining shaxsiy iste'molini, aholiga ijtimoiy xizmat qiladigan muassasalarning, ilmiy muassasalar boshqarishdagi moddiy harajatlarni o'z ichiga oladi.

Iste'mol fondining asosiy qismi shaxsiy daromad shaklida xodimlarning qo'liga kelib tushadi va iste'mol maqsadlari uchun foydalanadi.

4. Iqtisodiy o'sish tushunchasi, turlari va ko'rsatkichlari

Ehtiyojlarni yuksalish qonuniga binoan jamiyat a'zolarining sotsial–iqtisodiy ehtiyojlari uzluksiz yuksalib boradi. Mazkur ehtiyojlar esa o'z navbatida kishilarning mehnat qilishi va iqtisodiy mavqega ega bo'lishi uchun iste'mol etilishi zarur bo'lgan tovar va xizmatlar majmuidan iborat. Yuksalib borayotgan ehtiyojlarni qondirishning yagona vositasi esa iqtisodiy o'sish hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sish deb, aholi ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarishning ko'payib borishiga aytiladi. Moddiy ne'matlar deganda biz nafaqat noz–ne'matlarni, balki shu bilan birga ishlab chiqarish vositalari va resurslarining ko'payib o'sib borishini ham tushunamiz.

Iqtisodiy o'sish real yalpi milliy mahsulotni (YAMM) aholi jon boshiga nisbiy narxlarida taqsimlash yoki jamiyat yalpi ishlab chiqarish hajmi ko'rsatkichlarida o'z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o'sish **mikro** va **makro** ko'lamda yuz beradi. Mikroiqtisodiy o'sish xo'jalik bo'g'inlari, firma yoki tarmoq doirasidagi o'sishni makroiqtisodiy o'sish esa jamiyat miqyosidagi mikroiqtisodiy o'sishni bildiradi.

Iqtisodiy o'sishning hajmini uning ko'lami va sur'ati ko'rsatadi. Iqtisodiy o'sish ko'lami yaratilgan tovar va xizmatlar hajmini bildirsa, uning sur'atlari esa, o'sish tezligini ko'rsatadi.

Iqtisodiy o'sishning natijasi jamiyat a'zolarini ta'minlovchi foydali real moddiy ne'matlardir. Aynan ular iqtisodiy o'sishning haqiqiy mezonidir. Ijtimoiy taraqqiyotning oliy mezoni ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti darajasidir. Mezonga iqtisodiy o'sishni aniqlovchi ko'rsatkichlar muvofiq kelishidir. Ular o'z navbatida statistika va dinamik hamda miqdor, sifat ko'rsatkichlarga egadir.

Iqtisodiy o'sishning ikki jihati bor, ularni farqlamoq kerak. Birinchidan, uning ko'lami ishlab chiqarish hajmini bildiradi, butun jamiyatda qancha mahsulot va xizmatlar yaratilishini, ularning o'sishi qanday miqdorda bo'lishini ko'rsatadi. O'sishning ikkinchi tomoni, uning sur'atlari bo'lib, iqtisodiy o'sishni nisbiy jihatdan ifodalaydi, uning mutlaq o'sishi emas, balki o'sish tezligini ko'rsatadi. Uning o'sish sur'ati ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sish tahlil qilinishida uning har ikki jihati birgalikda ko'riladi. Iqtisodiy o'sishning nafaqat miqdoriy, balki sifat me'yori ham mavjud. Shu sababli yaratilgan mahsulot va xizmatlar miqdoran

ko'payibgina qolmasdan, o'z sifati jihatdan talab – ehtiyojni qondirishga qodir bo'lishi talab etiladi. Qoloq iqtisodiyotda iqtisodiy o'sishning miqdoriy tomoni birlamchi bo'ladi, chunki ishlab chiqarish darajasi past bo'lganligidan mahsulotlarni tanlab iste'mol etish imkoniyatlari cheklangan bo'ladi, sifati yetarli bo'lmasa – da, ko'proq mahsulot talab qilinadi.

Ishlab chiqarish yuksalgan sari sifatga talab oshib boradi. Yuqori darajada rivojlangan iqtisodiyot sharoitida mahsulot va xizmatlar miqdori ko'p bo'lganda ularni tanlab iste'mol etish imkoniyati katta bo'ladi, binobarin, sifat ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar mavjud, bular:

– tabiiy resurslarning miqdori va sifati,
– mehnat resurslarining miqdori va sifati,
– asosiy kapitalning miqdori va tarkibi,
– texnologiya darajasi.

Mazkur omillar ishlab chiqarishning miqdoran o'sishini *ta'minlovchi* ***taklif omillari*** *deb ataladi. Ammo, iqtisodiy o'sish* talab va taqsimot omillariga bog'liq. Bunga sabab:

– birinchidan, jamiyat iqtisodiyotida o'sib borayotgan ishlab chiqarish potensialini (imkoniyatini) ro'yobga chiqarish uchun jami xarajatlar hajmining oshirilishidir;

– ikkinchidan, ishlab chiqarish potensialini to'laroq maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslarni to'la ishga solish, shu bilan birga, ulardan tobora samarali, tejamli foydalanishni ta'minlash ham talab qilinadi.

Resurslarni turli sohalarda maqsadga muvofiq taqsimlanishi ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi deb ataladi. Bunday *taqsimlanish iqtisodiy o'sish barqarorligini ta'minlaydi.* **"Tarkibiy tuzilishda chuqur o'zgarishlarni amalga oshirish makroiqtisodiy barqarorlikka erishishning, istiqbolda O'zbekistonning barqaror iqtisodiy o'sishini va aholi farovonligini ta'minlashning, jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilishning eng asosiy shart–sharoitlaridan biridir"**[1].

Iqtisodiy o'sishning ikki turi mavjud: **ekstensiv** va **intensiv**.

Ekstensiv rivojlanishida iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining o'sishi hisobiga mahsulot hajmi oshadi. Iqtisodiy o'sishning bu turi ishlab chiqarish samaradorligiga olib kelmaydi.

Intensiv *iqtisodiy o'sish yo'li yaratilgan mahsulot va xizmatlar* miqdorining ko'payishi, ular sifatining yaxshilanishi, resurslarning tejamli ishlatilishi, *fan – texnika yutuqlarini* ishlab chiqarishga tatbiq

[1] I.A.Karimov. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – Toshkent: "O'zbekiston", 1995. 228 – bet.

etish va mehnat unumdorligini oshirish hisobidan amalga oshirilishidir. Bu yo'l ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligiga uzviy bog'liq. Samaradorlik ishlab chiqarish natijalarining xarajatlarga nisbati bilan aniqlanadi. Samaradorlik qancha resurs sarflab, qancha va qanday sifatli mahsulot va xizmatlar yaratilganligini ifodalaydi. Makroiqtisodiyotda ishlab chiqarish samaradorligi YAMM– pirovard natijasi bilan o'lchansa, mikroiqtisodiyot miqyosida esa (korxonada), yaratilgan sof mahsulotning yoki fondning mahsulot tannarxiga nisbati bilan aniqlanadi.

Garchi iqtisodiy o'sish samaradorligini intensiv usullar zaminida amalga oshirganda barqarorlikka erishilsa ham, ammo barqarorlik doimiy tus ololmaydi, chunki iqtisodiy o'sishda uzilishlar ham, bir holatdan ikkinchi holatga o'tishlar ham bo'lib turadi. Bunday holat iqtisodiy o'sishning davriyligi deb ataladi. Iqtisodiyotda iqtisodiy o'sishning goh tez sur'atda o'sishi, goh inflyatsiya va baholar darajasining ko'tarilib borishi, ya'ni barqarorlik holatlarining yuz berib turilishi iqtisodiy o'sishning **sikli** deb ataladi. Sikl iqtisodning davriy ko'tarilishi va pasayish hodisalarni o'z ichiga oladigan, iqtisodning tebranib turishi bilan tavsiflanadigan tebranma davridir.

5. Milliy boylikning mohiyati, tarkibiy tuzilishi va O'zbekiston iqtisodiy potensialidan samarali foydalanish

Iqtisodiy o'sish jamiyatda nafaqat aholining joriy ehtiyojlarini qondiribgina qolmasdan, shu bilan birga, uning milliy boyligining ko'payib borish manbai hamdir.

Milliy boylik nima? Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar mehnati bilan yaratilgan va butun tarixiy taraqqiyot mobaynida jamg'arilgan ne'matlarning, iste'mol qiymatlarning yig'indisidir.

Milliy boylik jamiyatda aholining turmushi moddiy va ma'naviy darajasining negizi, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning moddiy asosi va pirovard natijasidir.

Milliy boylikni tashkil etadigan moddiy ne'matlar o'zining hosil bo'lishi jihatdan bir qismi inson mehnatining natijasi bo'lsa, ikkinchi qismi ishlab chiqarish jarayoniga jalb etilgan tabiiy boylik resurslardan iboratdir.

Tabiiy resurslar jamiyat tasarrufidagi yer, suv, o'rmon, foydali qazilmalardan iborat bo'lib, ular milliy boylikning moddiy ne'matlar qismini yaratishning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Milliy

boylikning moddiy buyumlashgan qismi jamiyatda aviodlar mehnati, ya'ni ishlab chiqarishning unumli mehnatining natijasidir.

Milliy boylikning o'ziga xos xususiyatlari uning mehnat mahsuli ekanligi va ko'paya borishi, jamg'arila borishi, takror hosil bo'lishi va muayyan mol—mulk sifatida kishilar tasarrufida bo'lishidir.

Milliy boylik, uning tarkibiy tuzilishi va uni tashkil etgan qismlarning sifati, ijtimoiy takror ishlab chiqarishning muhim omilidir, mamlakat iqtisodiy qudratining eng muhim ko'rsatkichidir. Milliy boylik hajmining ko'payishi— xalq turmush darajasini oshirishning zarur shartidir. Kengaytirilgan takroriy ishlab chiqarish jarayonida milliy boylik faqat o'sibgina qolmasdan, yangidan yaratilgan mahsulotlar hisobiga to'ldirilib va doimo yangilanib boradi, shu tariqa iqtisodiy taraqqiyotning natijasi yuzaga keladi.

Milliy boylikning asosiy qismi bo'lgan asosiy va aylanma fondlari, sanoat ishchilari, agrar sektor xodimlari, injener—texnik xodimlar va ilm—fan sohiblari bilan birga, mamlakatning iqtisodiy salohiyatini tashkil etadi. U muayyan davlatning jamiyat ishlab chiqarishi va farovonligining u yoki bu darajasini ham ta'minlash layoqatini ifodalaydi.

Milliy boylikning bir qismi ishlab chiqarish resurslari sifatida sarflansa, ikkinchi qismi iste'mol vositasi sifatida sarflanadi.

Jamiyat ixtiyoridagi milliy boylik, uning ishlab chiqarish resurslari shu jamiyatning iqtisodiy kuch—quvvatini, ya'ni iqtisodiy salohiyatini tashkil qiladi. Iqtisodiy salohiyatini (bo'lg'usi)— jamiyatning ishlab chiqara olish qobiliyatidir. Bunday qobiliyat yaratilgan yalpi milliy mahsulotda ishlab chiqarishining pirovard natijasida o'z ifodasini topadi. Erishilgan iqtisodiy salohiyat— amalda ishlatilgan salohiyat bo'lib, bugungi ishlab chiqarish darajasini bildiradi, kelajakdagi salohiyat esa, to'la—to'kis ishlatiladigan salohiyat bo'lib, resurslardan maksimal darajada foydalanishni taqozo etadi. Bo'lajak salohiyat amalda erishilgan salohiyatdan ortiq bo'ladi.

Iqtisodiy salohiyat quyidagi unsurlardan iborat: mehnat salohiyati, texnika—texnologiya salohiyati, ilm—fan (intellektual) va tabiiy salohiyatlar.

Mehnat salohiyati ishlab chiqarishga layoqatli aholi qismi bo'lib, uning miqdorini ishga yaroqli kishilar soni tashkil esa, sifati esa aholining bilim darajasi, kasbiy malaka va tajribasiga bog'liq. Rivojlangan mamlakatlarda bu unsurning iqtisodiy o'sishni ta'minlashdagi hissasi 20—25 foizni tashkil etadi.

Texnika—texnologiya salohiyati jamiyatning ixtiyoridagi mashina asbob—uskunalar miqdori, ularning texnikaviy va texnologik darajasi va tarkibidan iborat.

Tabiiy salohiyat cheklangan bo'lib, u yer—suv zahiralari, o'rmon va yer osti boyliklar, suv boyliklari, iqlim qulayliklaridan iborat. Tabiiy resurslarning kamyobligi tufayli vujudga keladigan qiyinchilik va to'siqlarni ilmiy—texnikaviy potentsial yordamida bartaraf etish mumkin. Masalan, Yaponiya tabiiy resurslari (salohiyati) ning kamyobligini, uning yuksak texnika—texnologiya salohiyati yordami bilan qoplaydi.

O'zbekiston boy tabiiy, moddiy va mehnat resurslariga ega. Oltin, kumush, mis, volfram, kaliy, qo'rg'oshin va qora metallurgiyaga boy. Respublika tog'—sanoat kompleksi hamda xomashyo va ishlab chiqarish bazasi iqtisodiy taraqqiyotning qanday borishini ko'p jihatdan belgilaydi. O'zbekiston 55 xildagi turli qazilma boyliklarga ega. Ularning umumiy qiymati 3,3 trillion AQSH dollariga teng.

O'zbekistonda tuproq va o'simlik resurslari mavjud bo'lib, u intensiv qishloq xo'jaligi uchun qulay. **«... biz o'z ixtiyorimizdagi g'oyat boy tabiiy ma'dan, xomashyo, mehnat resurslariga mustahkam tayanishimiz, ulardan eng samarali foydalanishni hisobga olishimiz lozim"**[1].

O'zbekiston xomashyo yetishtirishga mo'ljallangan iqtisodiyotning bir tomonlamaligini qat'iy bartaraf etib, uning resurslarini zar onaviy sanoat tarmoqlarini rivojlantirish'ga yo'naltirishi, barqaror iqtisodiy o'sishni, aholi farovonligini ta'minlashining, jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilishining eng asosiy shartiga aylanadi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Yalpi milliy mahsulot (YAMM)— bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor baholaridagi summasi.

Ichki milliy mahsulot (IMM)— bir yil davomida mamlakatda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlar va xizmatlarning bozor bahosidagi qiymati.

Sof milliy mahsulot (SMM)— YAMM dan amortizatsiya ajratmalari summasini chegirib tashlangandan qolgan qiymat summasi.

Milliy daromad (MD)— yil davomida yangitdan vujudga keltirilgan qiymat bo'lib, SMMdan egri soliqlarni chegirib tashlashdan qolgan qiymat summasi.

---

[1] Karimov I.A. Dehqonchilik taraqqiyoti—farovonlik manbai.— T.: "O'zbekiston", 1994, 36—bet.

Milliy hisoblar tizimi– YAMM, IMM va Milliy daromadni ishlab chiqarish, taqsimlash, foydalanishni qiymat shaklida ifodalaydigan o'zaro bog'liq hisoblash tizimi.

Investitsiyalar– ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish sohalarini kengaytirish, takomillashtirish, asosiy va aylanma fondlarni ko'paytishga sarflanadigan mablag'lar.

Iqtisodiy o'sish– YAMM (SMM, MD) yillik miqdorining mutlaq o'sishi.

Milliy boylik– insoniyat jamiyati taraqqiyoti tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. *Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni izohlab bering.*
2. YAMM nima?
3. *Nima uchun YAMMni hisoblashda faqat pirovard* mahsulotlarning qiymati e'tiborga olinadi?
4. YAMMni hisoblashdagi ikki yondashuvning mohiyati qanday?
5. YAMMni hisoblashda dunyoning boshqa mamlakatlari bilan o'zaro iqtisodiy hamkorlik qanday hisobga olinadi?
6. YAMM va SMM bi,—biridan nima bilan farqlanadi?

XIV Bob. AGRAR MUNOSABATLAR VA AGROBIZNES

1. Agrar munosabatlarning mohiyati va uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi xususiyatlari.
2. Yer rentasi va uning turlari.
3. Agrobiznes va uning turlari.
4. Agrosanoat integratsiyasi. Agrosanoat majmuasi va uning tarkibi.

1. Agrar munosabatlarning mohiyati va uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov **«Qishloqda bozor mexanizmlarini rivojlantirish, dehqonda sohiblik hissini uyg'otish, mulkchilik munosabatlarini takomillashtirish, jamoa xo'jaliklarini qayta tuzib, ularni xo'jalik mol–mulkining bir qismini, muayyan ulushini dehqonlarga biriktirib qo'yishga asoslangan xo'jaliklarga aylantirish, xo'jaliklarning o'zida ijara munosabatlarini chuqurlashtirish, yerni meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod foydalanishga berib qo'yish orqali, shuningdek (fermer) hamda shaxsiy yordamchi xo'jaliklarni keng rivojlantirish asosida ro'y berishi lozim»**[1] deb ta'kidlab o'tgan.

Agrar munosabatlar iqtisodiy munsoabatlarning o'ziga xos turi hisoblanadi. «Qishloq ho'jaligida ishlab chiqarish ko'p jihatdan yer bilan bog'liq, shuning uchun ham yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga agrar munosabatlar»[2] deyiladi.

Boshqa bir ta'rifda esa «Yer bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar agrar munosabatlar» deb ataladi[3] deyilgan.

Yuqoridagi ta'riflardan ko'rinib turibdiki, yer bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar agrar munosabatlarning asosini tashkil etadi. Shu sababli, agrar munosabatlarning asosiy xususiyatlari ham yerga uzviy bog'liq bo'ladi.

Uni quyidagicha asoslash mumkin:

❖ *yerning agrar ishlab chiqarishning asosiy omili sifatidagi xususiyati:* yerning narxi va uning sifati agrobiznesning boshqa resurslarini tanlash, uyg'unlashtirish va ulardan foydalanishning turli variantlarini belgilashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi;

---

[1] Karimov I. A. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari». – T.: «O'zbekiston», 1997, 202 – bet.
[2] Shodmonov Sh., Jo'rayev T.: Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000, 152 – bet.
[3] O'lmasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi. – Toshkent: «Mehnat», 1995, 338 – bet.

❖ *qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talabning noelastikligi bu sohadagi daromadlarning past bo'lishini belgilaydi*: qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ortiqcha ishlab chiqarilishi ularning foydalilik darajasini kamaytiradi.

Agrar munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri *atrof–muhitda bo'layotgan tabiiy jarayonlarning unga bevosita ta'sir ko'rsatishidir*. Mazkur jarayonlar yerning mahsuldorligida va ushbu sohadagi ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatuvchi iqlim, ob–havo sharoitlarida o'zining aksini topadi.

Yerda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning barcha tarmoqlari, shu jumladan, qishloq ho'jaligi, sanoat va qurilish korxonalari joylashadi. Yer osti va ustidan transport yo'llari o'tadi, yer ostidan qazilma boyliklari qazib olinadi va yerda o'rmon ho'jaliklari yuritiladi. Yerda turar–joy, madaniy–maishiy binolar qad ko'taradi. Demak, har qanday iqtisodiy faoliyat, shu jumladan, agrar sohadagi faoliyat yer bilan uzviy bog'langan bo'ladi.

Bozor munosabatlari sharoitida yer tovarga, tadbirkorlik obyektiga aylanadi. Ammo, yer resurslari makonda tabiiy ravishda cheklangan, uni takror ishlab chiqarib bo'lmaydi. Yer taklifi yer narxining ortishi bilan ko'payib, aksincha kamayishi bilan tushib ketmaydi. Shu sababli, yer taklifi mutloq noellastik (o'zgarmaydigan) bo'ladi. Yer o'zining shu xususiyatlari bilan boshqa resurslardan farqlanadi.

Yrlarning mutlaq noellastikligi to'g'risidagi farazlarni ham qandaydir ma'noda inkor etishga asos bor. Chunki yerlarning mutlaq noellastikligi farazining susayishiga quyidagi omillar ta'sir etadi:

❖ *yangi yerlarni o'zlashtirish;*

❖ *ularga investitsiyalarni keng jalb etish;*

❖ *yerlardan samarali foydalanish yo'llarini topish orqali yer taklifini ko'paytirish;*

❖ *yerlardan nooqilona foydalanish natijasida ularning qishloq ho'jaligi oborotidan, umuman olganda, muomaladan chiqib ketishi va h.k.lar.*

Agrar munosabatlar bozor munosabatlari sharoitida yangicha mazmun kasb etadi. Yerga bo'lgan mulkchilik munosabatlari agrar sohadagi iqtisodiy munosabatlarning asosini tashkil etadi. Demak, agrar sohadagi iqtisodiy munosabatlarning asosini yerdan foydalanish xarakteri hal etadi. Bu nima degani, bu yerdan foydalanish, unga egalik qilish va tasarruf etish deganidir. Qishloq xo'jaligidagi yaratilgan mehnat natijalaridan foydalanish, egalik qilish ham aynan ana shu jihatlarga bog'liq bo'ladi.

Shu sababli, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov: «**Butun agrar siyosatning muhim masalasi–negizi–** yerga

mulkchilik masalasidir. Yer– o'lkamizning eng asosiy boyligi. U yediradi, ichiradi, yashash uchun asosiy shart–sharoitlarni yaratib beradi. Shu sababli, Respublikaning kelajagi, O'zbekiston xalqining kelajagi ko'p jihatdan yerdan foydalanish munosabatlarining qanday tashkil etilishiga bog'liqdir»[1] deb oqilona fikr yuritadi va shu sohadagi kelgusi tadbirlarni belgilab beradi.

Qishloq ho'jaligi insonning tabiatga bo'lgan munosabati bilan kishilarning o'zaro munosabatlari yaxlitlikda olib borilishini talab etadi va iqtisodiyotning *agrar sektori*ni tashkil etadi.

Agrar sohadagi asosiy resurs yer, lekin u cheklangan, yerni mehnat jarayonida yaratib bo'lmaydi. Ko'pgina resurslar o'zining muqobillariga ega, ammo yer bunday xususiyatdan mahrum, ammo yerni muqobil ishlatish usullari ko'p. Shu sababli, yerga bo'lgan talab doimo ortib boradi, ya'ni egasi yo'q yer bo'lmaydi. Shu sababdan, yerni ishlatish uchun tekinga berilmaydi, yer egasiga undan foydalanganlik uchun haq to'lash kerak.

O'zbekiston Respublikasining mavjud qonunlarida yerdan foydalanishning to'lovlarga asoslanganligi qayd etib o'tilgan. Bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda yerdan foydalanishda ana shu xususiyatni e'tiborga olish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yer ho'jalik yuritish obyekti sifatida egallab olinadi, ya'ni yerda turli xo'jaliklar tashkil topadi. Yaroqli yerlar bo'sh turmaydi. O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksida ta'kidlanganidek: **«Yer uchastkalari yuridik va jismoniy shaxslarga doimiy va muddatli egalik qilish va ulardan foydalanish uchun berilishi mumkin»**[2]. Masalan, O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risidagi» qonunining 10–moddasida «Fuqarolarga fermer xo'jaliklarini yurítish uchun yer uchastkalari ellik yilgacha bo'lgan, lekin 10 yildan kam bo'lmagan muddatga ijaraga beriladi» deb yozib qo'yilgan.[3] Yoki O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaliklari to'g'risidagi» qonunining 8–moddasida « ... dehqon xo'jaligi yuritish uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga tomorqa yer uchastkasi imorat va hovli egallagan maydonni ham qo'shganda sug'oriladigan yerlarda 0,35 gektargacha va sug'orilmaydigan yerlarda 0,5 gektargacha

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida.// Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3.–Toshkent, 1996, 216–bet.

[2] O'zbekiston respublikasining Yer kodeksi. –Toshkent: «O'zbekiston», 1999, 20–modda.

[3] O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risidagi» qonuni, 10–modda, 1998–yil 30–aprel.

o'lchamda, cho'l va sahro mintaqasida esa sug'orilmaydigan (lalmikor) yerlarda 1 gektargacha o'lchamda beriladi» deyilgan[1].

Yer mulk hisoblanadi, shu sababli, undan yerga ega (mulkdor)larining roziligisiz foydalanib bo'lmaydi. Yerdan foydalanish uchun uning egasiga haq to'lash kerak. Yer uchastkasidan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq renta deyiladi. Shu sababli, keyingi bo'limda yer rentasi va uning turlari to'g'risida fikr yuritiladi.

2. Yer rentasi va uning turlari

Agrar munosabatlarning asosini renta munosabatlari tashkil etadi. Yer rentasi — ijarachining yer uchastkasidan foydalanganlik uchun to'lovi yoki yer egasining daromadi[2]dir. Qishloq xo'jaligida yer egasi (mulkdor) yerdan foydalanganligi uchun yerni ishlatuvchilardan to'lov oladi. Mazkur to'lovning miqdori (yerning bozor narxi) bir tomondan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida band bo'lgan tadbirkorlarning yalpi talabi bilan ikkinchi tomondan yer egalarining taklifi o'rtasidagi aloqadorlikka uzviy bog'liq bo'ladi.

Yer egasi yaratilgan mahsulotning bir qismini o'zlashtirib oladi. Bu yer davlatnikimi, xususiymi ahamiyati yo'q. Davlat uni yer solig'i, xususiy yer egalari esa yerdan foydalanganligi uchun to'lov sifatida oladi. Shuning uchun yer rentasi yer egaligini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish (realizatsiya qilish) shaklidir.

Yer rentasining bir necha xillari mavjuddir. Bular quyidagilar:

- absolyut yer rentasi.
- differensial (tabaqalashgan) renta — I.
- differensial (tabaqalashgan) renta — II.
- monopol renta.
- mutlaq renta.
- undirma sanoatda olinadigan renta.
- qurilish uchastkalari uchun olinadigan rentalardir.

Absolyut yer rentasi — taklifining cheklanganligi, mulk ekanligi va uning sifatidan qat'iy nazar yer egalariga tegadigan daromad. Absolyut yer rentasining vujudga kelish mexanizmi shundan iboratki, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga ham, yerga ham talab oshgan paytda eng yomon yerlardan ham foydalaniladi va bu yerlardan olingan daromad tadbirkorning daromadini ham, rentani ham berishi kerak. Ya'ni mahsulot odatdagidan yuqori narxda sotiladi. Bu absolyut yer

---

[1] O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaligi to'g'risidagi» qonuni 8-modda. 1998 — yil 30 — aprel

[2] Загорулько М.М. Осново экономической теории и практики: Учебно-методическое пособие. - Волгоград: изд. Волгоградского университета. 19946 стр.-238

rentasini hosil qiladi va yer egasi uni o'zlashtiradi. Mana shu renta absolyut yer rentasi deb nom olgan. Agar yer ijaraga berilganda, shu yerda turli xil inshootlar, binolar qurilgan bo'lsa, ularning ijara haqi alohida hisoblanadi.

Yerlarning sifati ularning geografik o'rniga va unumdorligiga qarab turlicha bo'ladi. Yerning miqdori va sifatini tabiatning o'zi cheklab qo'ygan, inson uni ko'paytirishga ham qodir emas. Shu holatga mos ravishda qishloq ho'jaligi ishlab chiqarishini faqat yaxshi va unumdor yerlarda to'plash ham maqsadga muvofiq emas. Mazkur holat yer uchastkalaridan olinadigan rentaning ham o'ziga xosligini belgilaydi. Differensial (tabaqalashgan) renta ana shunday hosil bo'ladi va u yerning sifatiga qarab olinadi hamda u rentaning absolyut rentadan ortiqcha bo'lgan qismidir.

Qishloq xo'jaligi mahsulotiga talab (to'lovga qobil talab) katta bo'lsa, yer mahsuldorligining pastligi va joylashuvining noqulayligi ham yetarli darajada e'tiborga olinmaydi. Aksincha, bunday holat narxlarning shakllanishidagi ijtimoiy normal sharoit hisoblanadi. O'rtacha va yaxshi yerlarda xo'jalik yurituvchilar esa ko'proq qo'shimcha mahsulot (foyda) olish imkoniyatiga ega bo'ladilar va foyda doimiy tavsifga ega bo'ladi. Mazkur hol differensial (tabaqalashgan) rentaning vujudga kelishi uchun sharoit yaratadi.

Tuproqning hosildorligi ikki xil bo'ladi: tabiiy hosildorlik va iqtisodiy hosildorlik. Modomiki shunday ekan, renta ham turlicha bo'ladi. U differensial renta – I, va differensial renta – II ga bo'linadi.

Differensial renta–I yerning tabiiy unumdorligi (tuproqning hosildorligi)ga va uning joylashuviga qarab olinadi. Ma'lumki, yerlar sifat jihatidan bir–biridan farqlanadi. Yerlarning noellastikligini nazarda tutadigan bo'lsak, yomon yerlar (hosildorligi past yerlar) ham bo'sh qolmaydi va takror ishlab chiqarish jarayoniga jalb etiladi. Lekin bu yerlarga sarflagan harajatlar nisbatan ko'proq va olinadigan foyda esa shunga mos ravishda kamroq bo'ladi. Aksincha, yerlarning sifati yaxshilanib borgan sari ulardan olinadigan mahsulotning va foydaning miqdori ham ortib boradi. Endi masalaning nozik bir jihati bor, bu ham bo'lsa bozorda qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxlarining bir xilligidir. Yerlarning sifatiga qarab ularga sarf qilingan harajatlar esa turlichadir. Xuddi ana shu farqlar differensial renta – I ni hosil qiladi.

O'zbekiston Respublikasida yerlar sifat jihatidan 5 turga bo'linadi: juda yaxshi yerlar, yaxshi yerlar, o'rtacha yerlar, yomon yerlar va o'ta yomon yerlar. Davlat ushbu yerlardan olinadigan renta (soliq)ning adolatli bo'lishini nazarda tutgan holda Respublikadagi yerlarning sifatini aniqlash va ularning bonitetini belgilash borasida

katta ishlarni amalga oshirdi. Hozirgi kunda yerlardan olinayotgan soliqlar yerlarning ball bonitetiga qarab olinadi.

Tuproq tabiiy unumdorligining o'zi differensial renta—I ning paydo bo'lishiga yetarli darajada asos bo'lolmaydi. Yerlarning geografik joylashishi, ya'ni uning transport yo'llariga, yirik shaharlarga, qishloq xo'jaligi va boshqa bozorlarga nisbatan qulay yoki noqulay joylashuviga qarab ham differensial renta—I hosil bo'ladi.

Differensial renta—II tuproqning iqtisodiy hosildorligi natijasida hosil bo'ladi. Iqtisodiy hosildorlik, deganda, yerga *qo'shimcha mablag' sarflab, unga ishlov berib hosildorlikni sun'iy* ravishda oshirish tushuniladi. Mazkur tadbir natijasida xo'jaliklarning mahsulot birligi hisobiga qilayotgan sarf—harajatlarining ular olayotgan daromadga nisbatan kamayishi kuzatiladi. Ma'lumki, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxlari bir xil bo'lganligi sababli, yerga yaxshi ishlov bergan xo'jaliklar yaxshiroq daromad oladilar. Ya'ni, ular o'zlari qilgan sarflariga nisbatan olgan ustama daromad (qo'shimcha iqtisodiy foyda) differensial renta—II ni hosil qiladi.

O'zbekiston Respublikasining bozor munosabatlariga o'tish davrida differensial renta—II ning bir qismi davlat fondiga jalb qilinishi ijobiy samara beradi. Davlat yerlarning holatini yaxshilashga va pirovard oqibatda bu rentaning hosil bo'lishiga o'z hissasini qo'shadi. Davlat o'zining ustuvor iqtisodiy maqsadlariga mos ravishda transport yo'llari qurilishiga, irrigatsiya—melioratsiya ishlarini yo'lga qo'yishga kapital mablag'lar sarflaydi, texnikalar, kadrlar, mineral o'g'itlar yetkazib beradi. Shunday qilib, differensial renta—I va II yer egasi bo'lgan davlat bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida *taqsimlanadi.*

Monopol renta o'ziga xos tabiiy sharoitga ega, qishloq xo'jaligi mahsulotlari (uzumning alohida navlari, sitrus ekinlari, choy va h.k.lar)ning noyob turlarini yetishtirish imkoniyatini beradigan yer uchun uning egasiga to'lanadigan rentadir. Bunday erlarning taklifi juda oz bo'lib, aksincha talab juda katta bo'ladi. Mazkur yerlarda mahsulot narxlarining yuqori bo'lishi ko'pincha to'lovga qobil talab darajasi bilan belgilanadi. Natijada monopol narxlar shunday mahsulotlarning individual qiymatidan ancha yuqori bo'lishi tabiiydir va u ishlab chiqarishga ketgan xarajatlardan ancha yuqori bo'ladi va pirovardida yer egalari monopol renta olish imkoniga ega bo'ladilar. Monopol renta ijara haqining yuqoriligida ham o'z ifodasini topadi.

Faqat qishloq xo'jaligida emas, balki undirma sanoatda ham qo'shimcha daromad olinadi. Ma'lumki, foydali qazilma konlari joylashuvi jihatidan ham, konning boyligi jihatidan va qazib olish sharoitlarining o'ziga xosligi bilan ham bir—biridan farq qiladi.

Xuddi qishloq ho'jaligidagi singari o'rta va yaxshi konlardagi korxonalar qo'shimcha foyda oladilar, u ham rentaga aylanadi.

Qurilish uchastkalari uchun to'lanadigan renta— yerlardan qurilish obyektlarini joylashtirish uchun to'lanadigan renta. Yer bilan qurilishni ajratib bo'lmaydi, har qanday bino yer ustida qad qo'taradi. Ammo, qurilish uchastkalari uchun olinadigan rentaning o'ziga xos xususiyati shundaki, mazkur renta boshqa rentalarga nisbatan yuqori bo'lishi talab etiladi. Aynan shu talab bajarilgan taqdirdagina ushbu yerlar ijaraga beriladi. Qurilish uchastkalaridan undiriladigan renta ushbu yerlarning geografik o'rni, transport yo'llari, aloqa vositalari, suv obyektlari, sog'lomlashtirish maskanlari, issiqlik quvurlariga bog'liq bo'ladi va yerning sifati bu joyda rol o'ynamaydi.

3. Agrobiznes va uning turlari

Agrobiznes deganda, qishloq xo'jaligi sohasidagi biznes tushuniladi va u bozor tizimining tarkibiy qismlaridan birini tashkil etadi.

Bozor munosabatlari sharoitida agrobiznesning quyidagi xususiyatlari mavjud:

- bu sohada ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning nisbatan bir xilligi;
- bu sohada mustaqil mahsulot ishlab chiqaruvchilarning o'ta ko'pligi va shu sababli ularda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning yuqori raqobatbardoshligi;
- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning doimo bir xil emasligi sababli undagi bozor konyukturasining beqarorligi;
- agrar sohada tadbirkorlik xavf—xatarining yuqoriligi;
- bozor muvozanatini ushlab turish maqsadida davlat aralashuvining mavjudligi va boshqalar.

Agrobiznes rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamalakatlariga xos bo'lib, unga qishloq xo'jaligining o'zi, shu soha mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchiga yetkazib berish bilan bog'liq tadbirkorlik faoliyatlari kiradi.

Agrobiznesning maqsadi iste'mol bozorini to'la—to'kis ta'minlash orqali foyda ko'rishdan iborat. Agrobiznes ishtirokchilari— tadbirkor fermerlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat tadbirkorlari va nihoyat shu mahsulotni sotish bilan shug'ullanuvchi tijoratchilardir. Bulardan tashqari, agrobiznes doirasiga banklar, sug'urta va moliya kompaniyalari ham jalb qilinadi.

Agrobiznes avvallari qishloq xo'jaligi bilan cheklansa, keyinchalik u agrosanoat integratsiyasi natijasida agrosanoat kompleksini qamrab oladi.

Agrobiznesning eng tarqalgan turi fermer xo'jaliklari hisoblanadi.

«Fermer xo'jaligi o'ziga uzoq muddatli ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda tovar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi fermer xo'jaligi a'zolarining birgalikdagi faoliyatiga asoslangan, yuridik shaxs huquqlariga ega bo'lgan mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektdir»[1].

Fermer xo'jaliklari iqtisodiy adabiyotlarning ko'pchiligida «ferma», «oilaviy ferma» deb talqin etiladi. Rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida oilaviy fermer xo'jaliklari keng tarqalgan. Ular yuksak darajada ixtisoslashgan va zamonaviy fan—texnika yutuqlariga tayangan xo'jalik hisoblanadi, ular yuksak mehnat unumi va sifatli mehnatni ta'minlashga qodir bo'ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ayrim olimlar unga «... ferma yoki oilaviy ferma xususiy qishloq xo'jaligi korxonasi bo'lib, uning maqsadi foyda shaklidagi pul daromadi olishdir. Fermalar asosan shaxsiy va ijaraga olingan yerlarda faoliyat ko'rsatadilar» deb ta'rif berilgan[2].

Fermer xo'jaliklariga qanday ta'riflar berilishiga qaramasdan, ularning pirovard maqsadi daromad olish hisoblanadi.

Masalan, AQSH fermer xo'jaliklari bir necha tashkiliy shakllardan iborat. Bunday holat Yevropa mamlakatlarining fermer xo'jaliklariga ham xos. Bular shaxsiy oilaviy fermalar, sherikchilik va qishloq xo'jaligi korporatsiyalaridir.

Shaxsiy (indvidual) fermalar ularning eng ommalashgan turi hisoblanadi. Bunday xo'jaliklarga AQSH fermer xo'jaliklarining 9/10 qismi to'g'ri keladi. Bu fermer xo'jaliklari yerlarining 70 foizini egallagani holda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 60 foizini ishlab chiqaradi.

Fermer xo'jaliklarining boshqa bir shakli sherikchilik bo'lib, u o'zida bir oilaning turli avlodlarini birlashtiradi. Foyda va zararni taqsimlashda avval qo'yilgan mablag'larning salmog'iga qaraladi. Sherikchilik qarindoshlarning yeri, moliyaviy, moddiy mehnat resurslarini birlashtirish imkoniyatini berib, pirovardida qishloq xo'jaligi samaradorligining oshishiga olib keladi.

Fermerchilikning yana bir shakli qishloq xo'jaligi korporatsiyalaridir. Korporatsiyalar mustaqil yuridik shaxs bo'lib,

---

[1] O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risidagi» qonuni, 1—modda, 1998—yil 30—aprel.

[2] Кемпбелл Р. Макконнелл, Стенли Р. Брю. Экономикс. Т.I. —М., 1992, стр. 238.

cheklangan ma'suliyatga ega qo'rchilar (paychilar, hissadorlar)dan iborat bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida fermer xo'jaliklari tezlik bilan ko'payib bormoqda, natijada 1999–yilda fermer xo'jaliklar soni 23 mingdan ziyodni tashkil etdi, ularning 10 mingdan ortiqrog'i chorvachilikka ixtisoslashgan.

1998–1999–yillarda Respublikada yetishtirilgan go'shtning 90 foizi, sutning 92 foizi, kartoshkaning 76 foizi, sabzavotning 70 foizi, mevaning 61 foizi, poliz mahsulotlarining 53 foizi, uzumning 50 foizi, dehqon xo'jaliklari tomonidan tayyorlandi.

Iqtisodiy islohotlar jarayonida qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirishga katta e'tibor berildi.

Paxta ekiladigan maydonlar tegishli suratda qisqartirilib, donli ekinlar maydoni kengaytirildi. Umumiy ekin maydonlarida donli ekinlar salmog'i 1991–yilda 18,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1998 yilda 35,9 foizga o'sdi[1]. Bugungi kunda respublikamizda 85,5 ming fermer xo'jaligi faoliyat ko'rsatmoqda va aynan ular hozirgi kunda muhim qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtiradigan asosiy ishlab chiqaruvchilarga aylanmoqda. Prezidentimiz I.A.Karimov Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida «Bizning bosh maqsadimiz– jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir» mavzusidagi nutqlarida iqtisodiy sohadagi muhim ustuvor vazifalarga to'xtalib, 2004–yilda mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishning asosiy yakunlarini ko'rsatib o'tdilar. Jumladan, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi o'tgan yili 10,1 foizga, boshoqli don ekinlaridan 5 mln. tonnaga yaqin hosil olindi. Paxta xomashyosi yetishtirishda eng katta natijaga, ya'ni 3,5 mln. tonnaga erishilganligini va zarar ko'rib ishlayotgan va past rentabelli shirkatlarni fermer xo'jaligiga aylantirish borasida 2005–2007–yillarda 1100 ta jumladan, 2005–yil 406 ta shirkat xo'jaligi qayta tashkil etish vazifasi belgilangan yangi dastur haqida ta'kidlab o'tdilar[2]. Fermer xo'jaligidan tashqari agrobiznes turlari ham bor. Ulardan biri agrofirmadir. Agrofirma muayyan turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotini yetishtirish va uni sanoat usulida qayta ishlashni qo'shib olib boradigan korxonadir.

Agrofirmalarning quyidagi o'ziga xos xususiyatlari bor:

- Bu yerda qishloq xo'jaligi va sanoat resurslari birlashadi;
- Yagona ishlab chiqarish siklida agrar va industrial texnologiyalarning uyg'unlashuviga erishiladi;

---

[1] Fulomov S., Usmonov Q. Mustaqillik O'zbekistonga nima berdi. –T., 2000–y. 48–49–betlar.

[2] Karimov I.A. Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi.// «Turkiston» ro'znomasi, 29.01.2005, №8.

- ❖ Tarmoqlararo ishlab chiqarish aloqalarining jadallashuvi kuzatiladi;
- ❖ Bozor infrastrukturasi agrar, sanoat va savdo firmalari va ularning xo'jaliklararo kommunikatsiyalari talablariga moslashadi va h.k.lar.

Agrobiznesning yiriklashgan turi bu agrosanoat birlashmalaridir. Bunday birlashma bir necha xo'jalik va korxonalar faoliyatini integratsiyalashtiradi. Bu yerda ishlab chiqarishning bir necha o'zaro bog'langan turlari, ularga xizmat ko'rsatuvchi va tijorat ishi bilan shug'ullanuvchi korxonalar birlashadi. Fermer xo'jaligidan farqliroq, birlashmalar tanho (individual) xususiy mulkka asoslanmaydilar. Birlashma ishtirokchilarining mustaqil shaxsiy (individual) mulki bilan birgalikda umumiy jamoa–korporativ mulki ham bo'ladi.

Agrobiznes ishiga fermerlar assotsiatsiyasi (uyushmasi) va ittifoqlari ham xizmat qiladi. Ular ko'ngilli va paychilik mablag'iga asoslangan uyushma bo'lib, o'z a'zolariga xizmat ko'rsatadi, ularning manfaatini himoya qiladi.

4. Agrosanoat integratsiyasi. Agrosanoat majmuasi va uning tarkibi

Mamlakat iste'mol bozorida qishloq xo'jaligining o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Tarmoqning maqsadi aholining oziq–ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Mazkur maqsadlarga erishish esa uni sanoat, savdo va boshqa tarmoqlar bilan ham mustahkam aloqada bo'lishini va bu tarmoqlar bilan uyg'un rivojlanishini talab etadi. Ya'ni zamonaviy qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yuritish agrosanoat integratsiyasi doirasida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov **«Qishloq joylarida zamonaviy texnologiyaga ega harakatchan kichik korxonalar ochish hisobiga yangi ish joylari tashkil etish eng muhim vazifalardan biridir. Qishloqda mutlaqo yangi tarmoqlarni ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastrukturani, kommunikatsiyalar tarmog'ini, zamonaviy maishiy va servis xizmatini ko'rsatishni barpo etish vazifasini olganmiz»**[1] deb ta'kidlagan.

Bu tadbir amalga oshirilsa, qishloqdagi ishlashni xohlovchilarning hammasini ish bilan ta'minlash mumkin.

«Agrosanoat integratsiyasi– qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari». –T.: «O'zbekiston» 1997–y. 203–204–betlar.

tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularni uzviy birikishi jarayonidir»[1].

Agrosanoat integratsiyasi ko'p qirrali, o'ziga xos, murakkab iqtisodiy jarayon. Agrosanoat integratsiyasining qanday darajada ekanligi uning mamlakat ko'lamida, mintaqa yoki korxona doirasida yuz berishiga uzviy bog'liqdir. Yuqori daraja(butun mamlakat va mintaqalar ko'lami)dagi agrosanoat integratsiyasi qishloq xo'jaligining tarmoqlararo aloqalari kuchayishida, xalq xo'jaligi oziq–ovqat (tarmoq) va mintaqa agrosanoat majmualari tashkil bo'lishi va rivojlanishida o'z aksini topadi.

Agrosanoat majmuasi qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish, saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi xalq xo'jaligi tarmoqlari majmuasidir.

ASM quyidagi tarmoqlardan iborat:

- ✓ qishloq xo'jaligi;
- ✓ qishloq xo'jaligi uchun mashina va jihozlar yetkazib beradigan sanoat tarmoqlari hamda ularga xizmat ko'rsatadigan tarmoqlar;
- ✓ qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchiga yetkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar (tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish);
- ✓ odamlar hayoti va faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan infratuzilma (yo'l transport xo'jaligi, aloqa moddiy–texnika xizmati mahsulotni saqlash tizimi, ombor va idishlar (tara) xo'jaligi).

Ishlab chiqarish infratuzilmasi bevosita ishlab chiqarishga xizmat qiladigan tarmoqlarni, ijtimoiy infratuzilma odamlar turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalarni (uy–joy, madaniy–maishiy xizmat, savdo, umumiy ovqatlanish) o'z ichiga oladi.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «Qishloqni yangilash va qayta qurish chora–tadbirlari tizimida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish juda katta ahamiyatga ega».

Respublikada 2000–yilgacha mo'ljallangan qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish hamda 1998–2000–yillarda qishloq aholisini ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlash dasturini amalga oshirish davom ettirilmoqda. Faqat 1999–yil davomida qishloq joylarida 1965 km suv quvurlari tarmog'i ishga tushirildi. 4844 km gaz tarmoqlari qurildi. Mablag' bilan ta'minlanadigan barcha manbalar hisobidan umumiy maydoni 6,83 mln. kv. m. uy–joy binolari foydalanishga topshirildi. Qishloqlarda 204 qishloq

[1] Shodmonov Sh., Jo'rayev T. Iqtisodiyot nazariyasi.–T., 2000. 157–bet.

shifokorlik punktlari qurildi. Natijada 200 qishloq aholi punktlari aholisi malakali shifokorlar yordamidan foydalanish imokniyatiga ega bo'ldi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Agrar munosabatlar– yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar.

Yer taklifining mutlaq noelastikligi. Yer resurslari makonda tabiiy ravishda cheklangan, uni takror ishlab chiqarib bo'lmaydi. Yer taklifi yer narxining ortishi bilan ko'payib, aksincha kamayishi bilan tushib ketmaydi. Uning shu xususiyati yer taklifining mutlaq noelastikligi (o'zgarmasligi) deyiladi.

Yer rentasi– ijarachining yer uchastkasidan foydalanganlik uchun to'lovi yoki yer egasining daromadi.

Undirma sanoatdagi renta– yer qa'ridagi qazilma boyliklarga, ularning sifatiga, qazib olish xarajatlariga qarab olinadigan renta.

Qurilish uchastkalari uchun olinadigan renta– yerni faqat tuproqning sifatiga qarab emas, balki uning joylashgan joyini hisobga olib va yerni boshqa usulda ishlatishdan ko'ra ko'proq foyda olishga qarab undiriladigan rentadir.

Ijara munosabatlari– yerdan haq to'lash sharti bilan ma'lum muddatga foydalanish yuzasidan kelib chiqadigan iqtisodiy aloqalar.

Agrobiznes deganda qishloq xo'jaligi sohasidagi biznes tushuniladi va u bozor tizimining tarkibiy qismlaridan birini tashkil etadi. Keng ma'noda, bunga qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan biznes turlari kiradi.

Agrofirma muayyan turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotini yetishtirish va uni sanoat usulida qayta ishlashni qo'shib olib boradigan korxonadir.

Agrosanoat birlashmalari– agrosanoat– qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishining bir necha o'zaro bog'langan turlari, ularga xizmat ko'rsatuvchi va tijorat ishi bilan shug'ullanuvchi korxonalar birlashmalaridir.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Agrar munosabatlar va uning bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitidagi xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?
2. Nima uchun yerga bo'lgan mulkchilik shakli agrar munosabatlarning asosini tashkil etadi?
3. Renta nima va uning qanday turlarini bilasiz?

4. Yerga bo'lgan talabning noelastikligi (o'zgarmasligi) to'g'risida nima bilasiz?
5. Yer narxi nima va u qanday hisoblanadi?
6. «Ijara haqi» va «yer rentasi»ning farqlarini izohlang.
7. Agrobiznesni qanday tushunasiz?
8. O'zbekistonda agrar sohani isloh qilish va uning xususiyatlari nimalardan iborat?
9. Agrar sohani isloh qilishda fermer xo'jaliklarining roli qanday?
10. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida shaxsiy tomorqa xo'jaliklarining o'rni qanday bo'ladi?

XV Bob. MOLIYA TIZIMI. PUL MUOMALASI. BANKLAR

1. Moliya munosabatlarining tarkib topishi, ularning mohiyati va vazifalari.
2. Davlat budjeti va uning tuzilishi.
3. Soliq tizimi va uning vazifalari.
4. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari.
5. Kreditning mohiyati, shakllar va vazifalari.
6. Bank tizimi va ularning asosiy vazifalari.

1. Moliya munosabatlarining tarkib topishi, ularning mohiyati va vazifalari

Moliya atamasi lotincha "financia" va fransuzcha "financia" so'zlaridan olinib to'lov, daromad ma'nosini bildiradi. Moliya iqtisodiy kategoriya bo'lib, tovar—pul munosabatlarining mahsulidir. Moliya o'z mohiyatiga ko'ra davlat va korxonalar ixtiyoridagi barcha pul mablag'larining tashkil topishi, taqsimoti va ulardan foydalanish xususida vujudga keladigan munosabatlar tizimidir.

Moliya munosabatlari pul munosabatlarining bir bo'lagi bo'lib, davlat budjeti, har xil jamoachilik fondlari, sug'urta fondlari, davlat valuta zahiralari (rezervlari), firmalar, tashkilotlar, tijorat bo'g'inlarining pul fondlari va boshqa maxsus fondlar moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib, takror ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Takror ishlab chiqarish jarayonida makroiqtisodiyotdan tortib, butun makroiqtisodiyotning turli pog'onalarida pul resurslari hosil bo'ladi. Shu sababli, ularning yuzaga kelishi va ayniqsa sarflash jarayonining tartibga solish zaruriyati vujudga keladi. Bu vazifani moliya tizimi bajaradi.

Demak, moliya munosabatlari, avvalo, pul shaklida harakatlanadi. Aynan shu pul munosabatlari moliya amal qilishining zaruriy shartidir. Moliya munosabatlari takror ishlab chiqarishning taqsimot fazasida IM (ijtimoiy mahsulot) qiymatini avvaldan belgilangan maqsadlar uchun taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida shakllanadi.

Pul jamg'armalarining harakati jarayonida davlat, firmalar va tashkilotlar, hududlar va alohida tadbirkorlar va jismoniy shaxslar o'rtasida vujudga keluvchi jamiki iqtisodiy munosabatlar moliyaviy munosabatlarni vujudga keltiradi. Moliya davlatning xo'jalik faoliyati jarayoniga ta'sir ko'rsatishning asosiy dastagi bo'lib xizmat qiladi amalda iqtisodiyotni boshqarishning hamma tomonlariga vositachilik vazifasini bajaradi.

Moliya tizimining iqtisodiyotdagi asosiy vazifasi:

1. Iqtisodiy jarayonlar, tadbirlarni moliyaviy ta'minlash va unga xizmat ko'rsatish, ya'ni ishlab chiqarish fondlari va muomala fondlarini harakatini moliyaviy ta'minlash va xizmat ko'rsatish pul fondlariga shakllantirish va ishlatish.

2. Moliyaning taqsimlovchi vazifasi, moddiy ne'mat ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan YAMM, ayniqsa, MD davlat va turli mulk shakllariga asoslangan firmalar iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda ko'rinadi. Bunda MDning bir qismi korxonalar va aholi daromadlaridan olinadigan turli xil soliqlar, renta va bojxona to'lovlari, aksiz yig'inlari orqali davlat ixtiyorida to'planadi.

O'z ixtiyoriga to'plagan MDning katta qismiga davlat moliya vositasida aholini ijtimoiy himoyalash va moddiy ehtiyojlariga (uy–joy qurish, tibbiyot xizmati, maorif, nafaqa, stipendiya), daromadlar darajasini ushlab turish, milliy muhofaza va atrof–muhitni muhofaza qilishga sarflaydi.

3. Moliyaning rag'batlantiruvchi vazifasi, YAMM va MD davlat budjeti, ijtimoiy sug'urta fondi, maxsus fondlar, korxonalar fondlariga belgilangan maqsadni bajarish uchun taqsimlaydi, ya'ni moliyaviy kafolatlashdan iborat.

4. Moliyaning yana bir vazifasi soliqlarni to'g'ri tashkil etish va ularni belgilangan maqsad yo'lida foydalanish nazoratini amalga oshiradi.

Davlat moliyasi makroiqtisodiyotni to'liq qamrab oladi va o'z tarkibiga davlat budjeti, davlat ijtimoiy sug'urtasi, (nafaqa fondi), davlat mulki va shaxsiy sug'urtasi, davlatning budjetdan o'zga fondlarni ham o'z ichiga oladi. Binobarin, moliya tizimi davlat manfaati uchun xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida moliya tizimi Moliya Vazirligi tomonidan boshqariladi. Moliya Vazirligi Markaziy moliya tashkiloti shaklida davlatning yagona moliyaviy siyosatini yuritib, moliyani tashkil etishga umumiy rahbarlik qiladi.

2. Davlat budjeti va uning tuzilishi

Davlat budjeti davlat tomonidan o'z funksiyalarini amalga oshirish uchun sarflanadigan markazlashtirilgan pul fondidir. U o'zaro bog'langan ikki qismni: kelib tushadigan mablag'lar, belgilangan daromadlar va chiqimlarning barcha turlarini o'z ichiga oladigan xarajat qismlaridan iboratir.

Mamlakat iqtisodiyotining xususiyatiga qarab budjet ikki pog'onali yoki uch pog'onali tuzilishga ega. O'zbekiston

Respublikasida ikki pog'onali budjet tuzilishi mavjud bo'lib, u markaziy davlat budjeti va mahalliy budjetlardan iborat. Davlat budjeti o'z ichiga hamma mahalliy budjetlarni qamrab oladi. Davlat budjetining daromadlar va xarajatlar qismlari quyidagicha:

Budjet daromadlari manbai	**Davlat budjeti xarajatlari tarkibi**
1. Korxonalar, firmalar foydasidan soliqlar. 2. Aksiz to'lovlari. 3. Bojxona to'lovlari.	1. Iqtisodiyotni moliyalashtirish (infratuzilma obyektlari uchun kapital mablag'lari, korxonalarga dotatsiya, qishloq xo'jaligiga subsidiyalar berish.
4. Davlat zayomlaridan keladigan daromad. 5. Pul emissiyasi keltirgan daromad.	2. Ijtimoiy–madaniy sohaga (sog'liqni saqlash, maorif, sport, ijtimoiy nafaqalar, mahalliy hokimiyatlar.
6.Davlat oladigan divident, foiz, ijara haqi.	3. Mudofaa xarajatlari. Ma'muriy boshqaruv xarajatlari.
7. Davlat mulkini sotishdan keladigan daromad.	5. Ilmiy ishlar va ilmiy–texnika dasturlari uchun xarajatlar.
8. Tashqi iqtisodiy faoliyatdan tushadigan daromad. 9. Soliqsiz daromadlar. 10. Renta to'lovlari. 11. Qo'shilgan qiymat solig'i. 12. Ssuda fondi mablag'lari va boshqa daromadlar.	6. Tashqi siyosatni ta'minlash uchun xarajatlar, diplomatiya shohobchalari va tashqi mamlakatlar zayomlari uchun xarajatlar. 7. Davlat qarzi bo'yicha to'lovlar. 8. Maqsadli dasturlar uchun xarajat. 9. Kreditlar va o'zga mamlakatlarga yordam va boshqa xarajatlar.

Harajat va daromad teng bo'lganda budjet balansga ega bo'ladi. Xarajatning daromaddan oshib ketishi budjetning yetishmovchiligini bildiradi. Budjet taqchilligining sabablari quyidagilar: iqtisodiy tanglik davrida daromadlarning pasayishi va MD. o'sishining pasayishi; davlat budjetiga tushuvchi aksiz soliqlarining qisqarishi.

Budjet taqchilligining o'sishi mutlaq miqdorda va uning yalpi milliy mahsulot YAMM ga nisbatida aniq namoyon bo'ldi. 1999–yil Respublikamiz davlat budjetining taqchilligi YAMM ga nisbatan (1,8)

faqat ikki foizni tashkil qilgan[1]. Buni qoplash uchun davlat soliqlarni oshirishga, davlat qarzini ko'paytirishga (bu esa budjetning daromad qismini ko'paytiradi), shuningdek, qo'shimcha miqdorda pul chiqarishga majbur bo'ladi (bu esa pulni qadrsizlantiradi).

Iqtisodiy xarajatlar tarkibiga, shuningdek, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani mablag' bilan ta'minlash: yo'llar, portlar, aerodromlar qurilishi, aloqa vositalari, elektr, gaz va suv ta'minoti, irrigatsiya inshootlarini barpo etish va sozlab turish, tibbiyot, o'quv yurtlari, uy—joy fondi, madaniy tadbirlar va sport korxonalari hamda tashkilotlarini ta'minlab turish kiradi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida, hozirgi paytda davlat budjeti daromadlarining ko'p qismini joylarga berish va mahalliy budjetlarni mustahkamlash uchun yo'naltirilmoqda.

Mahalliy budjetlarga keng iqtisodiy erkinlik berish, tumanlar, shahar, viloyatlarning mustaqilligini ta'minlaydi. Budjetlarni shakllantirish va undan foydalanish manfaatdorligi oshdi va budjetdan foydalanish intizomi mustahkamlandi.

Ko'p mamlakatlarda mahalliy transport, suv va gaz ta'minoti, maktab, shifoxona va uy—joylar qurilishi, shaharlarni ta'mirlash, kommunal xo'jalik va hokazolar mahalliy budjetdan mablag' bilan ta'minlanadi. Uni daromadlarning butun bir majmui: savdo bilan shug'ullanish uchun litsenziyalar va huquq berish solig'i, uylarni, yer, o'rmonlarni ijaraga berish va sotishdan olingan daromad, sud tovonlari, atrof—muhitni ifloslantirganlik uchun jarimalar, shuningdek, markaziy budjetdan olinuvchi yordam puli to'ldiradi.

Prezident I.A.Karimov "O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" asarida budjet siyosatining eng muhim vazifasi iqtisodiyotni budjet kamomadini cheklash hisobiga barqarorlashtirish vazifalarini hal etish zarurligini ta'kidlagan.

3. Soliq tizimi va uning vazifalari

Har bir mamlakatda soliq tizimining tashkil etilishi, ularning tarkibi, undirib olish uslublari ma'lum darjada o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shu bilan birga, soliqqa tortish obyektlarida, tamoyillarida bir qator umumiyliklar ham mavjud. Soliqlar davlat tomonidan fiskal siyosat o'tkazish miqyoslarida undiriladi va majburiy xarakter kasb etadi.

Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida soliq oluvchi bilan soliq to'lovchilar o'rtasida doimo takrorlanib turadigan iqtisodiy voqelikni bildiradi.

---

[1] Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish — eng muhim vazifamiz". "Xalq so'zi", 2000—y., 15—fevral.

Soliq bu mustaqil ishlab chiqarishda faoliyat qiluvchi subyekt daromadining bir qismini qonun asosida belgilangan shaklda va ma'lum miqdorda davlat ixtiyoriga olishdir. Soliqlar, asosan, davlatning firmalar, konsernlar, tashkilotlar, aholidan undiriladigan pul mablag'laridir.

Soliqlar soliq to'lovchilarning faqat daromadidan undiriladi, xolos. Ma'lum soliq tizimini yaratishda davlat daromadlarning maksimal bo'lishi zaruriyatini, soliqqa tortishning samarali va adolatli bo'lishini hisobga olish kerak. Turli xil xarajatlar va daromadlar soliqqa tortilishi mumkin.

Soliq undirilishining manbalari:

- tovarlar va ishlab chiqarish omillari bozorida;
- sotuvchilar va xaridorlardan;
- uy xo'jaliklari va kompaniyalardan;
- daromad manbai va xarajat.

Odatda soliqlar quyidagi ko'rinishlarda bo'ladi:

- jismoniy shaxslardan daromad solig'i sifatida;
- yuridik shaxslardan daromad solig'i sifatida;
- turli xil egri soliqlar sifatida;
- ijtimoiy fondga ajratmalar sifatida;
- iste'molchiga nisbatan alohida xildagi soliqlar sifatida;
- mol—mulk solig'i;
- hadya, meros solig'i va hokazolar.

Soliqlar shaxsiy va huquqiy bo'ladi. Shaxsiy soliqlar faqat aholi daromadlaridan undiriladi. Huquqiy soliqlar jismoniy va huquqiy shaxslardan undiriladi.

Ko'p ukladli iqtisodiyotda soliq undiriladigan subyektlar ko'p bo'ladi. Soliq obyekti— bu soliq undiriladigan daromad yoki mol—mulkdir. Soliq undiriladigan obyektlar: daromad, kapital, yer, tadbirkorning xo'jalik faoliyatidan, ayrim tovarlar, qimmatbaho qog'ozlar va hokazolar.

Soliq undiriladigan obyektlarni quyidagicha ajratish mumkin:

- daromad (aholi, korxonalar, firmalar);
- mulk (harakatdagi mulk, ya'ni kapital sifatida daromad keltiruvchi) va harakatda bo'lmagan mulk;
- mulkni merosga qoldirishdan, qimmatli qog'ozlar sotishdan, bojxona to'lovlari va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasida soliq tizimida tabaqalashtirilgan soliq mezonlari mavjud bo'lib, daromad miqdoriga binoan progressiv tarzda soliq undiriladi.

Soliqlarning ijtimoiy vazifasi daromadlar va soliq stavkalari o'rtasidagi nisbatga muvofiq progressiv, regressiv va proporsional usulda undiriladi.

Progressiv soliq daromad o'sib borishi bilan o'rtacha soliq stavkasi ham o'sib boradi.

Regressiv soliq usulida soliq miqdorlari tadbirkor daromadiga nisbatan kamayib boradi. Ayrim soliq to'lovchilarga imtiyozlar yaratiladi.

Proporsional soliq usulida daromad miqdoridan qat'iy nazar o'rtacha soliq stavkasi o'zgarmaydi.

Amaliyotda uchala soliq undirish usulidan foydalanib, ular asosida davlatning ijtimoiy vazifasi bajarilishi ko'zda tutiladi. Soliqning uchinchi vazifasi davlatning iqtisodiyotni tartibga solishda foydalaniladi.

To'g'ri va egri soliqlar mavjud. To'g'ri soliqlar uy xo'jaliklari va *jismoniy shaxslar daromadlaridan undiriladi. Egri soliqlar, soliq* tizimining boshqa bo'g'inlariga xos bo'lib, soliq yuki iste'molchilar zimmasiga tushadi, ya'ni tovar va xizmatlar narxiga qo'shiladi.

To'g'ri soliqlar davlat tomonidan soliq to'lovchilarning daromadlari yoki mol—mulkidan undiriladigan soliqlardir. Daromad (ish haqi, foyda, foiz va hokazo) va mol—mulkning qiymati (yer, uylar, qimmatbaho qog'ozlar va hokazo) to'g'ri soliqlarning obyekti hisoblanadi.

To'g'ri soliqlarning eng ko'p tarqalgan turlari:

—daromad solig'i (u to'lovchining sof daromadi— yalpi daromadga solinadi, undan moddiy sarf—xarajatlar va soliqdagi imtiyozlar chegiriladi. Daromad solig'i asosan ish haqi berilishi va daromadning boshqa turlarida, shuningdek, maxsus moliya organlariga manbalarini ko'rsatgan holda barcha ishlab topilgan summani o'z ichiga olgan daromadlar to'g'risidagi deklaratsiyani taqdim etish chog'ida chegirib qolish yo'li bilan undiriladi. Agar daromad o'sishi bilan daromad solig'ining miqdori ko'paysa, u o'sib boruvchi soliq, agar yagona stavka bo'yicha undirilsa, proporsional soliq deb ataladi.);

—korporatsiyalar foydasidan olinadigan soliq (olinadigan foydasiga markaziy hukumat ham, mahalliy hokimiyat ham soliq solinadigan korxonalar va ishlab chiqarish birlashmalari daromadlaridan olinadigan soliq);

—kapitalning o'sishiga solinuvchi soliq (mol—mulk oldi—sotdisidan olingan daromaddan undiriladi. U mol—mulkning bozor narxi bilan uni xarid qilish narxi o'rtasidagi farq natijasida hosil bo'lgan daromaddan undiriladi);

—meros va sovg'a qilishga solinuvchi soliq (mol—mulkni bir miqdordan boshqasiga berishda uning qiymatidan undiriladi. Meros va sovg'a qilishda mulkning butun miqdoriga soliq solinadi.).

Egri soliqlar tovar yoki ko'rsatilgan xizmat narxiga ustama ko'rinishdagi soliqlar. Ushbu tovarning xaridori bo'lgan iste'molchi egri soliqni to'lovchi hisoblanadi. Egri soliqlarning eng ko'p tarqalgan turlari:

- aylanma solig'i (muomalada bo'lgan tovarlar katta miqdorining qiymatidan undiriladi);
- aksiz solig'i (ma'lum tovarlarga qo'yiladigan soliq: sigaretlar, vino, aroq, benzin va hokazo.);
- qo'shilgan qiymat solig'i (ishlab chiqarish yoki muomalaning har bir bosqichida qo'shilgan qiymat qismidan undiriladi. Qo'shilgan qiymatga ish haqi, amortizatsiya, kredit uchun foiz, elektr energiyaga, transportga, reklamaga ketgan sarf–xarajatlar kiradi. Bittagina tovar boshqatdan sotilayotgan bo'lsa, soliq xarid va sotish narxlari o'rtasidagi ayirmani hosil qiluvchi qo'shilgan qiymatdan hisoblanadi. So'ngra bu soliq tovarning uzil–kesil narxiga qo'shiladi, ya'ni bunda ishlab chiqaruvchining emas, balki iste'molchining daromadi soliq sotish obyekti bo'ladi);
- fiskal monopol soliqlar (faqat davlat tomonidan isblab chiqariladigan tovarlar– tamaki, spirt, gugurt, tuz va hokazolarga solinadi);
- bojxona tovonlari (xorijdan olib kelinadigan, mamlakatdan tashqariga olib ketiladigan yoki uning hududi orqali olib o'tiladigan tovarlarga solinadigan soliqlar. Soliq miqdori ko'pincha soliq solinadigan tovar qiymatiga foiz tarzida belgilanadi. Bojxona tovonlarini kamaytirib yoki ko'paytirib, davlat eksport va import savdo operatsiyalarini rag'batlantiradi yoki cheklaydi).

Soliq tizimi adolatli bo'lishi iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlaydi. Soliq tizimi, soliq obyektlari, soliq me'yorlari dunyodagi muayyan mamlakatlarda bir–biridan keskin farq qiladi. Sabab soliq tizimi muayyan mamlakat iqtisodiyoti xususiyatiga, taraqqiyotiga muvofiq shakllanadi. Masalan: AQSHda daromad solig'i ish haqining 31 foizini, Fransiyada 57 foizni, Shvetsiyada esa 72 foizni O'zbekiston Respublikasida 35 foizni tashkil etadi. Keyingi yillarda bu soliq me'yorining ancha pasayishi sezilmoqda.

Har bir davlat yig'ilayotgan soliq hajmini ko'paytirishga harakat qiladi. Sabab davlat budjeti, mahalliy budjet sarf–xarajatlari miqdori ko'payib bormoqda.

4. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari

Pul tovarlar aylanishining umumiy ekvivalentidir. Demak, tovarlar o'z qiymatlarini pulda ifodalaydi va o'z bahosiga ega bo'ladi. Pul munosabatlari iste'mol qiymati sifatida namoyon bo'ladi, sabab

istalgan vaqtda xohlangan sharoitda, xohlangan tovar qiymatiga aylanadi. Demak, pul umumiy ehtiyoj predmeti bo'lib, umumiy iste'mol qiymatini ifodalaydi. Pul haqiqatda alohida o'ziga xos iste'mol qiymatga ega bo'lib, alohida maxsus ideal umumiy qiymat bo'lib xizmat qiladi.

Hozirgi pul va bank hujjatlarining quyidagicha tavsifi mavjud:

▪ bitishuvlar uchun pul (M1). Bular joriy hisoblari (omonat banklaridan «yo'qlab» olguncha) bo'lgan qog'oz va metal pullar, naqd qog'oz pullar.

▪ pul (M2), unga M1 pullari, shuningdek, muddatli hisoblarga joylashtirilgan, ya'ni belgilangan *muddat mobaynida* (bir necha oydan tortib undan oshiq muddatga) bank va omonat banklardan olib bo'lmaydigan pullar kiradi.

Pul muomalasi bu tovarlar aylanishiga hamda notovar xarakteridagi to'lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan aktivlarning harakatidir. Naqd pul muomalasiga banknotlar va metal tangalar xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar, cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi pul agregati deb yuritiladi.

Veksel bu muayyan miqdordagi qarzni belgilangan muddatda qat'iy to'lash majburiyati yuklangan, qonun bilan tasdiqlangan holatda to'ldirib rasmiylashtirilgan qarzdorlik tilxatidir. Veksel, eng avvalo, bir shaxs tomonidan ikkinchisiga yozib berilgan qarz majburiyatini ifodalovchi qimmatli qog'ozning bir shaklidir. Vekselni har qanday to'lovga qobil korxona va tashkilot yozib berish huquqiga ega. Shu tariqa savdo bitimi naqd pul yoki chek emas, balki kredit hujjati va veksel vositasida amalga oshiriladi, u veksel sohibiga ko'rsatilgan muddat tugaganidan so'ng veksel beruvchidan unda ko'rsatilgan pulni talab qilish huquqini beradi.

Veksellar ikki xil bo'ladi: oddiy va o'tkazma. Oddiy veksel qarz oluvchi tomonidan kreditorga berilgan qarzni to'lash majburiyatidir. O'tkazma veksel kreditor tomonidan yozilib, u ko'rsatilgan muddatda muayyan miqdordagi pulni uchinchi shaxsga to'lashni ko'rsatadi. Veksellardan foydalanish ma'lum chegaraga ega. Vekselni taqdim etuvchi shaxs qarzini o'z vaqtida to'lab olishiga ishonch mavjud bo'lgan holdagina ular tovarga haq to'lash chog'ida qabul qilib olinadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995–yil 2–iyunda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi xalq xo'jaligida veksellarni qo'llash to'g'risida»gi qarori Respublikada veksel muomalasini tashkil etilishining barcha o'ziga xos xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan. O'zbekistonda veksel muomalasi tashkil

etilishining yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, muomalaga chiqarilgan har bir veksel oldindan emitentning to'lov qobiliyatini aniqlab, banklar tomonidan ro'yxatdan o'tkaziladi.

Garov shahodatnomasi. U savdo va tijorat operatsiyalarini amalga oshirish uchun foydalanish mumkin bo'lgan ko'chma va ko'chmas mol–mulkning qarzdor tomonidan garovga qo'yilishi haqidagi kredit hujjatidir. Xususan, garov shahodatnomasi asosida bankdan naqd pul bilan kredit yoki ssuda olish mumkin, shuningdek, xarid qilinadigan haq to'lash uchun foydalansa bo'ladi.

Kredit kartochkalari. U kichik o'lchamdagi plastik yoki metall kartochka ko'rinishidagi hujjat bo'lib, bankdagi hisob sohibining shaxsini tasdiqlaydi va unga naqd pullar yordamisiz mol va ko'rsatilgan xizmatga haq to'lash huquqini beradi. Jahondagi rivojlangan mamlakatlarning ko'pchilik savdo markazlari, do'konlarida kredit kartochkalari yordamida bitimga kelishish, xarid qilish uchun mo'ljallangan maxsus bankomatlar, kompyuter tizimlari mavjud, ko'chalarda avtomobil manzilgohlari, muassasalarida kredit kartochkalari sohiblariga naqd pul beradigan bankomatlar o'rnatilgan. AQSHda, masalan, 80–yillar oxirida muomalada barcha tiplardagi 200 milliondan ortiq, Buyuk Britaniyada salkam 30 mln. kredit kartochkasi bo'lgan. MDH mamlakatlarida ular hozircha salkam 30 ming dona.

Pul muomalasi o'ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Eng asosiy qonunlaridan biri muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

Pul muomalasi nisbatan mustaqil bo'lib, o'z qonuniyatlariga binoan amal qiladi.

Tovar muomalasini ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdorini quyidagi omillar belgilaydi: sotish uchun taklif etilayotgan tovar va xizmatlar hajmi, ularning narxlari, kredit uchun to'lanadigan summa, kreditning qaytarib berilishi va nihoyat pul aylanishining tezligi. Mazkur holatlarni hisobga olganda, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$Pm = \frac{Tb - Xk + Xt}{At};$$

bunda:

Pm – muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pulning miqdori;

Tb – sotilishi lozim bo'lgan tovarlar bahosining summasi;

Xk – haqi sotish davridan boshqa vaqtda to'lanadigan bahosining summasi;

Xt – haqi to'lash muddati kelgan tovarlar bahosining summasi;

At – pul aylanishi tezligi.

Mazkur formula pul muomalasi qonunini ifodalaydi. Muomalada bo'lgan pul birligi miqdorining tovarlar bahosi summasidan oshib ketishi va buning natijasida tovarlar bilan ta'minlanmagan pulning paydo bo'lishi inflyatsiyani bildiradi, (inflyatsiya va uning oqibatlari 16–mavzuda to'liq berilgan).

O'zbekiston Respublikasi 1994–yil 1–iyuldan boshlab milliy o'zbek so'mini muomalaga chiqardi. Birinchidan, milliy valutaning muomalaga chiqarilishi O'zbekiston davlatining o'z milliy valutasini e'tirof etishi bo'lsa, ikkinchidan, iqtisodiy mustaqillikni tiklashdagi eng muhim ham siyosiy, ham iqtisodiy, ham ma'naviy yo'nalishdagi yutuq bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi so'mi mamlakat ichkarisida xorijiy valutaga erkin ayirboshlashni ta'minlashdir. Bu muammo hal etilib, Markaziy Bank bilan 19 bank valuta birjasida qatnashmoqdalar. O'zbek so'mi chet el valuta birliklariga erkin almashtirilmoqda.

Davlat Markaziy Bank bilan pul–kredit tizimidagi rezervlar miqdorini o'zgartirish bilan ham pulning taklif va talabiga ta'sir etadi. Rezervlar miqdor o'sishi pul taklifini qisqartiradi, aksincha banklarning rezervlardagi pul miqdorini kamaytirish siyosati pul taklifining o'sishiga sabab bo'ladi. Shu yo'nalishlardagi tadbirlar asosida davlat milliy valuta barqarorligini ta'minlash choralarini amalga oshirdi.

O'zbek so'mini mustahkamlash uchun davlat bozorlarni tovarlarga bo'lgan talab va taklif muvozanatini vujudga keltirish uchun tadbirkorlarga kredit berish va milliy tovarlar miqdorini ko'paytirish choralari ko'rilmoqda.

Valuta zahirasini ko'paytirish va mustahkamlashga erishish, eksport imkoniyatini kengaytirish, jahon bozoriga mahsulot olib chiquvchi korxonalarni rag'batlantirish, inflyatsiyaga qarshi choralar ko'rish va uning darajasini pasaytirish, o'zbek so'mining quvvatini oshirish mutaqillik istiqboli uchun xizmat qildirishdir.

6. Kreditning mohiyati, shakllari va vazifalari.

Kredit– egalari qo'lida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olishi va qaytarib berishi yuzasidan kelib chiqqan munosabatlardir. Kredit munosabati ikki subyekt o'rtasida, pul egasi, qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasida yuzaga keladi.

Kredit munosabatlari subyektlari korxonalar (firmalar), tashkilotlar, davlat va uning muassasalari, aholining tadbirkorlik bilan faoliyat qiluvchi qismidir. Bu subyektlar bir vaqtning o'zida ham qarz oluvchi va ham qarz beruvchi bo'lishi mumkin.

Kredit munosabatlarining obyekti korxonalarning ish haqi berilguncha, tovar sotilguncha vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari; asosiy kapitalni (asosiy fondni) tiklash uchun ajratilgan amortizatsiya ajratmalari, korxonalarning ishlab chiqarishni kengaytirishga va rekonstruksiya qilishga bog'liq bo'lib jamg'arilgan mablag'lari, aholining omonat banklarida jamg'arilgan jamg'armalari, kelgusi ishlab chiqarish jarayonigacha bo'lgan davrda vaqtincha bo'sh turgan aylanma mablag'larining bir qismi sifatida korxona pul resurslari, davlatning jamg'arilgan pul resurslari, chet el davlatlari va boshqa subyektlarning pul resurslari va hokazolar.

Kredit quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (masalan, veksel, chek, sertifikatlar va hokazo) yuzaga chiqarib, ularni xo'jalik amaliyotiga joriy etadi.
2. Bo'sh pul mablag'larini harakatdagi, ishdagi kapitalga aylantiradi.
3. Qarz berish orqali pul mablag'larini turli tarmoqlar o'rtasida qayta taqsirslash bilan ishlab chiqarish resurslarining ko'chi'turishini ta'minlaydi.
4. Qarz berish, qarzni undirish vositalari orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.
5. Kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy subyektlar faoliyati ustidan nazorat qiladi, iqtisodiyotni tartibga soladi, kredit uchun foiz stavkalarini tabaqalashtirib, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar beradi.

Kredit berish ma'lum qoida—tamoyillarga asoslanadi. Ya'ni kredit o'z egasiga qaytarilishi shart, kredit ma'lum bir maqsad uchun ma'lum muddatga berish, foiz to'lash shartlaridan iboratdir.

Kreditning asosiy shakllari: bank krediti va tijorat krediti.

Bank krediti obyekti pul kapitalidir. Bank krediti o'zining muddati, maqsadli berilishi va boshqa qoida va imtiyozlari asosida tijorat kreditidan farq qiladi.

Bank krediti kapital jamg'arish, aholi va firmalar pul mablag'larini kapitalga aylantirish kabi vazifani bajaradi.

Tijorat krediti bir korxonaning ikkinchi korxonaga sotilgan tovar uchun muddati kechiktirilgan to'lov ko'rinishida amalga oshadi. Tijorat kreditining asosiy vositasi vekseldir. Tijorat krediti tovar aylanishini tezlatib, undan keladigan foydani o'zlashtirishdir.

Rivojlangan davlatlarda bank va tijorat kreditlari bir—birlari bilan qo'shilib ketgan.

Iste'molchilik krediti bankdan ssudalar berish asosida xususiy shaxslarga uzoq muddatga iste'mol qilinadigan tovarlarni xarid qilish uchun (mebel, avtomobil, televizor) ma'lum muddatga beriladi. Iste'molchilar kreditiga chakana savdo—sotiq qiluvchi do'konlarning to'lovi kechiktirilgan savdosi ko'rinishida bo'ladi. Iste'molchilar krediti asosan 3 yil muddatga beriladi. O'zDEU avtokompaniyasi mahsulotlari 7 yilga berilmoqda. Iste'molchilik kreditining foiz stavkasi ancha yuqori bo'ladi.

Ipoteka krediti ko'chmas mulklar (yer, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriladi. Bunday ssudalar berish vositasi, banklar va korxonalar chiqargan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Kreditning yana bir shakli **davlat kreditidir**. Bunda qarz oluvchilar davlat va mahalliy hokimiyat tashkilotlaridir. Ular qimmatli qog'ozlar bozorida moliya—kredit tashkilotlari orqali zayomlar chiqarib, pul mablag'larini to'plashni bajaradi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillik yillarida davlatning kredit berish faoliyati kengayib, uy—joy qurilishi, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini jadallashtirish, bozor infratuzilmasini rivojlantirish maqsadida kreditdan keng foydalanilmoqda.

Xalqaro kredit mamlakatlar o'rtasida ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatida namoyon bo'ladi. Xalqaro valuta fondi, Xalqaro taraqqiyot va Tiklanish banki, Jahon banki turli mamlakatlarga kredit berishning markazlaridir. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlardir.

Kredit iqtisodiyotda bir qator vazifani bajaradi. Jumladan, pul mablag'larini qayta taqsimlash vazifasini: aholi, korxonalar, davlatning vaqtincha pul resurslarini ssuda kapitali tarzida iqtisodiyotning zarur bo'lgan tarmoqlarini, korxonalarini rivojlantirish uchun qayta taqsimlanishidir.

Kreditning yana bir vazifasi kapitalni bir joyga to'planishi va markazlashuvini tezlashtiradi. Kredit muomala xarajatlarini tejash vazifasini bajarib, pul banknotlari o'rniga veksel, chek, banknot kabi hisob—kitob hamda pul o'tkazish shaklida muomala bilan pul muomalasini tezlashtiradi. Kreditdan iqtisodiyotni tartibga solishda dastak sifatida foydalaniladi.

Qarzga berilgan pul hisobiga olinadigan daromad **foiz** yoki **foizli daromad** deyiladi. Olingan foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbati va yuzga ko'paytmasi foiz stavkasi yoki foiz **me'yori** deyiladi.

Kredit asosida jamiyat uchun muhim bo'lgan sohalar taraqqiyotini ta'minlash va tadbirkorlar faoliyatini tartibga solib turadi. Jamiyatda iqtisodiyotning eng dolzarb, umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan sohalarning taraqqiyotini jadallashtirish imkoniyatlarini yuzaga keltiradi va ta'minlaydi.

6. Bank tizimi va ularning asosiy vazifalari.

Bozor iqtisodiyotining negizini bank tizimi tashkil etadi. Xilma–xil bo'lgan bank tizimi o'z ichiga bank tartibotlaridan tashqari, bozor faoliyati jarayonida shakllanadigan, kredit berish, qimmatli qog'ozlar oldi–sotdisi, moliyaviy xizmatlarni amalga oshirish, investitsiyalar, ssuda va hokazolar borasidagi iqtisodiy munosabatlarning deyarli butun majmuini oladi.

Banklarning bir necha turi mavjud. Ular ichida eng keng tarqalgani– **tijorat banki,** uning asosiy vazifalari– aholining, korxonalarning omonati sifatida kelib tushadigan pullarni jamg'arish, kredit berish, turli xil moliyaviy xizmatlar ko'rsatishdir. MDH mamlakatlarida hozirdanoq salkam 200 mingta davlatniki bo'lmagan, aksiyali va xususiy tijorat banklari mavjud. Investitsiya banki bozor xo'jaligining barcha tarmoqlariga muddatli kredit berish va ularni investitsiyalash bilan shug'ullanadi, shuningdek, qimmatbaho qog'ozlar– aksiyalar, obligatsiyalar, xazina biletlari, banknotlar, kuponlar va hokazolar bilan operatsiyalar o'tkazadi.

Odatda investitsiya banklari fond birjasi bilan yaqindan bog'langan bo'ladi, bunday birjada portfel investitsiyalari amalga oshiriladi, ya'ni egallab olish, ishlab chiqarishni qayta qurish, yangi tovarlarni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish maqsadida biror korxonaning aksiyalari, obligatsiyalari sotib olinadi hamda sotiladi. Investitsiya banklari, shuningdek, mijozlarning buyurtmalari bo'yicha qimmatbaho qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalar bilan birga turlicha dallollik xizmatlarini ko'rsatadi.

Ixtisoslashtirilgan banklar muayyan tarmoqlar korxonalari yoki faoliyat sohalariga kredit beradi va ularni mablag' bilan ta'minlaydi. Masalan, qishloq xo'jalik, qurilish, tashqi savdo va boshqa banklar mavjud. Ipoteka banki (yunoncha "ipoteka"–garov) ixtisoslashtirilgan bankning alohida turi bo'lib, uning asosiy vazifasi turli ko'chmas mulkni– yer, imoratlarni garovga olib ssuda berishdan iborat. Ipoteka banklari asosan fermerlik rivojlangan mamlakatlarda tarqalgan.

Markaziy (yoki davlat) banki davlatning mulkidir. U pul, obligatsiya emissiyasi (chiqarilishi) bilan, shuningdek, mamlakatning butun bank tizimini boshqarish, nazorat qilish bilan shug'ullanadi.

Masalan, Federal Rezerv Tizimi (FRT) deb ataladigan AQSH markaziy banki tijorat, investitsiya va ixtisoslashtirilgan banklarga kredit beradi, ularning faoliyatini sug'urtalaydi, boshqaradi, davlat obligatsiyalari, xazina biletlarini sotib oladi va sotadi. Markaziy bank, odatda, ijrochi hokimiyatga (prezident, hukumatga) qaram bo'lmaydi, uning faoliyatini faqat mamlakat parlamenti boshqaradi Olmoniyada — Bundesbank, Fransiyada — Fransiya milliy banki, Italiyada — Italiya davlat banki, O'zbekistonda — O'zbekiston Respublikasi Milliy banki markaziy bank hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati" to'g'risidagi qonunda belgilanishicha, tijorat banklari va aksiyali pay asosida tashkil topgan xususiy banklar bo'ladiki, ular "kredit hisob-kitob va o'ziga xos bank xizmatini ko'rsatadilar". Tijorat banklari faoliyatining asosiy maqsadi foyda olishni ko'zda tutadi. Tijorat bankining daromad manbai mijozlarning bank xizmati uchun to'lagan va aktivlaridan — zayom, kredit, qimmatli qog'ozlardan olinadigan foyda hisoblanadi. Shuningdek, O'zbekistonda ko'plab ixtisoslashgan tijorat banklar iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit—pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshirmoqda. Sanoat qurilish banki — sanoat, transport, aloqa va moddiy—texnika ta'minoti sohalarida Zamin, G'alla, Paxta banklar agrosanoat kompleksi tarmoqlari va boshqa so'alarida; Tadbirkor banki mayda va o'rta biznes, kooperativ va yakka tartibdagi mehnat faoliyati sohasida kredit—pul operatsiyalarini amalga oshiradi.

Xalq banki — mamlakatda omonat ishlarini bajaradi, naqd pulsiz hisob—kitob qilishni va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirishi, aholiga shaxsiy ehtiyojlariga kredit berishi va shu kabi operatsiyalarni amalga oshiradi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport—import operatsiyalarini amalga oshiruvchi korxona va muassasalarga kredit beradi, aralash qo'shma korxonalarga kredit berishda katnashadi, to'plangan valuta rejasining ijarasini, valuta resurslaridan tejab, samarali foydalanishini nazorat qiladi, shu bilan birga, tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob—kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta'minlaydi.

Ixtisoslashgan investitsion va ipoteka banklar — maxsus kredit muassasalari bo'lib, ular operatsiyalariga obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlarga tavsiya etadi. Investitsion kompaniyalar, qimmatbaho qog'ozlar chiqarish va sotish yo'li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to'playdi va ularni korxonalar, aksiya va obligatsiyalarga joylashtirib foyda olishni ko'zlaydi.

Ipoteka banklar— bu ko'chmas mulk (yer va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalar. Ipoteka bankining pul resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Ipoteka bankidan olingan ssuda uy—joy va har xil inshootlar qurish, korxonalarni rekonstruksiya etib, ishlab chiqarish quvvatini oshirish uchun foydalanadi.

Banklar ikki xil— passiv *(sust)* va aktiv *(faol)* operatsiyalarni amalga oshiradi. Passiv (sust) operatsiyalar yordamida pul resurslari jamlanadi, aktiv (faol) operatsiyalar yordamida ular joylashtiriladi va taqsimlanadi. Bankda pul resurslari o'zining va jalb etilgan mablag'lar hisobiga shakllantiriladi. Bankni ta'sis etish chog'ida *(ta'sis kapitali)*, shuningdek, foyda va daromad olish asosida hosil bo'ladigan kapital o'zining mablag'lariga kiradi.

Pul resurslarining asosiy qismi esa, jalb etiladigan omonatlar (depozitlar) va boshqa banklardan kelib tushadigan mablag'lar hisobiga shakllantiriladi. Depozitlar ikki xil bo'ladi: *yo'qlab olinuvchi* va *muddatli*. Birinchisi— omonatchi tomonidan istalgan paytda yo'qlab olinishi mumkin bo'lgan joriy hisoblardagi mablag'lar. Odatda ularga eng kam foiz to'lanadi. Bank o'z xarajatlarini mijoz, omonatchi o'z hisobida mavjud bo'lgan pul mablag'laridan to'liq foydalanmasligi evaziga qoplaydi. Bunda qat'iy kassa qoldig'i hosil bo'ladi, uni bank turli iqtisodiy subyektlarga ssuda va kredit sifatida beradi.

Ikkinchi holdagi depozitlar ko'rsatilgan muddatlarga qo'yiladi, u tugamaguncha mijoz pulini talab qilib olishga haqli emas. Bunday holda omonatchilarga yo'qlab olinuvchi omonatlarga qaraganda ancha katta foiz to'lanadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, bank boshqa banklardan ssuda, kredit olish yo'li bilan pul resurslarini jalb etishi mumkin. Xususan, markaziy bank tijorat banklariga, agar ular o'zlarining to'lovga qobilliklari va ishonchliliklari xususida kafolat bera olsalar, muayyan hisob foizi bilan kredit beradi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Moliya— pul fondlarining shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanishini tartibga solish bilan vujudga keladigan munosabatlardir.

Moliya tizimi— turli darajadagi moliyaviy muassasalar bo'lib moliyaviy munosabatlarga xizmat qiladi.

Davlat budjeti— davlat tomonidan o'z funksiyalarini amalga oshirish uchun sarflanadigan markazlashtirilgan pul fondidir.

Budjet taqchilligi – budjet daromadlari bilan xarajatlarining nomuvofiqligi bo'lib, xarajatlarning daromadlardan ortiqcha bo'lgan farq.

Davlat qarzlari – budjet taqchilligini qoplash maqsadida davlat tomonidan jalb qilingan moliyaviy resurslar.

Budjet balansi – xarajatlar va daromadlarning teng bo'lishidir.

Soliqlar – jamiyatda yaratilgan sof daromadning ma'lum bir qismini budjetga olish uslubi.

Pul muomalasi – naqd pul bo'lib, tovarlar aylanishi va notovarlar harakati uchun to'lov va hisoblarga xizmat qiladi. Aynan bir jarayonining doimo bir xilda takrorlanishidir.

Pul tizimi – tovar muomalasining rivojlanishi natijasi bo'lib, davlatlar tomonidan qonunchilik asosida mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish.

Kredit – bankda bo'sh turgan pullarni qarzga berish.

Bank – (ital'yancha "sarroflik do'koni") pul va pul kapitalini safarbarlash, jamg'arish, harakatlantirish va taqsimlashni amalga oshiradigan tashkilotdir.

Bank foydasi (marja) – olingan va to'langan foiz summasi o'rtasidagi farq.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Moliyaning iqtisodiy mazmunini tushuntiring va iqtisodiy vazifalari nimadan iborat?
2. O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti mablag'larining shakllanish va taqsimlanish xususiyatlari haqida mulohaza qiling.
3. Davlat budjeti miliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashda qanday rol o'ynaydi?
4. Budjet taqchilligi nima?
5. Soliqning eng ko'p tarqalgan turlarini aniqlang.
6. Mahalliy budjet daromad va xarajatlarining asosiy moddalarini sanab chiqing.
7. Pul muomalasining mazmunini va muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlashni tushuntiring.
8. Kreditni nima zarur qilib qo'yadi? Kredit tushunchasining mazmunini bayon qiling.
9. Kreditning asosiy turlarini sanab ko'rsating va ularning asosiy vazifasi nima?
10. Markaziy bankning vazifasi qanday?
11. Tijorat banki bilan investitsiya bankini taqqoslang.

XVI Bob. INFLYATSIYA. INFLYATSIYANI OLDINI OLISH TADBIRLARI.

1. Inflyatsiya tushunchasi. Inflyatsiya turlari.
2. Talab va taklif inflyatsiyasi. Hozirgi zamon inflyatsiyasi.
3. Inflyatsiya oqibatlari. Inflyatsiyaga qarshi siyosat.

1. Inflyatsiya tushunchasi. Inflyatsiya turlari.

Ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida talab bilan taklif o'rtasida nomutanosiblik bo'lib turadi. Bu nomutanosiblik narxlarning o'sishiga olib keladi. Narxlarning o'sishi esa inflyatsiyani keltirib chiqaradi.

Inflyatsiya– pulning tovar va xizmatlarga nisbatan keragidan ortiqcha chiqarilishi yoki tovar va xizmatlarning pul massasiga nisbatan kamayib ketishi natijasida narxlarning o'sishi va pulning qadrsizlanishidir.

Davlat tomonidan muomalaga keragidan ortiqcha pul chiqariladi, ya'ni pul emissiyasi amalga oshiriladi, natijada bozorda narxlar o'sib ketadi va pul qadrsizlanadi, ya'ni inflyatsiyaga uchraydi.

Ishlab chiqaruvchilar ham inflyatsiya sabachisi bo'ladilar. Ular tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishni qisqartirib yuboradilar, natijada tovar taqchilligi kelib chiqadi va narxlar o'sib keladi. Kerakligidan ortiq pullarning paydo bo'lishi va narxlarning o'sishi inflyatsiyaning tashqi ko'rinishi bo'lsa, milliy xo'jalikning nomutanosibligi va umumiy muvozanatning buzilishi uning asl mohiyatini tashkil etadi. Jahon iqtisodiy adabiyotlarida milliy xo'jalikni nomutanosiblikka olib keladigan uchta asosiy kuch ajratib ko'rsatiladi.

- davlat tomonidan o'z vazifasini ado etish uchun qog'oz–pul emissiyasiga, tashqi savdoga, noishlab chiqarish, avvalambor, harbiy va boshqa xarajatlarga monopoliya o'rnatilishi;
- kasaba uyushmasining ish haqi darajasi va muddatini belgilash monopoliyasi;
- narxni va xarajatlarni belgilashga yirik firmalarning monopoliyasi.

Yuqorida ko'rsatilgan uchta kuch bir–biri bilan o'zaro bog'liq va har biri alohida talab va taklifning o'sishiga yoki pasayishiga, ular o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga sababchi bo'lishi mumkin.

Inflyatsiya turlari. Iqtisodiyotda inflyatsiyaning bir nechta turlari mavjud. Bularga: ochiq inflyatsiya, yashirin inflyatsiya, muvozanatlashgan va muvozanatlashmagan inflyatsiya, kutiladigan va kutilmaydigan inflyatsiya kiradi.

Ochiq inflyatsiya talab bilan taklifning o'zaro munosabati natijasida narxlarning cheksiz o'sishi sababli yuzaga keladi. Bunday inflyatsiya iqtisodiyoti bozor iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlarga xosdir.

Yashirin inflyatsiya narxlar va daromadlar ustidan ma'muriy–buyruqbozlik nazorati o'rnatilgan mamlakatlarga xosdir. Narxlar ustidan kuchli nazorat qilish natijasida narxlar yuzaki qaralganda o'zgarmas bo'ladi, lekin pul massasining kerakligidan ortib ketishi tovar taqchilligini keltirib chiqaradi. Natijada talab taklifdan ortib ketadi va ular o'rtasidagi muvozanat buziladi.

Tovar taqchilligi sharoitida qog'oz pullarga tovarlarni faqat «qora bozorda» sotib olish mumkin; lekin bunday bozorda narxlar davlat tomonidan belgilangan qat'iy narxlardan bir necha barobar yuqori bo'ladi. Natijada yashirin inflyatsiya yuzaga keladi.

Muvozanatlashgan va muvozanatlashmagan inflyatsiya. Muvozanatlashgan inflyatsiya sharoitida har xil tovar guruhlarining bir–biriga nisbatan narxi o'zgarmaydi. Bunday inflyatsiya biznes uchun xavfli emas, lekin vaqti–vaqti bilan narxlarni oshirib turish kerak.

Muvozanatlashmagan inflyatsiyada turli tovarlarning narxi *muntazam ravishda va har xil nisbatlarda o'zgarib turadi.* Muvozanatlashmagan inflyatsiya biznesga katta zarar yetkazadi. Kapitalni unumli joylashtirish mumkin bo'lgan sohalarni tanlash juda qiyinlashadi.

Kutiladigan va kutilmaydigan inflyatsiya. Kutiladigan inflyatsiya bu oldindan bashorat qilinadigan va hisoblanadigan inflyatsiyadir, kutilmaydigan inflyatsiya buning aksidir.

Muvozanatlashgan va kutiladigan inflyatsiya kombinasiyalari iqtisodiyotga katta zarar yetkazmaydi. Muvozanatlashmagan va kutilmaydigan inflyatsiya iqtisodiyot uchun o'ta xavflidir.

Narxlarning o'sish sur'atiga qarab inflyatsiyaning uch turi mavjud:

- oddiy yoki o'rmalovchi, inflyatsiya sur'ati yiliga 2–3 foiz bo'ladi.
- suzib yuruvchi inflyatsiya, bunda narxlar tez o'sa boshlaydi, yiliga 10 foiz atrofida.
- yuguruvchi inflyatsiya yoki giperinflyatsiya, narxlar oyiga 40–50 foiz atrofida o'sadi, ish haqi bilan narxlar o'rtasida farq juda katta bo'lib, aholining turmush darajasi pasayib ketadi, yirik korxonalar zarariga ishlaydi va inqirozga uchraydi, iqtisodiy aloqalar buziladi.

Iqtisodiy tanglik bilan inflyatsiyaning birgalikda yuz berishi stagflyatsiya deyiladi.

Iqtisodiyotning turg'unlik holatiga tushib qolishi **stagnatsiya** deb ataladi.

2. Talab va taklif inflyatsiyasi. Hozirgi zamon inflyatsiyasi.

Talab inflyatsiyasi jami talabning o'zgarmas jami taklifga nisbatan tez o'sib borishida sodir bo'ladi. Lekin jami talabning ishlab chiqarish hajmiga, ish bilan bandlilikka va narxlar darajasiga bo'lgan nisbati murakkab jarayondir. Masalan, jami talab oshsa, ishlab chiqarish hajmi kengayadi, ishsizlik kamayadi, narxlar sekin–asta ko'tariladi. Ishlab chiqarishning kengayishiga qarab, zahiralar kamayib boradi, zarur bo'lgan iqtisodiy resurslarni izlash qiyinlashadi. Ishlab chiqarishga malakali kadrlarni jalb qilish, ularga baland ish haqini to'lashni zarur qilib qo'yadi. Natijada ishlab chiqarish xarajatlari oshib ketadi va narxlar ko'tariladi.

Talab inflyatsiyasining kelib chiqish shartlari:

- ish bilan bandlikni va ish haqini o'sishi natijasida aholi tomonidan talabning o'sishi;
- iqtisodiy o'sish davrida investitsiyalarning kengayishi va kapital tovarlariga talabning ortishi;
- davlat xarajatlari o'sib borishi (harbiy va sotsial buyurtmalarning o'sishi).

Taklif inflyatsiyasi ishlab chiqarish harajatlarining narxi oshganda sodir bo'ladi. Keyingi paytlarda jami talabning pasayishi sharoitida narxlarning o'sishi natijasida paydo bo'lgan inflyatsiya turi jahon tajribasida tez uchrab turibdi.

Mahsulot birligiga sarf qilingan xarajatlarning ortib borishi ishlab chiqarish hajmini va daromadni qisqartirib yuboradi. Natijada taklif etilgan tovarlar va xizmatlar hajmi qisqaradi, narxlar ko'tariladi. Demak, bunday holda talab emas, balki ortiqcha ishlab chiqarish xarajatlari narxlarni oshirib yuboradi. Taklif inflyatsiyaning asosiy manbai bo'lib xom ashyo va energiyaning qimmatlashuvi natijasida narxlarning va ish haqining o'sishiga xizmat qiladi.

Inflyatsiyaning sabablari. XX asr o'rtalariga kelib industrial rivojlangan mamlakatlarda shakllangan bozor mexanizmiga inflyasion tendensiyalar xos bo'lib qoldi. Bunga ikki asosiy omil sabab bo'ldi: moliya va pul–kredit tizimini tubdan qayta tashkil etilishi va iqtisodiyotning oligopolistik tuzilishining shakllanishidir.

Tadbirkorlarning yuqori foyda olish maqsadida narxlarni oshirishni erkin raqobat cheklab turgan. Pulning aylanishini va narx–navoning nisbiy barqarorligini oltin tangalar standarti ta'minlab turgan. Banknotlarning oltin tangalariga erkin almashinuvi pul qadrsizlanishining oldini olgan. Bulardan tashqari, banklar

muomalaga banknotlarni o'zidagi oltin zahiralari qiymatining hajmi miqdorida chiqara olganlar.

Narxlarning o'zgarishida iqtisodiyotning hozirgi zamonaviy bosqichi tub burilishga olib keldi. Pul muomalasida qog'oz pullar oltinni butunlay siqib chiqardi, pul–kredit mexanizmi esa pul massasining ko'payishiga qulay sharoit yaratib berdi.

Iqtisodiyotning ko'pgina tarmoqlari oligopolistik tuzilish ko'rinishiga ega bo'ldi. Buni biz yirik biznes tomonidan bir xil turdagi mahsulotlarga narxlarni o'rnatish siyosatini olib borishda kuzatishimiz mumkin.

XX asrda narxlar o'sishining yangi tendensiyasi rivojlana boshladi, lekin asrning birinchi choragida narxlarning o'sishi vaqti–vaqti bilan iqtisodiy inqirozlar bilan uzilib turdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida deyarli barcha bozor iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlarda narxlarning o'sishi kuzatildi. Bu davrda inflyasion jarayonlarning asosini ishlab chiqarish kuchlarining buzilishi tashkil etdi. Ishlab chiqarishdagi salbiy o'zgarishlar moliya va pul muomalasi sohalariga ta'sir ko'rsatdi: budjetdagi kamomad, davlat qarzi o'sib ketdi va pul emissiyasi kuchayib ketdi.

Urushdan so'ng narxlarning o'sib borish tendensiyasi saqlanib qoldi. Narxlar muntazam ravishda barcha mamlakatlarda o'sa boshladi. XX asrning 70–yillarida inflyatsiya o'sishining muhim omili, ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi bo'ldi. Shu bilan birga inflyatsiyaning o'sishiga tashqi omillar ham ta'sir etdi. Bular dollarning devalvatsiyasi va jahon bozorida xomashyo narxining ko'tarilishi.

Hozirgi zamon inflyatsiyasi bir nechta xususiyatlarga ega:

Birinchidan, avvallari inflyatsiya ayrim yoki bir nechta mamlakatlarda sodir bo'lgan bo'lsa hozir esa narxlarning o'sishi butun jahon xarakterini olgan.

Ikkinchidan, inflyatsiya har xil mamlakatlarda har xil sur'atlar bilan notekis va sakrash yo'li bilan sodir bo'lmoqda.

Uchinchidan, zamonaviy inflyatsiya onda–sonda emas, balki surunkasiga bo'lmoqda.

To'rtinchidan, inflyatsiyaning xarakteri o'zgardi: 80–yillar o'rtasigacha «o'rmalovchi» inflyatsiya emas, balki «yuguruvchi» inflyatsiya o'z mavqeini egalladi. Shu bilan birga, 80–yillar o'rtalariga kelib rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda inflyatsiya sur'ati pasaya boshladi. Buning bir nechta sababi bor:

1. Jahon iqtisodiyotining siklik rivojlanishining o'ziga xosligi, 1980–1992–yillardagi iqtisodiy inqirozdan so'ng depressiyaning cho'zilib ketishi, inqirozdan so'ng iqtisodiyotning sekin–asta

tiklanishi, ommaviy ishsizlik tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni qisqartirib yubordi. Bu esa o'z navbatida narxlarning o'sishini sekinlashtirdi.

2. Mehnat unumdorligi dinamikasidagi siljishlar. Mehnat unumdorligining o'sishi va ishlab chiqarish xarajatlarining qisqarishi, ichki va tashqi bozorda raqobatning keskinlashuvi monopoliyalar tomonidan narxlarni ko'tarishni cheklab qo'ydi. Bu esa, inflyatsiyaning pasayishiga sabab bo'ldi.

3. Moliya sohasidagi o'zgarishlar 70—yillar o'rtasiga nisbatan 80—yillarda budjetdagi kamomadni kamaytirdi, natijada davlat moliyasining inflyatsiyasi pasaydi.

4. Jahon bozorida energiya xomashyosiga narxlarning pasayishi.

Lekin shunga qaramasdan, inflyatsiyaga hali barham berilgani yo'q. Iste'mol tovarlar narxi o'sib bormoqda, inflyatsiya sur'ati o'zgarib turibdi.

3. Inflyatsiya oqibatlari. Inflyatsiyaga qarshi siyosat.

Inflyatsiya barcha mamlakatlar iqtisodiyotiga katta zarar yetkazmoqda, ayniqsa, «yuguruvchi» va «giperinflyatsiya». Uning oqibatida ishlab chiqarish sohasidagi kapital muomala sohasiga oqib o'tadi, chunki muomala sohasida kapital tezroq aylanadi va katta daromad keltiradi; pul muomalasi qonunining buzilishi natijasida mamlakat ichidagi tovar aylanishi tartibsiz bo'ladi; talab va taklif o'rtasidagi muvozanat buziladi; kreditga va kredit tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatadi; pul tizimining tartibsizlanishiga olib keladi. Shunday qilib, inflyatsiya takror ishlab chiqarishning barcha bo'g'inlari o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga sabab bo'ladi, ya'ni ishlab chiqarish va muomala sohalari o'rtasida. Shu bilan birga, inflyatsiya nafaqat mamlakat ichidagi iqtisodiyotga, u yana xalqaro valuta munosabatlariga ham salbiy ta'sir etmoqda.

Birinchidan, narxlarning o'sishi milliy valutaning qadrsizlanishiga va uning sotib olish qobiliyatining pasayishiga olib kelmoqda.

Ikkinchidan, inflyatsiya jahon bozorida narxlarning ko'tarilishiga olib kelmoqda.

Uchinchidan, narxlarning o'sishi eksport mahsulotining raqobatga bardosh berishini pasaytirdi, natijada tashqi savdo taqchillikni oshirib yuboradi.

To'rtinchidan, valutalarni sotib olish qobiliyatining nobarobar pasayishi valutalarning noekvivalent almashuvini kuchaytiradi, valutaning rasmiy va bozor kursi mos kelmay qoladi, natijada

valutalar kursi o'rtasidagi nisbatni qayta ko'rib chiqishga to'g'ri keladi.

Xulosa qilib aytganda, inflyatsiya, nafaqat mamlakatlarning ichki muammosi bo'lib qoldi, balki xalqaro valuta munosabatlariga salbiy ta'sir etuvchi kuchga aylandi.

Inflyatsiyaga qarshi siyosat. Iqtisodiyotni tartibga solish uchun inflyatsiyaga qarshi kurashish dasturini tuzish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday dastur inflyatsiyani keltirib chiqaradigan sabablarni va omillarini chuqur o'rganish asosida tuziladi va bu dasturda inflyatsiyani yo'qotuvchi va kamaytiruvchi iqtisodiy siyosat olib boriladi.

Inflyatsiya sharoitida xo'jalikni boshqarishga ikki yoqlama yondashish mumkin: birinchisi, inflyatsiya moslashuvchanlik siyosati bo'lsa, ikkinchisi inflyatsiyaga qarshi olib boriladigan siyosatdir.

Inflyatsiyaga moslashuvchanlik siyosati. Bunday siyosat olib borilganda bozor iqtisodiyoti subyektlari tomonidan o'z iqtisodiy faoliyatida pulning sotib olish qobiliyatining pasayib borishi orqali inflyatsiyani hisobga oladilar. Jahon tajribasida pulning sotib olish qobiliyati pasayishi tufayli ko'rilgan zararni qoplashning ikki usuli mavjud. Keng tarqalganlaridan biri bu foiz stavkalarini indeksasiya qilish. Odatda bu usulda inflyatsiyaga nisbatan foiz stavkasi ko'tariladi. Ikkinchi usulida, investitsiyaning boshlang'ich pul summasi indeksatsiya qilinadi, u vaqti–vaqti bilan oldindan kelishilgan indeks asosida tartiblanib turiladi.

Firmalar inflyatsiya sharoitida iqtisodiy siyosatini o'zgartiradilar. Masalan, ular investitsiyalarni tezda qaytarib olish mumkin bo'lgan qisqa muddatli loyihalarni amalga oshirishadi. Aylanma mablag'larning yetishmasligi, firmalarni tashqi manbalarni qidirishga majbur etadi. Bunday holat firma qarzining ko'payib ketishiga olib keladi. Natijada firma qarzini to'lolmaslik, bankrotlik holatiga tushib qolish mumkin.

Inflyatsiya sharoitida firmalar foydani ishlatish siyosatini o'zgartirishga majburdirlar. Bir tomondan firma faoliyatiga iqtisodiy qiziqtirishni kuchaytirish uchun, menejerlar foydaning bir qismini ishchi va xodimlarni moddiy rag'batlantirish uchun yo'naltiradilar. Ikkinchi tomondan inflyatsiya sharoitida daromadlar kamayib xarajatlar oshganda firma egalari ishlab chiqarishning qisqarib ketmasligi uchun sof foydaning ancha qismini ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun sarflashga majbur bo'ladilar.

Inflyatsiyaga qarshi kurash olib borishda keynschilar tarafdorlari, «tarkibiy inflyatsiya» va «taklif iqtisodiyoti» vakillari o'z dasturlarida iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol qatnashuviga katta e'tibor berishgan, ya'ni narxlar va ish haqi

o'sishini vaqtincha to'xtatib qo'yish, tadbirkorlikni soliqlar orqali rag'batlantirish, yashash uchun zarur bo'lgan tarmoqlar va ishlab chiqarishni qo'llab–quvvatlash.

Inflyatsiyaga qarshi tadbirlar. Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosatining boshqa variantlaridan biri bu bozor iqtisodiyotiga davlat aralashuvini cheklashdir. Monitarizm dasturiga asosan iqtisodiyotda davlat faolligiga nisbatan bozor regulyatorlari keng ko'lamda qo'llanilishi tavsiya etiladi.

Amaliyotda rivojlangan mamlakatlarda yuqori inflyatsiyaga qarshi kurashda aralash dasturlar qo'llanilib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham inflyatsiyaga qarshi kurash dasturi tuzilgan. Prezident I.A. Karimov o'z nutqida **«Pulning qadrsizlanishiga qarshi qaratilgan qat'iy choralarni ko'rish va yaqin besh yil ichida pulning qadrsizlanish darajasini yiliga 6–8 foiz kamayishiga erishish zarur»**[1] deb ta'kidlab o'tgan.

«Pul qadrsizlanishining oldini olishga qaratilgan qat'iy chora–tadbirlar inflyatsiya ko'rsatkichlarini prognoz qilingan darajada saqlab turish imkonini berdi»[2], deb aytib o'tdi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Inflyatsiya– qog'oz pulning qadrsizlanishi.

Oddiy yoki o'rmalovchi inflyatsiya – inflyatsiya sur'ati yiliga 2–3 foiz bo'ladi.

Suzib yuruvchi inflyatsiya – bunda narxlar tez o'sa boshlaydi, yiliga 10 foiz atrofida.

Yuguruvchi yoki giperinflyatsiya – narxlar oyiga 40–50 foiz atrofida o'sadi.

Stagflyasiya – iqtisodiy tanglik bilan inflyatsiyaning birgalikda yuz berishi.

Stagnasiya – iqtisodiyotning turg'unlik holiga tushib qolishi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Inflyatsiya mohiyatini tushuntirib bering.
2. Inflyatsiya turlarini sanab bering.
3. Inflyatsiya oqibatlarini gapirib bering.
4. Inflyatsiyaga qarshi siyosat.

---

[1] Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda». –T.: «O'zbekiston», 1999.

[2] Prezident Karimov I.A. ning Vazirlar Mahkamasining 2000 yilda mamlakatni ijtimoiy–iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2001–yilda iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan majlisdagi ma'ruzasi// «Xalq so'zi» gazetasi, 17– fevral 2001–y.

XVII Bob. DAVLAT TOMONIDAN IQTISODIYOTNING TARTIBLANISHI

1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblanishining nazariy va amaliy asoslari.
2. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiyotni rivojlantirishning shakllari va yo'nalishlari.
3. O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tishda davlatning roli.

1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblanishining nazariy va amaliy asoslari

Tarixan tartibsiz, o'zi bo'larchilikka asoslangan, yovvoyi iqtisodiyotdan, tartiblanib turuvchi, tsivilizatsiyalashgan bozor iqtisodiyotiga o'tish yuz beradi. Iqtisodiyotni tartiblash — bu undagi turli bo'g'inlar faoliyatining bir—biriga bog'lanish va mos holda rivojlanib borishidir. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning nazariy assoschilaridan biri Jon Meynard Keyns hisoblanadi. Keynschilik iqtisodiyot fanida yangi oqim sifatida 1929—1933—yillardagi jag'on iqtisodiy inqirozidan so'ng bevosita yuzaga keldi. U nazariyasini o'zinin¸ 1936—yilda nashrdan chiqqan «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» asarida bayon qilib berdi. Keyns iqtisodchilar orasida iqtisodiyotga davlatning aralashuvi zaruriyatini dalillagan dastlabki iqtisodi emas edi. Iqtisodiy siyosatning asoslarini ishlab chiqqan birinchi iqtisodchi Devid Rikardo bo'ldi. Undan tashqari iqtisodiyotni boshqarishning monetar nazariyasi mavjud. Bugungi kunda iqtisodiyotni boshqarishning pul nazariyasi, inflyatsiya bilan kurash muammolari 1976—yilgi Nobel mukofoti sovrindori amerikalik Milton Fridman boshliq Chikago maktabi olimlari tomonidan ishlab chiqilmoqda.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning neoklassik modeli. Bu yo'nalishdagi iqtisodchilar davlatning jamiyatdagi daromadlarini oqilona taqsimlash va allokatsion— ya'ni iqtisodiyotdagi resurslarni samaraliroq joylashtirish maqsadidagi vazifalarni tasdiq qiladilar. Neoklassik yo'nalish tarafdorlarining fikriga ko'ra kapitalning erkin oqib kushishi uchun to'siqlarni bartaraf etish uchun ham davlatning tartiblash mexanizmi zarurligini ta'kidlaydilar.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamalkatlarda iqtisodiyotni tartibga solish borasida davlat muhim vazifalarni bajaradi. Davlat iqtisodiyotga faol aralashib, bozor mexanizmining amal qilishiga ko'maklashadi, raqobatchilik muhitini yaratib aholini bozorning

salbiy oqibatlaridan himoyalash chora–tadbirlarini ko'radi. Bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solishdan ko'zlangan asosiy maqsad bozor munosabatlarini muayyan va ma'lum yo'nalishlar asosida rivojlantirib, iqtisodiy tanglikning oldini olish hamda aholi turmush darajasining pasayishiga yo'l qo'ymaslikdan iboratdir.

–Rivojlangan mamlakatlarga bozor iqtisodiyotining davlat tomonidan tartibga solinishi oqibatida iqtisodiy tanglikning keskinligi bir muncha pasayadi, unday holatdan tez chiqib ketishga, ba'zan esa uning oldini olishga erishmoqdalar, aholining turmush darajasi ancha yaxshilangan. Aholining turli ijtimoiy tabaqalari o'rtasida ijtimoiy birdamlik, kelishuv vujudga kelmoqda.

Bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish borasida taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasiga suyangan ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish yo'liga o'tib oldilar. Ulardan ba'zi birlari chunonchi, Janubiy Koreya, Singapur, Tayvan', Gong–Kong, Malayziya va Tayland yangi industrial mamlakatlar deb atala boshladi.

Bozor munosabatlari endigina shakllantirilayotgan sobiq buyruqbozlik iqtisodiy tizimidan xoli bo'la boshlagan O'zbekiston Respublikasida davlat tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish maqsadida iqtisodiy islohotlar muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirilmoqda. Shu boisdan ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov **«Murakkab o'tish davrida davlatning o'zi bosh islohotchi bo'lishi zarur. Davlat butun xalqning manfaatlarini ko'zlab, islohotlar jarayonining tashabbuskori bo'lishi iqtisodiy taraqqiyotning etakchi yo'nalish–larini belgilaydi. Iqtisodiyotda, ijtimoiy sohada va mustaqil davlatimizning ijtimoiy–siyosiy hayotida tub o'zgarishlarni amalga oshirish siyosatini ishlab chiqish izchil ro'yobga chiqarish kerak»**[1] deb ta'kidlab o'tgan.

Davlatning bozor iqtisodiyotini tartibga solish bo'yicha rivojlangan mamlakatlarda hozirgacha to'plangan boy tajribalarni o'rganish va ularni respublikamizning milliy xususiyatlarini e'tiborga olgan holda tatbiq etish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham davlatning, uni tartiblashning nazariy jihatlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bozor muvozanatining vujudga kelib, beqarorlikning muttasil takrorlanib turishi bozor regulyatorining uning iqtisodiyotni tartiblashining obyektiv mexanizxmining barqaror muvozanatini saqlashga qodir emasligidan dalolat beradi. Shuning uchun bozor muvozanatini ta'minlash, uni saqlash uchun iqtisodiyotni

[1] Karimov I.A. «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirsb yo'lida». –T. «O'zbekiston», 1995, 10–11–betlar.

tartiblashning obyektiv bozor mexanizmidan tashqari, unga ko'maklashuvchi davlat mexanizmiga zarurat tug'iladi. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyotiga o'tishning dastlabki bosqichlarida davlat *bosh islohotchi, ya'ni iqtisodiy islohotlarni* amalga oshirishning tashabbuskori va yetakchisi hisoblanadi.

Davlat iqtisodiyotni tartiblashning bozor mexanizmi to'liq bajara olmagan vazifalarini o'z zimmasiga oladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblashning asosiy maqsadi iqtisodiy muvozanatga *erishish asosida tushkunlik va tanglikning oldini olish; ijtimoiy ishlab* chiqarishning barqaror o'sishini ta'minlash, milliy iqtisodiyot ravnaqi uchun imkoniyatlar yaratish, shuningdek, aholi turli tabaqalari o'rtasida ijtimoiy muvozanatga erishishdan iboratdir.

Ma'lumki, iqtisodiy subyektlar o'zaro raqobatda bo'lgani va o'zlarining shaxsiy va jamoaviy *manfaatlari yuzasidan faoliyat* ko'rsatgani uchun ularning xudbinlik manfaatlari umumdavlat, jamiyat manfaatlariga zid kelib qolishlari ham mumkin. Shuning uchun davlat iqtisodiyot subyektlari manfaatlari va faoliyatlarining jamiyat, davlat manfaatlariga zid kelib qolmasligini, unga ziyon etkazmasligini nazorat qiladi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun davlat iqtisodiy subyektlarining makroiqtisodiyot miqyosidagi aloqa va bog'lanishlarni tartibga soladi.

2. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiyotni rivojlantirishning shakllari va yo'nalishlari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning eng muhim vositalaridan biri, o'z mulki bo'lgan tarmoq va korxonalarni boshqarish, ya'ni bevosita tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishdir. Davlat mamlakat ishlab chiqarish vositalarining bir qismini mulk egasi sifatida bevosita ishlab chiqarish jarayonini tashkil qiladi, rejalashtiradi va uni nazorat qiladi. Davlat mulki va sohibkorligi ko'lami bozor iqtisodiyoti *sharoitida cheklangan bo'ladi. U asosan* mamlakat iqtisodiyotini samarali rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratishga xizmat qiladi.

Davlat o'z korxonalarining tovarlari va xizmatlarini past darajadagi, aksariyat hollarda ishlab chiqarish xarajatlariga yaqin bo'lgan baholar bilan sotadi. Bu bilan aholi *turmush darajasining* oshishiga, xususiy va boshqa korxonalarning samarali ishlashiga, xalq xo'jaligi tarmoqlarining ma'lum nisbatlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadi. Davlat o'ziga qarashli korxonalarni ijaraga berish, mehnat jamoalari, xususiy shaxslarga sotish, aksionerlik jamiyatlariga aylantirish yo'li bilan aralash mulkni shakllantirish *orqali*

iqtisodiyotning boshqa mulk doiralarining tashabbuskorligiga, samaradorligining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat, birinchidan, o'ziga qarashli tarmoq va korxonalarning samarali ishlashi uchun xomashyo, asbob—uskunalar, ikkinchidan, boshqaruv apparati xodimlarini moliya bilan ta'minlash, uchinchidan, mehnatga layoqasizlar, qariyalar, etim bolalar, kambag'allar hamda ko'p bolali oilalar, yolg'iz qarovsiz kishilarga yordam maqsadida iste'mol tovarlari va xizmatlar bilan ta'minlash, to'rtinchidan, harbiy anjomlar, qurol—yarog'lar, armiya uchun lozim bo'lgan iste'mol tovarlari va xizmatlarni ishlab chiqarish. Beshinchidan, turli xil tabiiy ofatlarning oldini olish uchun davlat zahiralarini tashkil etish maqsadida tovarlar sotib oladi. Buning oqibatida davlatning tovarlar va xizmatlar bozori shakllanadi. Davlat bozori muhim ijobiy rol o'ynaydi. Bu bozor kafolatli bo'lib, uning to'lov qobiliyati davlatning budjet va valuta fondi orqali ta'minlanadi. Bu bozor davlat buyurtmalari orqali tartibga solinadi, unda kelishilgan baholar amal qiladi va uning ishtirokchilariga barqaror foyda keltiradi.

O'zbekiston Respublikasida davlat iqtisodiy jihatdan ko'makka muhtoj bo'lgan aholini sotsial himoyalash maqsadida iste'mol tovarlarini va xizmatlarni xarid qilish tobora ortadi, fan—texnika inqilobi talablariga binoan fundamental fan, ilg'or ilm talab tarmoqlarni rivojlantirish, maorif, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash, davlat korxonalari va tashkilotlari uchun tovarlar xarid qilish, davlat buyurtmalarini berish salmoqli bo'ladi.

Iqtisodiyotni tartibga solishning eng muhim shakllaridan biri dasturlash va rejalashtirishdir. Ushbu tartibga solish shaklining zaruriyati ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishi, mehnat taqsimoti va kooperatsiyalashuvining chuqurlashuvi, davlat mulkining mavjudligi, iqtisodiyotga yo'naltiriladigan kapital mablag'lar harakati va oqibatlarining uzoq muddatligidan hamda bozor konyunkturasini o'rganishi bilan ifodalanadi. Shu bois, hamma rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotning rivojlanish istiqboli aniqlanadi, dasturlanadi va rejalashtiriladi. Iqtisodiyotning rivojlanish istiqbolini aniqlash (prognozlashtirish) qisqa muddatga (1—2 yil), o'rta muddatga (5 yil), uzoq muddatga (20 yil)ga mo'ljallanadi. Bunda mavjud o'tgan davrdagi iqtisodiy rivojlanishi bozor konyunkturasining o'zgarib borish tendensiyalariga asoslanib kelajakdagi iqtisodiy ahvolning qanday bo'lishi, qanday natijalarga olib kelishi mumkinligi bashorat qilinadi. Bu— ekstropolyatsiya usuli deyiladi, olingan ma'lumotlarga esa xususiy ishbilarmonlarning kapital mablag'lar qo'yish rejalarni turli so'rovlar orqali o'rganib borish orqali aniqliklar va tuzatishlar kiritiladi.

Prognozlar asosida iqtisodiy rivojlanish dasturlari ishlab chiqiladi. Dasturlarda iqtisodiyot rivojlanishining moddiy va sotsial maqsadlari ko'rsatiladi. Maqsadlarni amalga oshirish uchun kapital mablag'lar qo'yish rejalari tuziladi, ishlab chiqarish hajmi bilan talab o'rtasidagi nisbatlar o'rganiladi. Turli ishlab chiqarish bilan import o'rtasidagi bog'liqlik, ishlab chiqarish bilan iste'mol, ishlab chiqarish bilan eksport, eksport bilan import o'rtasidagi bog'liqliklar aniqlanadi. Buning uchun tarmoqlararo balansni tuzish, aholi ro'yxatini o'tkazish muhim ahamiyatga ega. Bizda bir necha marta tarmoqlararo balans tuzilgan, aholini ro'yxatga olish amalga oshirilgan. Iqtisodiy rivojlanishning umumdavlat dasturlari asosida rejalar qabul qilinadi. Ilgari ma'muriyatchilik, buyruqbozlikka asoslangan jamiyatda iqtisodiy rejalar buyruqbozlik xarakteriga ega bo'lib, yuqoridan belgilanib, quyidagi xo'jalik bo'g'inlari uchun majburiy edi.

Bozor iqtisodiyoti va mulkning ko'p shakllari mavjud bo'lgan sharoitda esa dastur va rejalar davlat korxonalari uchun majburiy, xususiy sektor uchun esa taklif, indekativ xususiyatga ega bo'ladi. Ishbilarmon, tadbirkorlarning rejalarga amal qilishlarini rag'batlantirish maqsadida ularga turli imtiyozlar, ya'ni soliq to'lashda, kredit, subsidiyalar, xomashyo, yoqilg'i—energiya, asbob—uskunalar olishda, tovarlarni eksport qilishda imtiyozlar berilishi lozim bo'ladi.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishni ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbekiston Respublikasining Taraqqiyot Istiqbolini belgilash va Statistika qo'mitasi tashkil etildi. Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: ijtimoiy—iqtisodiy taraqqiyotning konseptsiyalarini qisqa va uzoq muddatli rejalarini, respublika va mintaqalarga doir tarmoq dasturlarini ishlab chiqish; aholini sotsial himoyalashga oid takliflarni asoslab berish, mehnat faoliyatini va tadbirkorlik imkoniyatlarini ko'paytirish, iqtisodiy ahvolni sog'lomlashtirish yo'llarini belgilash, bozor munosabatlariga o'tishning asosiy qoida va yo'nalishlarini shakllantirish va unga mos ravishda uslublarini takomillashtirish; xalq xo'jaligi tuzilmasini qayta qurishga oid takliflar tayyorlash, xalq xo'jaligi balanslarini tuzish asosida iqtisodiy nomutanosibliklarni bartaraf etishga oid takliflarni ishlab chiqish; eksport—import ishlarini davlat yo'li bilan tartibga solish va rag'batlantirish sohasidagi yo'nalishlarini belgilash O'zistiqbolstat davlat qo'mitasi ushbu vazifalarni boshqarish orqali iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositasi sifatida muhim o'rin tutadi.

Makroiqtisodiyotni barqarorlashtirishga erishish iqtisodiy islohotlarning hozirgi davrdagi strategiyasi ustivor vazifasi

hisoblanadi. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish — bozorni shakllantirish yo'lidagi qonuniyatli va muqarrar jarayondir.

Barqarorlashtirish dasturini ishlab chiqishda tanglik hodisalarining oldini olish, iqtisodiyotning holatini ifoda qiluvchi mezon bo'lib xizmat qiladigan ko'rsatkichlarni yaxshilashga, shu bilan birga, mamlakatni tanglikka olib kelgan ichki sabablarni o'rganish, chalg'ishlar va nomutanosibliklar bo'lishi mumkinligiga o'z vaqtida e'tiborni qaratish, tanglik hodisalari kelib chiqishining oldini olish tadbirlarini faol amalga oshirish g'oyat muhim.

Barqarorlashtirish siyosati — eng avvalo, bu makro — iqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishning keskin darajada pasayishiga va ommaviy ishsizlikka yo'l qo'ymaslikdir. Shuningdek, u pul qadrsizlanishining, pul emissiyasining boshqarilishini ta'minlash, to'lov balansini bir me'yorda saqlash sohasida aniq maqsadni ko'zlab olib boriladigan davlat siyosatidir.

3. O'zbekistongda bozor munosabatlariga o'tishda davlatning roli

«Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat bosh islohotchi bo'lishi, iqtisodiyot va ijtimoiy turmushning hamma sohalarini o'zgartirish rejalarini tuzib, uni izchillik bilan amalga oshirishi zarur»[1].

Respublikaning bozor iqtisodiyotiga o'tish davridagi iqtisodiy siyosatining natijalarini quyidagi ma'lumotlardan ham ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston Respublikasining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari

Yillik o'sish sur'atlari*

	1996	1997	1998	1999
Yalpi ichki mahsulot	1,7	5,2	4,4	4,4
Sanoat mahsuloti hajmi	6,0	6,5	5,8	5,9
Yalpi qishloq xo'jaligi mahsuloti	7,3	5,8	4,0	6,0
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar	7,0	17	15	7,8
Aholi jon boshiga daromadlari	2,2	1,9	42,9	61,2

* *O'zbekiston Respublikasi. Makroiqtisodiyot va statistika Vazirligi ma'lumotlari asosida tuzildi. 1999-y.*

[1] Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. —T., 1998, 113-bet.

Hozirgi davrda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim shakllari quyidagilardan iboratdir. Davlat mulki va tadbirkorlikni rivojlantirish, iqtisodiyotni dasturlash va rejalashtirishga doir faoliyatlar, iqtisodiy monopolizmga qarshi qo'llanuvchi chora–tadbirlar, moliya–kredit munosabatlarining tartibga solish chora–tadbirlari, davlatning baholi tartibga solish siyosati, aholini ijtimoiy himoyalash ahamiyatining o'sib borishidir.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish uchun davlat mulki bo'lgan tarmoq va korxonalarni boshqarishga katta e'tibor berilmoqda.

Birinchidan, qazib chiqaruvchi tarmoqlar mahsulotlari respublikaning eng muhim milliy boyligi hisoblanadi. Energetika va transport esa xalq xo'jaligining hayotiy qon tomirlaridir. Shu bilan birga, ularning kapital hamkorligi yuqori va aylanish muddati uzoq bo'lganligi uchun xususiy korxonalarning bu sohadagi tashabbuskorligi cheklangan bo'ladi. Shu sabablarga ko'ra, ushbu tarmoqlarni davlat bevosita boshqarishi maqsadga muvofiqdir. Hamma rivojlangan mamlakatlarda ham davlat kapital mablag'larining ko'p qismi ushbu sohalarga yo'naltiriladi.

Ikkinchidan, O'zbekiston iqtisodiy mustaqillikni qo'lga kiritish uchun mashinasozlik, shu jumladan, avtomobilsozlik, uskunasozlik, fan–texnika inqilobi vujudga keltirgan elektrotexnika sanoati tarmoqlarini rivojlantirishi zarurdir. Bu yangi tarmoqlar qaror topishi davlat tadbirkorlik faoliyati doirasida bo'ladi.

Uchinchidan, fan–texnika inqilobi sharoitida fan va texnikaga rahbarlik qilish ham davlat qo'lida bo'ladi. Davlat eng qimmatli fundamental fanlar sohasida ilmiy ishlarni moliyalashtiradi.

Davlat o'ziga qarashli korxonalarni ijaraga berish, mehnat jamoalariga, xususiy shaxslarga sotish, aksionerlik jamiyatlariga aylantirish yo'li bilan aralash mulkini shakllantirish orqali iqtisodiyotning boshqa mulk doiralarining tashabbuskorligiga, samaradorligining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlatning xususiy, jamoa va boshqa toifadagi korxonalardan tovar va xizmatlarni sotib olishi iqtisodiyotni tartibga solishning bir usuli hisoblanadi.

O'zbekistonda iqtisodiyotning davlat va xususiy sektorlarini rivojlantirishda chet el investitsiyalarining roli va o'rni shubhasiz muhim ahamiyat kasb etmoqda. 1999–yilda iqtisodiyotning real sektoriga jalb qilingan chet el investitsiyalari hajmi 10 mlrd. dollardan oshib ketdi. 1999–yilning o'zidayoq 2 mlrd. dollar sarmoya o'zlashtirildi. Umumiy chet el investitsiyalarining 15 foizi neft va gaz sanoatida, 12 foizi mashinasozlik va 11 foizi transport va

telekommunikatsiya sektorida, 10 foizi kimyo sanoatida, 4 foizi yengil sanoatda o'zlashtirildi.

O'zbekiston Respublikasini Investitsiya dasturini amalga oshirishda dunyoning 25 dan ortiq davlatlari ishtirok etmoqda. Ular orasida ayrim yirik investor davlatlarning ulushi quyidagicha bo'lmoqda: Buyuk Britaniya — 22 foiz, Malayziya — 16 foiz, Turkiya — 12,6 foiz, AQSH — 10 foiz, Yaponiya — 9,7 foiz, Janubiy Koreya — 8,9 foiz, Germaniya — 6,7 foiz[1].

Hozir Respublika qudratli mehnat salohiyatiga ega. mehnat zahiralari butun aholining deyarli 50 foizini tashkil etadi va har yili 210—220 ming kishiga ko'payib bormoqda. Mehnat salohiyatining muhim xususiyati uning yosh va kasb tarkibidir.

O'zbekiston aholisining o'rtacha yoshi 24 yoshga teng. Bu XXI asr bo'sag'asida mehnat zahiralari, yuksak mehnat faoliyati va kasb tayyorgarligi bilan ajralib turadigan odamlar ko'pchilikni tashkil etishga imkon beradi.

Shu bilan band bo'lgan aholini tarkibiy jihatdan qayta taqsimlash hamda meqnatga layoqatli yoshlarni faoliyatning yangi ilg'or tarmoqlari va sohalariga jalb qilish ham mehnat salohiyatidan samarali foydalanishning qudratli zahirasidir. Hozir qishloq xo'jaligida barcha ijtimoiy ishlab chiqarish xodimlarining uchdan bir qismidan ko'prog'i band. Ularni bo'shatib olish va iqtisodiyotning boshqa sohalariga, eng avvalo, sanoatga va xizmat ko'rsatish sohasiga yo'naltirish iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar qilish hamda uni jadal rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar ochib beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov o'z asarlarida bozorga o'tishdan oldin bozor infratuzilmasini yaratish zarurligiga katta e'tibor bergan. «**Infratuzilmani birdaniga yaratib bo'lmaydi. Bu ancha uzoq davom etadigan va murakkab jarayon bo'lib, boshqa talablar bilan bir qatorda yuksak kasbiy mahoratga ega kadrlar bo'lishini, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektlar ham aholi, ham xo'jalik faoliyatining yangi sharoitlariga ruhan moslashishini talab qiladi**»[2] — deb ta'kidlagan edilar.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning ikkinchi bosqichida budjet siyosati va soliq tizimining ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy, moliyaviy, mehnat, tabiiy resurslardan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sirini kuchaytirish vazifalari belgilab berilgan. Buning uchun Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek: «**Davlat xarajatlari, ularning tarkibi**

---

[1] Abulqosimov N.P., Vahobov A.V. va b. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish yo'llari. — T.: TDTU, 2001 — y., 61 — bet.

[2] Karimov I.A. *O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida.* — T.: «O'zbekiston», 1995 — y. 98 — bet.

shunday tashkil qilinishi kerakki, ular ayni ana shu maqsadlarga erishishga qaratilgan bo'lishi va bu hol bozorga o'tish jarayoniga har tomonlama ko'mak berishi lozim»[1].

Soliq tizimini takomillashtirish va o'zgartirish korxonalarga solinadigan soliqlarni kamaytirish tamoyiliga asoslanadi. Shuningdek, davlat budjeti daromadlarining katta qismini joylarga berish yo'li bilan mahalliy budjetlarni mustahkamlash vazifasi qo'yilgan soliq tizimining isloh qilinishi oqibatida iqtisodiyotni barqarorlashtirish va kishilarning mehnat faolligini kuchaytirishning omillarini vujudga keltirish maqsad qilib qo'yildi. Ushbu o'zgarishlar hozirgi zamon keynschilik nazariyasining muhim jihatlarini qo'llashga asoslangan, respublikaning bozor iqtisodiyotiga o'tish xususiyatlaridan kelib chiqqan iqtisodiy yo'nalishdir.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Iqtisodiyotni tartiblash— bu undagi turli bo'g'inlar faoliyatining bir—biriga bog'lanishi va mos holda rivojlanib borishidir.

Iqtisodiyotni tartiblashning neoklassik modeli, yo'nalishi— iqtisodiyotchilarning fikricha, kapitalning erkin oqib turishi uchun to'siqlarni bartaraf etishga davlatning tartiblash mexanizmi zarurligini ta'kidlaydilar.

Iqtisodiyotning rivojlanish istiqbolini aniqlash (prognozlashtirish) har xil muddatlarda belgilanadi. Qisqa muddatga (1—2 yil), o'rta muddatga (5 yil), uzoq muddatga (15—20 yil) ga mo'ljallanadi.

Antimonopol qonunchilik— davlatning iqtisodiyotda monopoliya— yakka hukmronligiga qarshi kurash siyosatini olib borishi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

a. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblanishining nazariy asoslarini tushuntirib bering.
2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblanishining maqsadi nimalardan iborat?
3. Iqtisodiyotni tartibga solishning turli andoza va modellarini tushuntirib bering.
4. O'zbekistonda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yana qanday shakllarini bilasiz?
5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda chet el sarmoyalarining ahamiyatini qanday izohlaysiz?

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. —T.: «O'zbekiston», 1995—y. 204—bet.

XVIII Bob. JAHON XO'JALIGI VA UNING EVOLYUTSIYASI

1. Jahon xo'jaligi vujudga kelishining obyektiv asoslari.
2. Xalqaro iqtisodiy aloqalarning asosiy shakllari.
3. Jahon bozorining raqobat markazlari.

1. Jahon xo'jaligi vujudga kelishining obyektiv asoslari

Jahon xo'jaligining vujudga kelishi obyektiv tarixiy jarayon bo'lib, har xil mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy aloqalarning chuqurlashuvidan iboratdir.

Jahon xo'jaligi bu xalqaro mehnat taqsimotiga va jahon bozoriga asoslangan mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalardir.

Jahon xo'jaligi XIX asr va XX asr bo'sag'asida kapitalizm sharoitida vujudga keldi. Fan – texnika taraqqiyoti natijasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va mehnat taqsimotining chuqurlashuvi natijasida milliy iqtisodiyotlar rivojlanib, ichki bozordan tashqi bozorga o'tish zarurati paydo bo'ldi. Mehnat taqsimoti nafaqat bir mamlakat doirasida, u mamlakatlar o'rtasida ham amalga osha bo-hladi. Natijada xalqaro mehnat taqsimoti vujudga keldi. U jahon xo'jaligining tashkil topishi va rivojlanishining muhim omiliga aylandi.

Ishlab chiqarishning mashinalashtirilishi, kooperatsiyalashtirilishi mehnatning bir mamlakat chegarasidan chiqishga va baynalmilal – lashuviga olib keldi.

Jahon xo'jaligi o'z obyekti va subyektiga egadir. Xalqaro miqyosda resurslarning taqsimlanishi va samarali ishlatilishi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, uning kooperatsiyasi, iqtisodiy integratsiya, savdo – sotiq, ilmiy – texnikaviy hamkorlik, qoloqlik va qashshoqlikka chek qo'yish, ekologiyaga zarar yetkazmaydigan iqtisodiy faoliyat yuritish kabilar umumjahon munosabatlarining obyekti bo'lsa, turli davlatlar, xalqaro va milliy firmalar, xalqaro tashkilotlar ularning subyekti hisoblanadi.

Jahon xo'jaligi ma'lum bir qonuniyatlar asosida rivojlanadi. Jahon xo'jaligi bozor qonuniyatlariga amal qiladi. Jahon xo'jaligida iqtisodiy aloqalar rivojlanib boradi va ularning shakllari o'zgarib boradi, ishtirokchilar doirasi yangi mamlakatlar hisobidan kengayadi. Keyingi yillarda bu doiraga Markaziy Osiyoning yosh davlatlari, jumladan, O'zbekiston Respublikasi ham kirib keldi.

Iqtisodiy aloqalarning chuqurlashuvi xalqaro iqtisodiy integratsiyani yuzaga chiqardi va integratsiya ularning eng oliy

shakliga aylandi. *Mamlakatlararo, mintaqalararo integratsiya* oqibatida umumjahon integratsiyasi bilan yakunlanadi.

Jahon xo'jaligining muhim qonuniyatlaridan biri bu turli mamlakatlarning taraqqiyot darajasi jihatidan bir—biriga yaqinlashuvidir. Bu jarayon mamlakatlararo raqobat asosida bo'ladi, kam rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiyoti taraqqiy etgan mamlakatlarga aylanishi yuz beradi. XIX asr oxirida Angliya sanoati *eng* rivojlangan mamlakat bo'lsa, XX asrning 70—yillariga kelib AQSH, Yaponiya, Fransiya, Germaniya, Kanada va Italiya ham rivojlangan mamlakatlarni tashkil etdi. 80—yillarning o'rtalariga kelib ularning safiga Osiyodagi yangi industrial mamlakatlar— Janubiy Koreya, Tayvan', Gonkong, Singapur, Malayziya va Tailand kelib qo'shildi. *Turli mamlakatlar iqtisodiy darajasining yaqinlashuvi va tenglashuvi sivilizatsiyalashgan munosabatlar natijasi hisoblanadi.*

Ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi mamlakatlar iqtisodiyotini bir—biriga bog'lab qo'yadi. Natijada teng huquqli va o'zaro manfaatli aloqalar mamlakatlarning kam rivojlangan mamlakatlarga ta'sirini kuchaytirib, ularning rivojiga ko'maklashadi.

2. Xalqaro iqtisodiy aloqalarning asosiy shakllari

Xalqaro iqtisodiy aloqalarning asosiy shakllaridan biri bu savdo—sotiqdir. Xalqaro iqtisodiy aloqalarda *savdo—sotiq jahon* bozori orqali amalga oshiriladi.

Jahon bozori— xalqaro mehnat taqsimoti orqali mamlakatlar o'rtasidagi oldi—sotdi munosabatlaridir.

Jahon bozori tovarlar, xizmatlar, moliya, ilmiy kashfiyotlar, mehnat bozorlaridan iborat. Xalqaro mehnat taqsimoti qanchalik chuqurlashsa, jahon bozori shunchalik kengayadi, u yerda sotiladigan tovarlar va xizmatlar ko'payadi. Jahon bozorining o'ziga xos infratuzilmasi mavjud. Bu infratuzilmani xalqaro tovar birjalari, fond birjalari, banklar, auksionlar, moliya—sug'urta, savdo—sanoat kompaniyalari, ishga yollovchi firmalar tashkil etadi. Jahon bozorida mamlakatlar obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra ma'lum tovar va xizmatlarga ixtisoslashgan bo'ladi va ular bir—biriga tovar yetkazib beradi. Ixtisoslashuvning obyektiv sabablarini mamlakatlarning *geografik joylanishi, iqlimi,* yer osti vay er usti boyliklari tashkil etadi. Subyektiv sabablarini esa mamlakatdagi fan va texnikaning rivojlanganligi va malakali kadrlar tashkil etadi.

Jahon bozorida turli mamlakatlarda xarajatlar har xil bo'lganligi sababli eksport va importning qulayligi yoki noqulayligini keltirib chiqaradi. *Agar tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari mamlakat ichida* jahon bozoridan past bo'lsa, eksport qulay hisoblanadi va aksincha

agar xarajat yuqori bo'lsa, import amalga oshiriladi. Natijada mamlakatlar o'zidagi kam xarajatli tovarlarni eksport qilishga va ko'p xarajatli tovarlarni import qo'yishga intiladi. Jahon bozorida maxsus narxlar— shartnoma narxlar mavjud, bu *narxlar* baynalmilal xarajatlarni talab va taklif nisbatini va raqobatni hisobga oladi. Natijada jahon bozoridagi narxlar talab va taklifga qarab o'zgarib boradi. Ammo shunday tovarlar borki, ularni ishlab chiqarish tabiiy sharoit bilan cheklangandir. Masalan neft, gaz, ko'mir va qishloq xo'jaligi mahsulotlari. *Natijada ularni* ishlab chiqaruvchilar monopol mavqega ega bo'ladilar va raqobat cheklanganligi sababli monopol narxlar yuzaga keladi. Bularning hammasi tabiiy monopoliyalar deb ataladi.

Jahon bozori milliy iqtisodiyot rivojiga kuchli ta'sir etadi. Hozirgi *davrda bir* mamlakat doirasida sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining barcha turlarini ishlab chiqarish mumkin emas. Natijada rivojlangan mamlakatlar AQSH, Yaponiya va boshqa mamlakatlar o'ziga kerak bo'lgan tovarlarni jahon bozoridan xarid qilishga majbur. Masalan, AQSH kakao, kofe, ipak, nikel, tabiiy kauchuk, olmos kabi mahsulotlar importiga muhtoj.

Jahon bozorida mamlakatlar iqtisodiy mavqeiga qarab tabaqalanadi. Ular ikki guruhga: tayyor mahsulot yetkazib beruvchi va xomashyo yetkazib beruvchi mamlakatlarga ajraladi. Rivojlangan mamlakatlar ko'proq tayyor mahsulotlarni *eksport qilishsa*, rivojlanayotgan va qoloq mamlakatlar ko'proq xomashyoni eksport qiladilar.

Jahon bozori orqali pul kapitali, ish kuchi va texnologiya mamlakatlar o'rtasida taqsimlanadi.

Jahon *xo'jaligida mamlakatlar* o'rtasida ilm—ma'rifat—texnika hamkorligi katta ahamiyatga ega. Rivojlangan mamlakatlar rivojlanayotgan mamlakatlarga davlat budjeti va yirik kompaniyalar hisobidan har xil pul fondlar tashkil etadilar, bu fondlardan turli yordamlar ko'rsatadilar. Masalan, O'zbekistonga bozor iqtisodiyotiga o'tish uchun Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki, Jahon banki, Yevropa Ittifoqi hisobidan kadrlarni bepul o'qitish, xorijda ularning malakasini oshirishga yordam berilmoqda.

Jahon xo'jaligida davlatlararo kapitalni taqsimlash iqtisodiy o'sishga xizmat qilmoqda. Mamlakatlararo kapital *eksporti* yuz bermoqda. Rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan va qoloq mamlakatlarga kapital eksport qilinmoqda.

Jahon xo'jaligida ishlab chiqarish xalqaro xususiyatga ega. Transmilliy korporatsiyalar (TMK) yuzaga kelmoqda. TMK, birinchidan, *o'z kapitalidan kelib chiqadi*, ikkinchidan, faoliyat

doirasi jihatidan xalqaro xususiyatga ega bo'ladi. TMK bir nechta mamlakat milliy kapitalining birikishidan tashkil topadi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalarning asosiy shakllaridan biri bu iqtisodiy integratsiya aloqalaridir.

Iqtisodiy integratsiya – *milliy* bozorlar va *milliy* xo'jaliklar birlashmasidir. Bu birlashma davlatlararo iqtisodiy kelishuv shaklida bo'ladi.

Intergratsiyaning oddiy shakllaridan biri erkin savdo muhitini tashkil qilish hamda bojxona soliqlaridan ozod qilinishdir. Bunda *savdo cheklanishlari* shakllaridan biri bojxona ittifoqidir. Bu shaklda tashqi savdo cheklanishlari to'xtatiladi, yagona tashqi savdo tarifi o'rnatiladi. Yuqorida ko'rsatilgan ikki holda ham davlatlararo kelishuvlar faqat muomala sohasini o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy integratsiyaning murakkab shakliga shunday iqtisodiy *ittifoq kiradiki*, bunda bojxona integratsiyasiga umumiy iqtisodiy siyosat va valuta siyosati qo'shimcha qilib kiritiladi. Integratsiyaning bunday shakliga Yevropa Iqtisodiy Ittifoqi misol bo'la oladi. Yevropa Iqtisodiy Ittifoqi 1957 – yil tashkil topib, unga 15 ta mamlakat a'zodir.

Mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning rivojlanib borishi iqtisodiy integratsiya jarayonlarini tezlashtiradi.

3. Jahon bozorining raqobat markazlari

Jahon bozorida mamlakatlar o'rtasida raqobat kurashi olib boriladi. XX asrning ikkinchi yarmida rivojlangan mamlakatlar o'rtasida raqobatning keskinlashuvi jahon xo'jaligida raqobatning uch asosiy markazini vujudga keltirdi. Bu markazlarni AQSH, G'arbiy Evropa va Yaponiya tashkil etadi.

XX asrning 60 – yillarigacha AQSH jahon xo'jaligida hukmronlik qilar edi va unga qarshi raqobat qiluvchilar yo'q edi. Lekin 60 – yillardan keyin jahon bozorida kuchlar nisbati o'zgara boshladi. G'arbiy Yevropa va Yaponiya jadal sur'atlar bilan rivojlana boshladi. Natijada uch markaz o'rtasida raqobat kuchayib ketdi.

AQSH hozirgi davrda ulkan ishlab chiqarish va fan – texnika imkoniyatiga, katta ichki bozorga egadir. Bunga qo'shimcha, u ko'pgina tabiiy resurslar bilan o'z – o'zini ta'minlay oladi. Shu bilan birga, AQSH monopoliyalari chetga kapital chiqarishni kengaytirmoqda.

G'arbiy Yevropa markazi keng rivojlangan regional ichki aloqalarga, bir – birini to'ldiruvchi iqtisodiy strukturalarning mustahkam chirmashib ketganligiga, «Umumiy bozor» doirasidagi integratsiya jarayonlari tufayli ishlab chiqarish va kapitalning baynalmilallashuviga tayanadi.

Yaponiya, AQSH va G'arbiy Yevropa mamlakatlari ega bo'lgan ko'pgina ustunliklarda, avvalo, o'z xomashyo bazasidan mahrumdir. Lekin u bu kamchiliklarni chet el, keyingi vaqtda esa, o'z texnologiyasini samarali qo'llash hamda import qilingan xomashyodan samarali foydalanish, o'z iqtisodiyotini yuksak darajada moslashuvchanligi, mehnat unumdorligining tez o'sishi, eng ko'p talab qilinadigan sanoat tovarlarini ishlab chiqarishga fan – texnika imkoniyatlarini safarbar etish bilan qoplamoqda.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Jahon xo'jaligi– xalqaro mehnat taqsimoti va jahon bozoriga asoslangan mamlakatlar o'rtasidagi aloqalar.

Iqtisodiyotning baynalmilallashuvi– xalqaro mehnat taqsimoti natijasida ayrim mamlakatlar o'rtasida barqaror ishlab chiqarish iqtisodiy aloqalarning yuzaga kelishi va ularning jahon xo'jaligida chambarchas bog'lanib ketishi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya– mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi asosida, ular iqtisodiyotining yaqinlashuvi va birlashuvidan iboratdir.

Erkin iqtisodiy hudud– bir mamlakatda xorij kapitalining erkin harakat qilishi uchun ajratilgan hudud. Bunday hududlarda boj olinmaydi yoki juda kam miqdorda belgilanadi, eksport – import operatsiyalarini nazorat qilish bekor qilinadi. Erkin iqtisodiy hudud mamlakat iqtisodiyoti rivojlantirishni ta'minlash, ijtimoiy va ekologik masalalarni hal etish uchun tashkil etiladi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Xalqaro mehnat taqsimoti nima?
2. Iqtisodiy integratsiya turlari?
3. Jahon bozorining infratuzilmasini nima tashkil etadi?
4. Ixtisoslashuvning obyektiv va subyektiv sabablarini nima tashkil etadi?
5. Jahon bozoridagi raqobat?
6. O'zbekistonni jahon xo'jaligining to'laqonli, munosib tarkibiy qismiga aylanishini qanday tushunasiz?

XIX Bob. JAHON BOZORI. XALQARO MOLIYA VA VALUTA TIZIMI

1. Jahon xo'jaligi tizimida bozirgi zamon iqtisodiy munosabatlari va shakllari.
2. Xalqaro valuta munosabatlari va valuta tizimlari.
3. Xalqaro savdoning mazmuni va uning iqtisodiyotdagi roli.
4. Xalqaro moliya kredit tashkilotlari va ularning faoliyatlari.

1. Jahon xo'jalik tizimida hozirgi zamon iqtisodiy munosabatlari va shakllari

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojlanishining eng muhim xarakterli xususiyatlaridan biri turli mamlakatlar va xo'jalik manbalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning o'sib borishi hisoblanadi.

Jahon xo'jaligida har bir o'zgarishlar (jahon bozorida narx – navo va alohida mamlakatning joriy imkoniyatlaridan tortib dunyo iqtisodiyotidagi tarkibiy siljish o'zgarishlar va xalqaro imkoniyatlar faoliyatlari) dunyodagi hamma mamlakatlar manfaatini o'ziga tortadi. Davlatning savdo, ishlab chiqarish, valuta, moliya sohalarida jahon tashkilotlariga bog'liqlik obyektiv real voqelik hisoblanadi. Hozirgi 'unda har qanday mamlakat iqtisodiyoti qanchalik rivojlangan bo'lishiga qaramasdan, ularning jahon xo'jaligi aloqalariga jalb qilmasdan uning to'laqonli iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash mumkin emas.

Dunyo bir–biridan maqsadlari, amal qilish mexanizmi bilan farqlanuvchi, turli xil ijtimoiy–iqtisodiy tuzilmalar, xalqaro guruhlarga bo'lingan. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi. Milliy xo'jaliklar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar negizida shakllangan jahon xo'jaligi asosida xalqaro mehnat taqsimoti yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlar ma'lum turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo'naltirilgan xalqaro ixtisoslashgan tarmoqning shakllanishiga olib keladi. Bu jarayonda O'zbekiston Respublikasi ham o'ziga xos yo'l tanlab, jahon iqtisodiy rivojlanish tizimiga, integratsion jarayonlarga kirib bormoqda.

O'zbekistonning mustaqil rivojlanishidagi o'tgan qisqa o'n yillik tarixiy davrda respublikaning suveren davlat sifatida qaror toptirish yuzasidan ulkan ishlar amalga oshirildi. Hozir O'zbekistonni 165 dan ortiq davlat tan olgan. Dunyodagi 120 dan ortiq mamlakat bilan

rasmiy diplomatik munosabatlar o'rnatilgan. Toshkentda 43 mamlakat o'z elchixonasini ochgan.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ayirboshlash, savdo sohasidan ko'proq ishlab chiqarish sohasiga ko'chib, tobora iqtisodiy hamkorlikning keng ko'lamlari ochilmoqda. Eng yirik bank va moliya organlari nodavlat va nohukumat tashkilotlari bilan yaqindan hamkorlik qilmoqda.

Respublikada 88 ta chet el vakolatxonalari ro'yxatdan o'tgan.

Shuningdek, O'zbekistonda 24 ta hukumatlararo va 13 ta nohukumat tashkilotlarining vakolatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Dunyodagi 26 davlatda— AQSH, Turkiya, Germaniya, Fransiya, Xitoy, Pokiston va boshqalarda O'zbekistonning elchixonalari ishlab turibdi.

Bugungi kunda O'zbekiston to'la huquqli asosda eng obro'li va nufuzli xalqaro tashkilotlar tarkibiga kirgan bo'lib, barcha qit'alardagi o'nlab mamlakatlar bilan do'stona aloqalarni rivojlantirib bormoqda.

O'zbekiston barcha turdagi xalqaro munosabatlarda faol ishtirok etib, jahon mamlakatlari bilan yaqin qo'shnichilik, do'stlik, hamkorlik, o'zaro yordam, tenglik va bir—birlarining ichki ishlariga aralashmaslik asosida xalqaro huquqlar va konvensiyalar dasturlari asosida jahon hamjamiyatiga qo'shilgan. Respublikamiz jahon bozori va uning barcha turida ishtirok etib o'z o'rni va salohiyatga ega bo'lib bormoqda.

Jahon bozori jahon xo'jaligining bir qismi bo'lib, murakkab, dinamik tarzda rivojlanib boruvchi ziddiyatli va ko'p qirrali tizimdan iboratdir. Shiddat bilan rivojlanayotgan ilmiy—texnika taraqqiyoti milliy iqtisodiyotdagi tarkibiy siljishlar xo'jalik hayotini davlat tomonidan tartibga solish shakl va uslublarining rivojlanib borishi xalqaro iqtisodiy munosabatlarning qiyofasini o'zgartirib yubordi.

Tashqi aloqalar xalqaro munosabatlarning turli yo'nalishlari bo'yicha muvaffaqiyatli rivojlantirish, xavfsizlik va barqarorlikning kafolatidir.

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojlanishining eng muhim xarakterli xususiyatlaridan biri— turli mamlakatlar va xo'jalik regionlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqninng o'sib borishi hisoblanadi.

Jahon xo'jaligi deb, jahondagi barcha mamlakatlarning sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari va jahon bozorining mushtarak, murakkab, doimo kengayib rivojlanib boruvchi hosilasiga aytiladi.

Jahon xo'jaligida har bir o'zgarishlar dunyodagi barcha mamlakatlar manfaatini o'ziga tortadi. Mamlakatning savdo, ishlab chiqarish, valuta—moliya sohalaridagi jahon tamoyillariga bog'liqlik obyektiv reallik hisoblanadi.

Dunyo bir–biridan maqsadlari, amal qilish mexanizmi bilan farqlanuvchi turli xil xalqaro guruhlarga bo'linadi. Mamlakatlarning guruhlanishi har xil mezonlar asosida shakllanadi.

XX asrning so'nggi yillarida yetakchi mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishning tub sifat o'zgarishlari hamda jahon xo'jaligi tuzilishida, o'sish sur'atlarida bo'lgan o'zgarishlarning kuchayib borishi, xalqaro munosabatlarning hozirgi bosqichidagi xususiyatlarini belgilab beradi.

Shu bilan birga, mamlakatlarni jahon xo'jaligi aloqalarida faol qatnashuvchilariga xalaqit beruvchi mafkuraviy va siyosiy to'siqlarni olib tashlanishi har bir mamlakatga xalqaro mehnat taqsimotining afzalliklaridan manfaatdor bo'lishiga imkoniyatlar ochib berdi.

Jahon hamjamiyati mamlakatlariga umumiy asosda yondoshib, xo'jalik tizimlarining xususiyatlariga mos ravishda davlatlarning uchta guruhini ajratib ko'rsatish mumkin. Bular rivojlangan, rivojlanayotgan va bozor iqtisodida mavjud bo'lmagan mamlakatlar.

Rivojlanganlik hamda muqobillik bo'yicha uchta guruhga ajratish mumkin. Bular:

1. Shimoliy Amerika guruhi: AQSH, Kanada va Meksika. (Jahon yalpi mahsulotining 29 foizi).
2. G'arbiy Yevropa guruhi– bozor iqtisodiyoti rivojlangan Yevropa mamlakatlari (Jahon yalpi milliy mahsulotining 32 foizi).
3. Yaponiya guruhi– Yaponiya va tez rivojlanayotgan Janubiy–sharqiy Osiyo mamalakatlari (Birgina Yaponiya hissasiga jahon yalpi milliy mahsulotining 15 foizi to'g'ri keladi)

Ta'kidlab o'tish kerakki, bu uch guruhga kiruvchi davlatlar o'rtasidagi jahon bozorida o'z ta'sir doirasini kengaytirishda va ishtirokini oshirishga qaratilgan kuchli raqobat, hozirgi zamon xalqaro munosabatlarining mohiyatini ochib beradi.

Rivojlanganlik darajasi bo'yicha ham o'z navbatida uchta guruh farqlanadi: kam, o'rtacha va yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar.

Shimoliy–sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi yangi industrial (YAIM), yuqori daromadli neft eksport qiluvchi mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, Quvayt va boshqalar), shu jumladan, eng kambag'al mamlakatlar (Chad, Bangladesh, Efiopiya) har xil regional ittifoqlar va guruhlar ajratiladi.

Har bir mamlakat o'zining ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishiga qarab jahon bozoriga turli xil tovar va xizmatlar yetkazib berishga ixtisoslashadi.

Milliy xo'jaliklar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar negizida shakllangan jahon xo'jaligi asosida xalqaro mehnat taqsimoti yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti xalqaro iqtisodiy munosabatlar, ya'ni turli mamlakatlar o'rtasidagi xo'jalik aloqalari negizida yotadi va quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- tovar va xizmatlar bilan xalqaro savdo;
- kapital va chet el investitsiyalarining harakati;
- ish kuchi migratsiyasi;
- ishlab chiqarishning davlatlararo kooperatsiyasi;
- fan va texnika sohasida ayirboshlash;
- valuta kredit munosabatlari.

Xalqaro xo'jalik aloqalari ayrim oldi—sotdilardan mol yetkazib berishlar, ishlab chiqarish kooperatsiyasi doirasida amalga oshadigan, uzoq muddatli yirik ko'lamli savdodagi iqtisodiy hamkorlikkacha o'sdi.

Tashqi savdo xalqaro iqtisodiy munosabatlarning muhim tarkibiy qismi bo'ldi.

O'zbekistonning xalqaro tashqi savdo aloqalarida Xitoy, Rossiya, Germaniya, Italiya, Turkiya, Ukraina, Hindiston, Malayziya va Koreya mamlakatlarining ulushlari kattadir.

O'zbekiston xorijiy mamlakatlarga paxta tolasi, elektr energiya, xizmatlar, qora va rangli metallar, kimyo va plastmassa va undan ishlab chiqariladigan mahsulotlar, avtomobillar, mineral o'g'itlar, neft mahsulotlarini chiqarish, valuta tushumini ko'paytirish, doimo jahon bozori kon'yunkturasiga mos tovarlar chiqarish zarurligini ko'rsatmoqda.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha murakkab jihatlaridan biri ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi hisoblanib, u o'z ifodasini mehnat resurslarining ancha qulay sharoitida ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishini bildiradi.

Xalqaro migratsiya jarayonini iqtisodiy omillar bilan bir qatorda siyosiy, etnik, madaniy, oilaviy va boshqa omillar ham taqozo qiladi.

Migratsiya ikki tarkibiy qismni o'z ichiga oladi:

1. Emmigratsiya— mamlakatlardan doimiy yashash joyiga chiqib ketishni.
2. Immigratsiya— mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishni bildiradi.

Shu bilan birga, fan—texnika yutuqlari bo'yicha xalqaro ayirboshlash bir qator shakllarda amalga oshiriladi.

U ilmiy—texnikaviy axborotlar, mutaxassislar, fan sohasi xodimlari bilan ayirboshlashni tadqiqot va yangiliklarni litsenziya asosida berishni, ilmiy—tadqiqot ishlari o'tkazishni, umumiy fan—texnika va texnologiyani ishlab chiqarish bo'yicha qo'shma tadbirkorlikni o'z ichiga oladi.

Jahon savdosida xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qiladi. Chet ellik iste'molchilarga xizmat ko'rsatish, chet el valutalarini olish bilan bog'liq bo'lib, u milliy chegarada amalga oshiriladi.

2. Xalqaro valuta munosabatlari va valuta tizimlari

Tovarlar, xizmatlar, sarmoya va ishchi kuchlarini bir mamlakatdan boshqa mamlakatga harakati pul massasi orqali yuzaga chiqadi.

Ana shu harakatni tartibga solish zarurati xalqqaro valuta tizimi va regional valuta tizimlarining shakllanishiga olib keladiki, u xalqaro valuta aloqalarini «tabiiy» bozor rivojlanishi bilan birgalikda ularni milliy qonunchilik va davlatlararo valuta bitimlari asosida muvofiqlashtiruvchi har xil shakllari mavjuddir.

Valuta (tom ma'noda qiymat, baholar bu mamlakatning pul birligi) dollar, marka, funt – sterling, rubl, so'm va boshqalar.

Xalqaro iqtisodiy aloqalarda milliy va chet el valutasi farqlari hisobga olinadi.

Milliy valuta bu O'zbekiston Respublikasining banknot va mayda (chaqa) pul ko'rinishidagi pul belgilari, shuningdek, O'zbekiston respubl'kasi pul birliklarida (so'm) ifodalangan.

Har bir mamlakatning valuta tizimi xalqaro huquq me'yorlarini hisobga olgan holda ana shu mamlakatning qonunchiligi asosida shakllanadi. Xalqaro valuta tizimi xalqaro valuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli. U quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi:

- *milliy valutalar;*
- oltin;
- xalqaro valuta birliklari: SDR, Yevro;
- valuta kurslarini belgilash va uni ushlab turish mexanizmi;
- xalqaro to'lovlarni baravarlashtirish tartibi;
- valutaning qaytaruvchanligi;
- xalqaro valuta bozori va oltin bozori tartibi;
- valuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi.

Hozirgi davrda mamlakatlar o'rtasidagi valuta munosabatlari to'lov vositasi jahon puli asosida amalga oshriladi. Shunday pul tarzida asosan AQSH dollari qabul qilingan. Milliy valutalar kursi bir – birliga va AQSH dollariga qiyoslanib ularning qiymat nisbati aniqlanganda valuta munosabati paydo bo'ladi.

Davlatlararo hisob – kitob yagona valutada yuritilishi uchun aniq belgilangan valuta kursi talab qilinadi. Valuta kursi barqaror

bo'lishi zarur. Shu boisdan xalqaro aloqalarda suzib yuruvchi (tebranuvchi) valuta kursi ma'qul topilgan. Bu ma'lum chegara doirasidagina o'zgarib turadigan valuta kursi bo'lib, uni me'yoriy deb atash mumkin.

Mazkur kurs uning yuqori va quyi chegarasi doirasida o'zgarib turadi. Barcha valutalar kursi AQSH dollari orqali belgilanadi. U yagona to'lov vositasi bo'lganidan hamma valutalarning kursi dollarda ifodalanadi. Ularning o'zaro kursi ham dollar orqali ifodalanadi. Milliy pul birliklarini xalqaro hisob–kitoblarda qatnashishi mamlakatning rivojlanish darajasini, uni jahon ayirboshlashidagi o'rnini ishonchli tadbirkor, sherik sifatida ifodalaydi.

O'zbekiston 1992–yilda xalqaro valuta fondi va Umumjahon Bankining teng huquqli a'zosi bo'ldi. Jadal sur'atlar bilan xalqaro valuta munosabatlarini kengaytirmoqda va shuning uchun milliy valutani mustahkamlash, uning xarid quvvatini oshirish respublika ijtimoiy–iqtisodiy rivojlanishining hozirgi bosqichidagi dolzarb vazifa hisoblanadi.

Hozirgi paytda oltin o'zining asosiy to'lov, hisob–kitob vositasi xususiyatini yo'qotgan bo'lsa–da, u har qanday mamlakat valuta rezervlarining asosiy qismini tashkil etadi va undan ayrim hollarda muhim tashqi savdo operatsiyalarga xizmat ko'rsatish va kreditlarni kafolatlashda foydalaniladi.

Oltin birinchi marta XVIII asrning oxirida Buyuk Britaniyada (1816–yil) monometalizm shaklida ekvivalent bo'lgan monometalizm– bu ham pul tizimida mustaqil unsur bo'lib, bunda bitta metallga barcha tovarlar qiymatini o'zida aks ettiruvchi umumiy ekvivalent roli beriladi.

Muomalada metalldan zarb qilingan tangalar va o'sha metallga tenglashtiriladigan qiymat belgilari yuradi. Tarixan uzoq vaqt davomida bunday umumiy ekvivalent vazifasini oltin bajarib keldi.

Oltin moneta standarti quyidagi iqtisodiy holatning namoyon bo'lishini anglatadi:

1. Oltin tangalar muomalada bemalol harakatda bo'ladi.
2. Oltin pulning barcha vazifalarini bajara oladi.
3. Oltin tangalar erkin zarb etiladi.
4. Jismoniy shaxslar va davlatlar o'rtasida oltin cheklanmagan miqdorda harakat qila oladi.

Keyingi paytlarda 1976–78–yillarda Yamaykada 4–Jahon valuta tizimini yuzaga keltirish maqsadida o'tkazilgan davlatlararo kelishuvda davlatlar qarz majburiyatlari va boshqa to'lovlarini oltin bilan qoplash huquqidan mahrum bo'ldilar.

1976–yil 1–yanvaridan boshlab Xalqaro Valuta Fondi tomonidan oltinning qat'iy belgilangan jahon bahosi bekor qilindi.

Qat'iy belgilangan valuta kursining bekor qilinishi:

- valutaning xavf–xatarini kuchaytiradi;
- xalqaro savdoda kapital kreditlar harakati xavfli bo'lib qoladi. Chunki birgina valuta kursining o'zgarishi natijasida millionlab zarar ko'rish mumkin.

Masalan, Germaniyada Folksvagen kompaniyasi 1985–yilda birgina shu sabab tufayli 483 million dollarni yo'qotgan.

Xalqaro valuta fondi erkin suzib yuruvchi kurslarga o'tishni tavsiya etgandan so'ng:

- ❖ xalqaro kreditlarni to'lash qiyinlashib qoldi;
- ❖ davlatlar birin–ketin to'lovga noqobilligini e'lon qila boshladi;

1982–yilda Meksika birinchi marta o'zining to'lovga noqobilligini e'lon qildi. Undan keyin Braziliya, Afrikaning qator davlatlari xuddi shunday qilishdi. Chunki berilgan xalqaro kreditlarning 60 foizi erkin suzib yuruvchi stavkalardagi kreditlar edi.

Keyingi yillarda rezerv valuta sifatida xalqaro pul birliklari ham (SDR, EKYU, YEVRO) foydalanilmoqda. Rezerv valuta javob berishi kerak bo'lgan asosiy talab uning konvertirlashuvidir.

Valuta konvertirlashuvi deganda uni boshqa valutalarga almashish qobiliyati tushuniladi.

Hozirgi vaqtda valutalar, erkin konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan, konvertirlanmaydigan valutalarga ajratiladi.

Erkin konvertirlanadigan valuta– bu amaldagi kurs bo'yicha har qanday boshqa xorijiy valutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valutadir. Xorijiy valutani erkin sotib olish va sotish joriy operatsiyalar (tashqi savdo, ayirboshlash, xalqaro turizm) hamda kredit va investitsiya operatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar bo'yicha amalga oshriladi. Erkin konvertirlanadigan valutalarga AQSH dollari, Kanada dollari, Yevropa hamjamiyati mamlakatlari (YEVRO), shuningdek, Shvetsiya, Shveysariya, Yaponiya milliy valutalarini kiritish mumkin. Ulardan valuta narxlarini aniqlashda foydalaniladi. Masalan, o'ta muhim mahsulot hisoblangan neft va boshqa energiya tashuvchilar bir qator metall narxlari AQSH dollarida qayd etiladi.

Qisman konvertirlanadigan valuta– bu milliy valuta bo'lib, faqat ba'zi bir xorijiy valutalarga ayirboshlanadi, shunda ham xalqaro to'lov oborotining barcha turlari bo'yicha emas. Masalan, faqat joriy operatsiyalar to'lovga ruxsat beriladi yoki tashqi iqtisodiy faoliyatda qatnashuvchilar uchun xorijiy valutani sotib olishda va sotish huquqiga cheklashlar qo'yiladi.

Konventirlanmaydigan valuta faqatgina vaqtinchalik ichki to'lovga xizmat qiladi va xorijiy valutaga ayirboshlanmaydi.

Tashqi konvertirlashda to'lovlarning chet elda amalga oshirishga va aktivlarni ushlab turishga ruxsat beriladi. Valutalarning konvertirlanishi ko'pchilik mamlakatlar iqtisodiy siyosatining muhim maqsadi hisoblanadi va jahon tajribasining ko'rsatishicha, ko'pchilik mamlakatlarda raqobatga bardoshli sanoat bazasi va xalqaro rezervlar barpo etilgandan keyin kiritilgan.

Masalan, Fransiya, Italiya hamda Yaponiya o'z milliy valutalari to'liq konvertirlanishini faqat 80–yillarning oxirida joriy etdilar.

Hozirgi vaqtda xalqaro hisob–kitoblarda milliy valutalar bilan bir qatorda xalqaro yoki mamlakatlararo pul birliklari (YEVRO) tobora keng qo'llanilmoqda.

3. Xalqaro savdoning mazmuni va uning iqtisodiyotdagi roli

Jahon savdosi tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy shaklidir. Uning kengayishi va chuqurlashuvi natijasida kapitalni chetga chiqarish imkoniyatlari yuzaga keldi va unga bog'liq ravishda xalqaro moliya–kredit munosabatlari rivojlandi.

Tashqi savdoning vujudga kelishi ikki muhim obyektiv sabablar bilan izohlanadi.

Birinchidan, bu tabiiy va xomashyo resurslarining mamlakatlar o'rtasida tekis taqsimlanmaganidir. Masalan, Yaqin Sharq mamlakatlari hissasining jahon neft zahiralarining 66 foizi to'g'ri kelsa, mis, tabiiy gaz, boksit va boshqa ko'plab foydali qazilmalar zahiralarining 70–80 foizi rivojlanayotgan mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi.

Shu bilan bir vaqtda ko'plab sanoati rivojlangan mamlakatlarda bu tabiiy boyliklar yetishmasligi tufayli ularga ehtiyoj katta.

Mamlakatlar bo'yicha tabiiy boyliklarning notekis taqsimlanganligi, bir qator rivojlangan mamlakatlarda foydali qazilmalar zahiralarining kamligi, shuningdek, yoqilg'i, xomashyo mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojning tez o'sib borishi– bu resurslarni keng ayriboshlashni hayotiy zaruratga aylantiradi.

Mahsulotlar ishlab chiqarish samaradorligi o'rtasidagi farq narxlarining turlicha bo'lishiga, ularni olib kelish va olib chiqish hisobiga qo'shimcha foyda olish imkoniyatini beradi. Agar xomashyo resurslarini asosiy yetkazib beruvchilar rivojlanayotgan mamlakatlar hisoblansa, sanoati rivojlangan mamlakatlar murakkab mashinalar, asbob–uskunalar yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Taraqqiy etgan mamlakatlar hissasiga jahondagi turli mashinalar, asbob–uskunalar savdosining 80 foizidan ortig'i to'g'ri keladi.

Xalqaro savdo ayirboshlashning va tashqi savdo operatsiyalarining ko'rinishlari.

Tashqi savdo xalqaro ayirboshlashning an'anaviy shakli sifatida quyidagi ko'rinishlarni o'z ichiga oladi:

▪ mahsulotlarni ayirboshlash, yoqilg'I, xomashyo mahsulotlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, sanoat mahsulotlari.

▪ xizmatlarni ayirboshlash muhandislik—maslahat xizmatlari, transport xizmatlari, turizm va boshqa xizmatlar. Hozirgi vaqtda xizmatlarning jahon eksportidagi hissasi 30 foizdan oshib ketdi.

▪ yangi ilmiy—texnik ma'lumotlarni ayirboshlash: litsenziyalar va «nou—xaular». Ular hissasiga xalqaro savdo oborotining 10 foiziga yaqini to'g'ri keladi. Xalqaro mahsulotlar, xizmatlar va fan—texnika ma'lumotlarini ayirboshlashning barcha ko'rinishlari tashqi savdo operatsiyalari yordamida amalga oshriladi. Ular o'z navbatida eksport, import, reeksport va reimport operatsiyalariga bo'linadi.

Eksport operatsiyalari— mahsulotlarni chet mamlakatlarga chiqarish.

Import operatsiyalari— mahsulotni xorijiy sherikdan sotib olish va uni mamlakatga olib kelish.

Reeksport operatsiyasi— avval import qilingan va qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elga olib chiqib ketish.

Reimport operatsiyasi— avval ek..port qilingan va u yerda qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elda sotib olish va mamlakatga olib kelish. Ularning ichida eksport va import operatsiyalari asosiy hisoblanib, jahon savdo hajmi va uning rivojlanishini belgilab beradi.

Hozirgi davrda xalqaro savdoning rivojlanish xususiyatlari va yo'llari yildan—yilga xalqaro savdo jarayoni rivojlanib, jahon yalpi milliy mahsulotining taxminan 15 foizini tashkil etadi. Bunda AQSH, rivojlangan g'arb davlatlari va Yaponiya yirik eksport va import qiluvchilar bo'lib hisoblanadi, hozirgi jahon savdosi faqat yuqori o'sish sur'atlarigina emas, balki tarmoq va hududiy tuzilishdagi o'zgarishlarni ham ifodalaydi.

Jahon savdosi rivojlanishining bu xususiyatlari yuqori darajada rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi dinamikasidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Tashqi savdo tovar aylanishi ayniqsa, Janubiy—Sharqiy Osiyoning «Yangi sanoati taraqqiy etgan mamlakatlarida», Xitoy, Turkiya va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda yuqori sur'atlarda o'smoqda. Biroq shunga qaramay, jahon savdosidagi yetakchi o'rinni hozirgi kunda ham AQSH, G'arbiy Yevropa davlatlari va Yaponiya egallab kelmoqda.

O'zbekiston o'z mustaqilligining dastlabki kunlaridanoq tashqi savdo aloqalarini sezilarli darajada faollashtirdi. Bu aloqalar

respublikalar savdo balansida ijobiy qoldiqqa (saldoga) erishish, import va eksport tuzilishini yaxshilashga yo'naltirilgandir. Keyingi yillarda birinchi marta chetga mahsulot eksport qilish hajmining o'sishi ta'minlandi. Yil yakunlari bo'yicha tashqi savdo aylanmasida 317,3 mln. AQSH dollari miqdorida ijobiy saldoga erishildi[1]. Respublikamizda tashqi savdoni rivojlantirishning muhim muammolaridan biri eksport va import tuzilishini tubdan o'zgartirish hisoblanadi.

Eksportda hali ham paxta tolasi va mineral o'g'itlar chiqarish oldingi o'rinlarni egallaydi. Sanoatning qayta ishlovchi tarmoqlarini kelajakda rivojlantirish chetga mahsulotlarni olib chiqishda, yengil va og'ir sanoatdagi tayyor buyumlar hissasini tezda ko'tarishga va eksport tuzilishini yaxshilashga imkon beradi. Iqtisodiy imkoniyatlar O'zbekistonda yaqin kelajakda oziq–ovqat mahsulotlari va ularni ishlab chiqarish uchun xomashyoni keng ko'lamda eksport qilishga imkon beradi. Respublika o'zining savdo sohasidagi me'yorlari doirasini kengaytirmoqda. Ularga MDH mamlakatlari bilan bir qatorda Belgiya, Gollandiya, Fransiya, Germaniya, Turkiya, Buyuk Britaniya, AQSH, Koreya Respublikasi, Indoneziya, Xitoy, Polsha, Malayziya va boshqalar kiradi. Ayniqsa, Rossiya Federatsiyasi bilan savdo oborotini 2 mlrd. dollarga yetkazish uchun Prezidentimiz I.A.Karimovni–g Rossiyaga 2001–yil may oyida qilgan tashrifida kelishib olindi. Hozir bu sohada amaliy chora–tadbirlar ko'rilmoqda.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirib borish milliy iqtisodiyotning ko'tarilishiga, uning tuzilishi takomillashuviga yordam beradi. Tashqi savdo aloqalarini kengaytirish va chuqurlashtirish, ularning samaradorligini oshirishni ta'mindaydi.

4. Xalqaro moliya–kredit tashkilotlari va ularning faoliyatlari.

Jaqon valuta tizimini rivojlanitirish va mustahkamlash, jahon ma'naviy resurslar bozorini barqarorlashatirish va kapital aylanishini rag'batlantirish maqsadida xalqaro moliya tashkilotlari tashkil etilgan edi. Ular ichida eng ahamiyatlisi xalqaro valuta fondi (XVF) va qator yirik banklar– Umumjahon Banki (UB), Yevropa tiklanish va taraqqiyot Banki (YETTB), Xalqaro hisob–kitoblar banki (XHKB), Islom Taraqqiyot Banki (ITB), Osiyo Taraqqiyot Banki (OTB) va boshqalar hisoblanadi.

1944–yil Bretton–Vudsda (AQSH) valuta moliya masalalari bo'yicha Birlashgan Millatlar Tashkilotining anjumani bo'ldi va unda

[1] Karimov I.A. Vazirlar Mahkamasining 2000–yilda mamlakatni ijtimoiy–iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2001–yilda iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan yig'ilishidagi ma'ruza// «Xalq so'zi» ro'znomasi, 17.02.2001–y.

44 davlat hukumati vakillari qatnashdi. Anjumanda qator bitimlar, jumladan, Xalqaro Valuta Fondi to'g'risida, Xalqaro Tiklanish va Taraqqiyot Banki, Umumjahon Banki to'g'risida bitimlar tuzildi. Bu bitimlar 28 mamlakat tomonidan imzolandi va ular BMT doirasida yirik jahon moliya tashkilotlarini yaratishning huquqiy asosi bo'ldi.

Xalqaro Valuta Fondi (XVF) 1945—yilning oxirlarida ish yurita boshladi,hozirda unga 178 mamlakat a'zodir. Uning asosiy maqsadi a'zo davlatlar valuta—moliya siyosatini muvofiqlashtirish va ularga to'lov balansini tartibga solish hamda valuta kursini saqlash uchun qarz berish hisoblanadi. Buning uchun fond to'lov balansida qiyinchiliklar sezayotgan o'z a'zolarini moliyalashtiradi, ularning xo'jalik yuritish usullarini yaxshilashga qaratilgan texnik yordam ko'rsatadi.

Jahon valuta tizimining rivojlanishida valuta operatsiyalari va kredit oqimlarini xalqaro miqyosda tartibga solishda BMTning ixtisoslashgan muassasalari qatoriga kirmaydigan yirik moliyaviy tashkilotlar katta rol o'ynaydi. Ularga Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot Banki (YETTB), Xalqaro hisob—kitoblar banki (XHB), Osiyo taraqqiyot banki va boshqalar kiradi. Bu bank 1991—yildan ish yurita boshladi va uning ta'sischilari 34 mamlakat hisoblanadi. Ularga Markaziy Yevropa mamlakatlari, AQSH, Yaponiya, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Turkiya, Kipr, Malta, shuningdek Yevropa hamjamiyati komissiyasi va Yevropa investitsiya banki kiradi. U markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida bozor iqtisodiyotiga o'tish bo'yicha islohotlarni o'tkazishga ko'maklashish maqsadida tuzilgan.

O'zbekiston xalqaro moliya—kredit tashkilotlari bilan hamkorligini kuchaytirib borgan sari xalqaro integratsion jarayonga munosib sherik sifatida kirib bormoqda.

ASOSIY VA TAYANCH TUSHUNCHALAR

Xalqaro mehnat taqsimoti (XMT)— alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlar ma'lum turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvidir.

Jahon bozori— jahon xo'jaligining bir qismi bo'lib, murakkab, dinamik tarzda rivojlanib boruvchi, ziddiyatli va ko'p qirrali tizimdan iboratdir.

Ish kuchining xalqaro migratsiyasi— mehnat resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishini bildiradi.

Monometalizm– pul tizimida mustaqil unsur bo'lib, bunda bitta metallga barcha tovarlar qiymatini o'zida aks ettiruvchi umumiy ekvivalent roli beriladi.

Valuta konvertirlashuvi deganda uning boshqa valutalarga almashish qobiliyati tushuniladi.

Erkin konvertirlanadigan valuta– bu amaldagi kurs bo'yicha har qanday boshqa xorijiy valutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valutadir.

Eksport operatsiyalari– mahsulotlarni chet mamlakatlarga chiqarish.

Import operatsiyalari– mahsulotni xorijiy sheriklardan sotib olish va mamlakatga olib kelish.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Jahon xo'jalik tizimidagi hozirgi zamon iqtisodiy munosabatlarining shakllarini izohlab bering.
2. Xalqaro mehnat taqsimotining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsating.
3. Jahon valuta tizimining tarkibiy qismlarini asoslab bering.
4. Xalqaro savdo munosabatlari va uning hozirgi davrdagi rivojlanish xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Xalqaro Valuta Fondlarining vazifasi va tarkibiy tizimini tushuntirib bering.
6. O'zbekistonning xalqaro bozorga qo'shilib borishining yo'nalishlarini ko'rsating.
7. Xalqaro moliya tashkilotlarini izohlab bering.

XX Bob. JAHON IQTISODIYOTI TARAQQIYOTIDA UMUMBASHARIY MUAMMOLAR

1. Insoniyat taraqqiyotida umumbashariy muammolarning mohiyati.
2. Umumbashariy ko'lamdagi muammolarni hal etishda xalqaro hamkorlik qilish yo'llari.
3. O'zbekiston Respublikasining ekologik muammolari va ularni bartaraf etish yo'llari.

1. Insoniyat taraqqiyotida umumbashariy muammolarning mohiyati

Insonning tabiat imkoniyatlari va uning rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olmay jadal yuritilgan xo'jalik faoliyati, Rim klubining «XXI asr yo'li» deb atalmish tadqiqotlaridan birida ko'rsatib o'tilganidek, «Yer yuzida tuproq *nurashi*, *o'rmonlardan* mahrum bo'lish, baliqlarning haddan tashqari ko'p ovlanishi, tuzli yomg'irlar, atmosfera ifloslanishi, azon qatlami buzilishi va hokazolarning ro'y berishiga olib keldi. Mutaxassislarning baholariga, *2000*–yilga borib o'rmonlar egallab turgan maydon quruqlikning 1/6 qisminiginа tashkil etadi, holbuki, 50–yillar ular 1/4 qismni egallagan edi. Jahon okeanining suvlari halokatli ravishda ifloslanib bormoqda, uning takroriy *mahsuldorligi keskin* pasaymoqda. Jadal sur'atlar bilan yuz berayotgan urbanizatsiya jarayonlari shaharlarning asosiy aglomeratsiyalari eng yirik ifloslantirish manbalariga aylanib qolishiga olib keldi. Buning natijasida butun dunyoda ekologik *muhitning* yomonlashuvi bilan bog'liq bo'lgan turli–tuman kasalliklar soni ortib bormoqda[1]. Hozirgi vaqtda jahon fan–texnika taraqqiyoti jadal rivojlanishi munosabati bilan tabiiy zahiralardan xo'jalik maqsadlarida tobora ko'proq *foydalanilmoqda*. Shu *bilan* birga, dunyo aholisi yildan–yilga o'sib bormoqda, bu o'sish ko'proq miqdorda oziq–ovqat, yoqilg'i, kiyim–kechak va boshqa narsalarni ishlab chiqarishni talab etadi. Bu esa o'rmonlar egallab turgan *maydonlarning* jadal sur'atda qisqarishiga, cho'l–sahrolarning bostirib kelishiga, tuproqning buzilishiga, atmosferaning yuqorida joylashgan azon to'sig'i kamayib ketishiga, yer havosining o'rtacha harorati ortib borishiga va boshqa salbiy holatlarga sabab bo'lmoqda.

Beto'xtov davom etayotgan qurollanish poygasi, atom, kimyoviy qurollar va ommaviy qirg'in qurollarining boshqa turlarini ishlab

[1] Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: «O'zbekiston», 1998 – y. 508–bet.

chiqarish, saqlash va sinash insoniyat yashaydigan muhit uchun juda katta xavfdir.

Hozir, XXI asrda, fan–texnika taraqqiyoti jadal sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Dunyoning jo'g'rofiy–siyosiy tuzilishi o'zgarmoqda. Bunday sharoitda inson tomonidan biosferaga ko'rsatilgan ta'sirni tartibga solish, ijtimoiy taraqqiyot bilan qulay tabiiy muhitni saqlab qolishning o'zaro ta'sirini uyg'unlashtirish, inson va tabiatning o'zaro munosabatlarida muvozanatga erishish muammolari borgan sari dolzarb bo'lib qolmoqda.

Xalqaro hamjamiyat insonning nafaqat yashash huquqi, balki to'laqonli va sog'lom turmush kechirishi uchun zarur mo'tadil atrof–muhit sharoitlariga ham bo'lgan huquqlarning muqaddas va daxlsizligini allaqachonlar e'tirof etgan.

Insoniyat uchun umumbashariy muammolarning dolzarbligi (qurollanish poygasi, termoyadro halokati xavfi, atrof–muhitning ifloslanishi, aholi turmush darajasining yomonlashuvi turli xil kasalliklarning kuchayib borishi) dunyo bo'yicha bu muammolarni bartaraf qilishda kuchlarni umumlashtirish lozimligini ta'kidlamoqda. Jahon iqtisodiy jarayonlari umumlashuvining kuchayib borishi borgan sari umuminsoniy qadriyatlar asosida madaniylashgan xalqaro ittifoqni tuzish va shu orqali davlat, jamiyat, har bir shaxsning rivojlanishi, ishlab chiqarish samaradorligi, manfaatlarning uyg'unlashuviga erishishi lozimdir.

Hozirgi zamon jahon xo'jaligida borgan sari umumiy, cheklangan, milliy va umumbashariy muammolarning bog'liqligi va o'zaro aloqadorligi kuchayib bormoqda. Jahon xo'jaligi iqtisodiy muammolarining murakkabligi va keskinligi zamonaviy sivilizatsiya ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi bilan xarakterlanadi.

Insoniyat uchun birinchi darajali vazifa sifatida yer yuzida tinchlikni saqlash, urushlarning oldini olish, kimyoviy, biologik, ayniqsa, termoyadroviy qurollanish poygasini to'xtatish, konversiyani kengaytirish, cheklangan, umumbashariy harbiy to'qnashuvlarning oldini olishdir.

Umumiy vazifa sifatida mamlakatlar uchun yoqilg'i–energetika va xomashyo muammosini hal qilish ham zarur. Tezlik bilan ko'pgina qoloq mamlakatlar uchun oziq–ovqat muammosini hal etishga yordam berish, ochlik, qashshoqlik, kasalliklarga (epidemiyaga qarshi kurash, ayniqsa, eng xavfli kasalliklar, yurak xastaligi, rak, SPID) ga qarshi kurashish.

Yuqorida qayd qilib o'tilgan muammolar majmuasini har tomonlama o'rganish va uni hal etish zarurligini taqozo etadi. Jahon hamjamiyati bu muammolarning birgalikdagi kuch g'ayratlarini umumlashtirish va muvofiqlashtirish orqali yechishi mumkin. Bu esa

umumbashariy muammolarni iqtisodiy—siyosiy jihatdan yangicha tashkil qilish zaruriyatini vujudga keltirishni taqozo etadi.

Jahon integratsiya yo'li bilan davlatlar o'rtasida savdo aloqalaridan iqtisodiy aloqalarga, keyinchalik yagona iqtisodiy kompleksga qo'shilishini zarur qilib qo'yadi.

Hozirgi dunyodagi muammolarni tahlil qilish uchun mintaqaviy va umumbashariy muammolarning o'zaro aloqadorligiga e'tiborni qaratish kerak. Umumbashariy muammolar yangi bosqichda siyosat, iqtisodiy ekologiyalar bilan bog'liq holda rivojlanadi. Ikkinchi yo'nalish «ko'p qutblilik» va «ko'p qirralilik» ko'rinishida dunyo iqtisodiyotida alohida mamlakat, mamlakatlar guruhlari bo'yicha jahon xo'jaligida namoyon bo'ladi. AQSHning asta—sekinlik bilan jahon iqtisodiyotidagi yo'lboshchiligi «yangi industrial» davlatlarning Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlarida birinchi va ikkinchi avlodlarining paydo bo'lishi yangicha iqtisodiy fikrlashga olib kelmoqda. Sivilizatsiyaning umumbashariy muammolarini alohida olingan davlatlar bilan hal qilish mumkin emas. Insoniyat ehtiyojlariga javob beradigan yangi xildagi xalqaro munosabatlarning rivojlanishi hozirgi davrda jahon hamjamiyati oldiga umumbashariy muammolar yagona mexanizmini ishlab chiqish zaruriyatini taqozo etadi. Shu bilan birga, bunday holatda alohidalashgan manfaatlar nuqtai nazaridar emas, balki butun dunyo xalqlari manfaatlarini hisobga olgan holda yangi me'yorlar ishlab chiqilishi kerak. Umumbashariy muammolarni tadqiq qilishda ularni tahlil etishning boshlang'ich uslubini, tamoyillarini aniqlash, ijtimoiy—iqtisodiy jihatlarini ajratib olish ko'ndalang bo'lib turadi. Mana shu joyda turli mamlakatlar o'rtasida tafovut ko'rinadi, lekin insoniyatning kelajagi to'g'risidagi g'amxo'rlik ko'pgina tang vaziyatlardan chiqish yo'lini topishga intilishi barcha qarashlarni birlashtirib turadi.

2. Umumbashariy ko'lamdagi muammolarni hal etishda xalqaro hamkorlik qilish yo'llari

Umumbashariy miqyosdagi muammolarni hal etish borgan sari o'z ahamiyati jihatidan insoniyatning hayot—mamot masalasi sifatida qaralmoqda. Bu masalani hal etish uchun jahon miqyosidagi hamkorlik hayotiy zaruriyat hisoblanadi. Bu holat o'z navbatida turli xalqaro tashkilotlar faoliyatini aktivlashtirishga, obyektiv shart—sharoitlarni vujudga keltirishga qaratilmog'i zarur.

Birinchi yo'nalishda, BMTining sifat jihatdan hozirgi davrda, bu xalqaro tashkilotning yangi kelajakdagi konsepsiyasini ishlab chiqish masalasidir. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Stokgolmdagi yig'ilishida, tashkilotda islohotlar o'tkazish jarayonida «BMT iqtisodiy

boshqa inson hayotidagi ishbilarmonlik sohasini tashkil qilish va boshqarishni bildiradi»[1]. Menejment ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi insonlar o'rtasidagi, iste'molchilar va ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi fandir.

Menejment ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir etishning shakl va usullarini o'rganish bilan bir qatorda, ushbu jarayonda ishtirok etuvchi insonlar o'rtasidagi munosabatlarni ham o'rganadi va bu borada yaxshi natijalarga erishishni nazarda tutadi.

Menejment tushunchasini idrok qilishda ko'proq ularning umumiy va xususiy tushunchalar ko'rinishidagi farqlarini bilib olish kerak bo'ladi. Masalan, menejment tushunchasining tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq jihati quyidagicha bo'ladi:

Tadbirkorlik faoliyati – biznes va iqtisodning turli–tuman sohalarida namoyon bo'ladi. Uning farqlanishidagi xususiyati, uning aqlli faoliyati va chaqqon tashabbuskorligi bo'lib, moddiy boylikka to'la yoki qisman ega bo'lib, ularni o'z ishi va biznesini tashkil etish uchun ishlatadi.

Menejmentdagi eng muhim tushunchalardan biri – **menejerdir.** Menejer malakali boshqaruvchi bo'lib, u odamlar harakatini o'z maqsadlariga erishishga yo'naltiradi. Tadbirkor aniq bir ishga ega bo'lsa, menejer esa xizmatchi hisoblanadi. Kichik biznesda bir shaxs ham tadbirkor, mulk egasi va ham menejer vazifalarini birga bajaradi. Aksincha, korporatsiyalarda, yirik firmalarda menejerlar korpusi ko'pincha, bir vaqtda qisman mulk egasi hisoblanadilar. Menejer, tadbirkor faol faoliyat bilan shug'ullanuvchi odamlar bo'lib, ular muvaffaqiyatga erishganlarida katta daromad oladilar.

Menejment maxsus faoliyat turi sifatida qator vazifalarga egadir. Ular ichida eng muhimi **boshqaruv vazifalari**dir. **Boshqaruv vazifalari** – bu biror obyektga rahbarlik qilish uchun zarur bo'lgan faoliyat turi deb tushuniladi. Boshqaruv vazifalari o'zining tarkibi bilan boshqaruv texnologiyasini bunyod etadi. Boshqaruv vazifasining ma'nosiga ikkita element kiradi: u avval tizimda nima qilinayotganligini belgilasa, so'ngra qanday qilib savoliga javob berishni bildiradi.

Boshqaruv vazifalarini taqsimlash turkumlarida ikki xil yondashuv mavjud.

Birinchisi, boshqaruvning umumiy vazifalarini belgilash. Ularga quyidagilar kiradi:

– Rejalashtirish;
– Tashkil qilish;
– Muvofiqlashtirish va tizimga solish;

[1] Fulomov S.S. Menejment asoslari. –Toshkent. 1998, 13–bet.

mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiyoti tizimiga keng ko'lamda integratsiyalashuvini ta'minlash»[1] vazifasini belgilab berdi.

Butun jahon muammolari kompleksining markazi va bog'lovchi bo'g'ini inson va uning kelajagidir. Jahonshumul muammolar nafaqat ilmiy izlanishlar sohasi, balki milliy va xalqaro miqyoslarda faol siyosiy va iqtisodiy faoliyat sohasi hamdir. Yangi ming yillikda davlat va xalqlarning mushtarak bunyodkorlik harakati insoniyat oldida turgan birinchi navbatdagi vazifa bo'lib qoldi. Xavfsizlik Birlashgan Millatlar Tashkiloti doirasida ham tarkib topishi va amal qilishi zarur. Bu tashkilot umuminsoniy muammolarni keng muhokama qilishga, ularni hal etishning uzoq muddatli strategiyasini ishlab chiqishga, barcha davlatlarning ijtimoiy tuzumi va taraqqiyot darajasidan qat'iy nazar, ularning manfaatlari muvozanatini axtarib topishga, resurslarga tegishli ehtiyojlarni aniqlashga, xalqaro hamdo'stlik manfaatlariga mos keladigan aniq dasturlarni ishlab chiqishga imkon beradigan hukumatlararo universal mexanizmdir. Hozirgi sharoitda, bajarilayotgan dasturlar va loyihalar birgalikda kuch – g'ayrat sarflashni talab qiladi.

Umumjahon muammolarini hal etishga yordam beradigan loyihalarga, shuningdek, jahon kosmik tashkiloti tuzish loyihasini, jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tuzilmasidan xavfli kasalliklarga, jumladan, SPIDga qarshi hamkorlik qilish uchun foydalanish loyihalari va boshqa masalalarni o'z ichiga oladi. Tinchlik uchun jahon harakatida ishtirok etayotgan milliy va xalqaro darajalardagi ko'pgina tavsiya va urushga qarshi tashkilotlar xalqaro hamkorlikka hissa qo'shmoqdalar. Keyingi yillarda, ayniqsa, tabiat va tinchlikni saqlash uchun kurashga chaqiruvchi ekologik yo'nalishdagi uyushmalar bu hamkorlikka keng miqyosda qo'shilmoqda.

Jahonda vaziyat tobora murakkablashib va keskinlashib bormoqda. Shu sababli, atrof – muhitni muhofaza qilish muammolari oldinga o'ringa qo'yilmoqda. Bizda jahon okeani ham, koinot ham bitta, u yoki bu mamlakatda ekologik muvozanatning buzilishiga sabab bo'lgan muammoning namoyon bo'lishi qanchalik xilma – xil bo'lmasin, u umumiy xususiyatga egadir. Butun yer yuzining biosferasi, atmosferasi, gidrosferasi va litosferasiga taalluqlidir. Atrof – muhitni muhofaza qilish sohasi xalqaro konsepsiya va harakat dasturi, turli – tuman ilmiy – texnikaviy loyihalarni ishlab chiqish va boshqa vazifalarni hal etish bilan bog'liq. Bular orasida ekologik himoya iqtisodiy jihatdan oldingi o'ringa qo'yilmoqda.

---

[1] Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish eng muhim vazifamiz// *Xalq so'zi*, 2000 – yil. 15 *fevral*.

Insoniyat oldida yangi texnologiya ishlab chiqarish madaniyatini shakllantirish vazifasi turibdi. U o'z mohiyatiga ko'ra ekologik madaniyatga aylanmog'i lozim. Bu yerda chiqisiz texnologiya ustun texnologiya bo'lib maydonga chiqmoqda. Bular yordamida ishlab chiqarish bilan tabiat o'rtasidagi qarama–qarshilikni yumshatish, keyinchalik esa tugatish, iqtisodiy o'sishning ekologik cheklanishlarini olib tashlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish mumkin.

Jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvning tarkibiy qismi davlatlarning turli mintaqaviy birlashmalari bilan aloqalarni rivojlantirishdan iborat. O'zbekiston mintaqaviy, xalqaro tashkilotlar, chunonchi, Yevropa Ittifoqi, YEXXT, NATO, YEKO, OIK, Qo'shilmaslik harakati va boshqalar bilan ham samarali hamkorlik qilmoqda[1].

Tarixn mojarolar va adovat emas, balki xalqlar o'rtasidagi hamkorlik oldinga harakatlantiradi. «Hozirgi dunyoda umumbashariy muammolar tizimida xavfsizlik va barqarorlik faqat harbiy–siyosiy jihatlarnigina nazarda tutib qolmaydi. Iqtisodiy, ekologik va madaniy, ma'naviy jabhalar ham juda muhim bo'lib, xoh mintaqada bo'lsin, xoh butun sayyoramizda bo'lsin– bizning tinch va gullab–yashnayotgan umumiy uyimiz ana shulardan tashkil topadi»[2].

Umumbashariy muammolar–s tarqoq hodisalar va jarayonlar emas. Biz ularning bir–biri bilan bog'liq ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Shuning uchun dunyoning yaxlitligiga uning muammolari bir–biri bilan chirmashib ketganligiga, butun sayyoramizda hamkorlik zarurligiga asoslanuvchi mutlaqo yangi konseptual yondoshuvlar va amaliy tadbirlar zarur. Inson yuqorida qayd etilgan muammolarni hal eta oladi. Buning uchun insoniyat yetarli ilmiy–texnikaviy va moddiy imkoniyatlarga ega. Faqatgina bu yo'lda barcha davlatlarning hamkorligi zarur.

3. O'zbekiston Respublikasining ekologik muammolari va ularni bartaraf etish yo'llari

Hozirgi davrda ekologik xavfsizlik va atrof–muhitni muhofaza qilish muammosi alohida e'tiborga molikdir. «Ochiq aytish kerakki, **uzoq yillar mobaynida eski ma'muriy–buyruqbozlik tizimi sharoitida bu muammo bilan jiddiy shug'ullanilmagan. Aniqrog'i, bu muammo ayrim jonkuyar olimlar uchungina tadqiqot manbai, o'z mamlakatlarining kelajagiga, tabiiy boyliklari saqlanib**

[1] Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» - T.: «O'zbekiston», 1997 – y. 303 – bet.
[2] O'sha asar. 303 – bet.

qoishiga befarq qaramagan, bu haqda qattiq tashvish chekkan odamlarning «qalb nidosi bo'lib kelgan»[1].

Ekologik muammolar allaqachonlar milliy va mintaqaviy doiradan chiqib, butun insoniyatning umumiy muammosiga aylangan. Tabiat va inson o'zaro muayyan qonuniyatlar asosida munosabatda bo'ladi. Bu qonuniyatlarni buzish o'nglab bo'lmas ekologik falokatlarga olib keladi. Bu xavfni ancha kech, XX asrning 70—yillariga kelib anglay boshladik. Insoniyat qanday xavf qarshisida turganligini atrof—muhitga inson faoliyati tufayli yetkazilayotgan zarar qanday natijalarga olib kelganligini yaqqol his etdi.

Ekologiya muammosi yer yuzining hamma burchaklarida ham dolzarb masala. Faqat uning keskinlik darajasi dunyoning turli mamlakatlarida va mintaqalarida turlichadir.

Ekologik muammolar O'zbekistonni ham chetlab o'tmadi. Bu yerda mutaxassislarning baholashicha, juda murakkab, aytish mumkinki, xavfli vaziyat vujudga kelmoqda.

Bunday vaziyat nimadan iborat? Birinchidan, yerning cheklanganligi va uning sifat tarkibi pastligi bilan bog'liq xavf to'xtovsiz ortib bormoqda. Markaziy Osiyo sharoitida yer tabiat in'om etgan boylikdir. U odamlarni boqadi, kiyintiradi. Bevosita dehqonchilik bilan bog'langan oila'arnigina emas, balki ma'lum bir tarzda qishloq xo'jaligi bilan aloqador barcha tarmoqlar va uning ne'matlaridan bahramand bo'layotgan Respublikaning barcha aholisi farovon turmush kechirishi uchun moddiy negizini yaratadi. Ayni vaqtda yer ulkan boylik bo'libgina qolmay, mamlakatning kelajagini belgilab beradigan omil hamdir.

Bu hol O'zbekistonda ayniqsa yaqqol namoyon bo'lmoqda, chunki yerning iqtisodiy va demografik vazifasi yildan—yilga kuchayib bormoqda.

Respublikaning 447,4 ming kv.km dan ortiq bo'lgan umumiy maydonining atigi 10 foizigina ekin maydonlarini tashkil etadi. Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida O'zbekistonda aholining zichligi ayniqsa yuqori bo'lib, 1 kv km ga 51,4 kishi to'g'ri keladi. Holbuki, bu raqam Qozog'istonda— 6,1, Qirg'izistonda 22,7, Turkmanistonda— 9,4 ni tashkil etadi. Respublikamizda har bir odamga 0,17 ga ekin maydoni to'g'ri kelsa, Qozog'istonda 1,54, Qirg'izistonda— 0,26, Rossiyada— 0,67 ga yer to'g'ri keladi[2].

O'zbekistonda aholining o'sishi nisbatan yuqori bo'lib, urbanizatsiya va hosildor yerlarni, shaharlarni rivojlantirishga, uy—joy qurilishiga yangi korxonalar, muhandislik hamda transport

[1] Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari». —T.: «O'zbekiston», 503— bet
[2] Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari». — T.: «O'zbekiston», 509— bet.

kommunikatsiyalarining tarmog'ini barpo etishga ajratib berish jarayonlari jadal bormoqda.

Tabiiy muhitning yomonlashuvi bilan birga, tuproq nurashi, sho'rlanishi, yer usti va yer osti suvlarining sathi pasayishi va boshqa hodisalar ro'y bermoqda. Yerlarning nihoyat darajada sho'rlanganligi O'zbekiston uchun ekologik muammodir. Yerlarni ommaviy suratda o'zlashtirish, hatto sho'rlangan va mellioratsiyaga yaroqsiz yirik – yirik, yaxlit maydonlarni ishga solish ana shunga olib keldi.

Ekologik xavfsizlikni kuchaytirishning hozirgi asosiy yo'nalishlarini Prezident I.A.Karimov quyidagicha asoslab berdi:

1. Tegishli texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish. Sanoat korxonalarida atmosferaga, suv havzalariga va tuproqqa ifloslantiruvchi hamda zararli moddalarni tashlaganlik uchun solinadigan maxsus soliqlardan keng foydalangan holda mas'uliyatni oshirish darkor. Ularda zamonaviy samarali tozalash qurilmalari tizimini joriy etish kerak.

2. Respublikaning foydali qazilmalardan oqilona foydalanish – dolzarb masala.

3. Katta – katta hududlarda tabiiy sharoitlarni, tabiiy zahiralardan samarali va kompleks foydalanishni ta'minlaydigan darajada aniq maqsadga qaratilgan, ilmiy asoslangan tarzda o'zlashtirish.

4. Jonli tabiatning butun tabiiy genofondini madaniy ekinlar va hayvonlarning yangi turlarini ko'paytirish hisobiga boshlang'ich baza sifatida saqlab qolish kerak.

5. Shaharsozlik va tumanlarni rejalashtirishning ilmiy asoslangan, hozirgi zamon urbanizatsiyasining barcha salbiy oqibatlarini bartaraf etadigan tizimini joriy etish yo'li bilan shaharlarda va boshqa aholi punktlarida aholining yashashi uchun qulay sharoit yaratish zarur.

6. Ekologik kulfatlar chegara bilmasligini nazarda tutgan holda jahon jamoatchiligi e'tiborini mintaqaning ekologik muammolariga qaratish lozim. Orol muammosi bugungi kunda chinakam keng ko'lamli, butun sayyoramizga daxldor muammo bo'lib, uning ta'siri hozirning o'zidayoq biologik muvozanatni buzayotganligi, bepoyon hududlarda aholining genofondiga halokatli ta'sir ko'rsatayotganligini nazarda tutish lozim.

Xalqaro tuzilmalarning zahiralari, imkoniyatlari va investitsiyalarini ana shu muammolarni hal qilishga jalb etish – birinchi darajali vazifadir.

Butun dunyo va O'zbekiston uchun keng ko'lamdagi ekologik tanglik tahdidini barham toptirishga erishish, jismonan sog'lom yosh avlodning dunyoga kelishi va rivojlanishi uchun zarur shart – sharoitlar hamda ekologiya jihatidan musaffo hayotiy muhit yaratish imkonini beradi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Ekologik muammolar – *insonning xo'jalik faoliyati natijasida* atrof – muhitga yetkazilgan zarar.

Ekologik muammolarning umumiyligi – ekologik muammolarning milliy va mintaqaviy doiradan chiqib, butun insoniyatning umumiy muammosiga aylanishidir.

Yangi texnologik ishlab chiqarish madaniyati – u o'z mohiyatiga ko'ra ekologik madaniyatga aylanmog'i lozim. Bu yerda chiqindisiz texnologiya bo'lib maydonga chiqmoqda. Ular yordamida ishlab chiqarish va tabiat o'rtasidagi qarama – qarshilikni yumshatish, keyinchalik esa tugatish, iqtisodiy o'sishning ekologik cheklanishlarini olib tashlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish mumkin.

Umumbashariy muammolarga yangi konseptual yondashuv – hozirgi davrda dunyoning yaxlitligiga, uning muammolari bir – biri bilan chirmashib ketganligiga, butun sayyora miqyosida hamkorlik zarurligiga asoslanuvchi mutlaqo yangi konseptual yondashuvlar va amaliy tadbirlarning zarurligidir.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Umumbashariy muammolarning mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Umumbashariy va mintaqaviy bog'liqligi va o'zaro aloqadorligini qanday izohlaysiz?
3. O'zbekistonda ekologik muammolar va ularni bartaraf qilish yo'llari nimalardan iborat?
4. Orol muammosini hal qilishda xalqaro hamkorlikning zaruriyati va ahamiyati nimalardan iborat?
5. Ekologik xavfsizlikni kuchaytirishning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?
6. Umumbashariy muammolarni birgalikda hal etishda xalqaro tashkilotlarning roli va o'rni nimalardan iborat?

ASOSIY ADABIYOTLAR

2. **Karimov I.A.** O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. – T.: «O'zbekiston», 1992–y.
3. **Karimov I.A.** O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishining o'ziga xos yo'li. –T.: «O'zbekiston», 1993–y.
4. **Karimov I.A.** O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. –T.: «O'zbekiston», 1995–y.
5. **Karimov I.A.** O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. // O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. T.: «O'zbekiston», 1996–y.
6. **Karimov I.A.** «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida»// Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3.–T.: 1996–y.
7. **Karimov I.A.** O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T.: «O'zbekiston», 1997–y.
8. **Karimov I.A.** «Dehqonchilik taraqqiyoti– farovonlik manbai». –T.: «O'zbekiston», 1997–y.
9. **Karimov I.A.** O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: «O'zbekiston», 1998–y.
10. **Karimov I.A.** O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: «O'zbekiston», 1999–y.
11. **Karimov I.A.** O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –T.: «O'zbekiston», 1999–y.
12. **Karimov I.A.** O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. –T.: «O'zbekiston», 1999–y.
13. **Karimov I.A.** Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot– pirovard maqsadimiz. –T.: «O'zbekiston», 2000–y.
14. **Karimov I.A.** Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish– eng muhim vazifamiz// «Xalq so'zi», 2000–y., 15–may.
15. **Karimov I.A.** «Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqur–lashtirishning ustuvor yo'nalishlari». O'zbekiston Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi// «Xalq so'zi», 2001–y., 17–fevral.
16. **Karimov I.A.** Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 5–sessiyasi. «Xalq so'zi», 2001–y., 15–may.
17. O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik to'g'risida»gi qonuni.
18. O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyatining erkinligini kafolatlash haqida»gi qonuni.

19. O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi qonuni. 1998 – yil 30 – aprel.
20. O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi qonuni. 1998 – yil 30 – aprel.
21. O'zbekiston Respublikasining «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkati) to'g'risida»gi qonuni. 1998 – yil 30 – aprel.
22. O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. – T.: «O'zbekiston», 1999 – y.
23. Курс экономической теории. Учебное пособие (руководитель авторского коллектива и научной редактор проф. А.В.Сидорович). - М.: МГУ. Изд-во «ДИС», 1997.
24. Макконнелл К.Р., Брю С.Л.. «Экономика» принципы, проблемы и политика. -М.: «Республика», 1992.
25. Реферат учебника Самуэльсона П., Нордхауса В. «Экономика». Ч.1. Гл.1. введение. Ж: «Экономическая наука». -М.: 1990. №1.
26. Курс экономической теории. Учебник под ред. Проф. Чипурина М.Н., и Киселевой Е.А. -Kirov. изд. «АССА». 1995.
27. «Экономическая теория» под ред. академиков Ведяпина А.И., Журавлевой Г.П., Гулямова С.С., Шарифходжаева М.Ш., Абдурахманова К.Х. -Т.: «Шарк». 1999.
28. Введение в рыночной экономики. Учебное пособие под ред. Ливщица А.Я. Гл.1. -М.: «Высшая школа». 1994.
29. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Перевод с англ. со 2-го издания. -М.: «Дело ЛТД». 1993.
30. O'lmasov A., Sharifxojayev M. Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: «Mehnat», 1995 – y.
31. Севликянц С.Г., Отто О.Э., Тешаев Б.Т. Экономика- основа жизни общества. -Т.: «Шарк», 1998.
32. Ивашковский С.Н. Экономика: микро и макроанализ. -М.: «Дело», 1999.
33. O'lmasov A. Iqtisodiyot asoslari. – T.: «Mehnat», 1997 – y.
34. Долан Э.Дж., Линдсей Д.Е. Рынок микроэкономическая модель. Санкт-Петербург, 1992.
35. Зогорулько М.М. и др. Основы экономической теории и практики. Учебно-методическое пособие. изд. Волгоградского университета. 1994.
36. Inson taraqqiyoti to'g'risida ma'ruza. O'zbekiston 2000. – T.: «O'zbekiston», 2001 – y.
37. Shodmonov Sh., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni. –T.: 2000 – y.
38. Чжен В.А. Язык бизнеса. -Т.: «Шарк», 1995.

39. Перо М. Международные экономические, валютные и финансовые отношения пер. с франц. -М.: Прогресс. «Университет», 1994.
40. Основы внешнеэкономических знаний. Учебник под ред. И.В.Фламинского. -М.: Банки и биржи. 1995.
41. Qodirov A. va boshqalar. «Iqtisodiyot nazariyasi». –T.: «TDTU» nashriyoti, 1997.

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

1. Abdullayev Yo., Boboqulov T. Kredit. –T.: «Mehnat», 1996–y.
2. Abdullayev Yo., Yaxyaev Q. Soliq. –T.: «Mehnat», 1997–y.
3. Abdullayev YoO. Bozor iqtisodiyoti asoslari. –T.: «Mehnat», 1997–y.
4. Abdullayev Yo., Qoraliyev T. Pul. –T.: «Mehnat», 1996–y.
5. Abulqosimov X.P., Vahobov A.V. va boshqalar. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish yo'llari. –T.: 2001–y.
6. G'ulomov S.S. Menejment asoslari. –Toshkent, 1998–y.
7. Beknozov N. va boshqalar. Bozor iqtisodiyoti nazariyasi. –T.: «Universitet», 1993–y.
8. Rasulov M. Bozor iqtisodiyoti asoslari. –T.: «O'zbekiston», 1999–y.
9. Parpiyev U., Salomov I. Bozor iqtisodiyoti asoslari va ishlab chiqarishni tashkil etish. –T.: «Sharq», 1996–y.
10. Umarov K.Yu. va boshqalar. Iqtisodiyot nazariyasi. –T.: «Universitet», 1998–y.
11. Sharifxo'jayev M., Abdullayev Yo. Menejment. –T.: «Mehnat», 2000–y.
12. Hakimova M. va boshqalar. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. –T.: «O'qituvchi», 1997–y.
13. G'ulomov S., Usmonov Q. Mustaqillik O'zbekistonga nima berdi? –Toshkent, 2000–y.
14. Erkaev B., Karimova G., Abulqosimov X.P. Bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish vositalari. –T.: «Sharq», 1996–y.
15. Qobilov Sh. «Iqtisodiyot nazariyasi». Ko'rgazmali o'quv qo'llanmasi. –T.: «Sharq», 1997–y.

MUNDARIJA

KIRISH		3
I Bob.	IQTISODIYOT NAZARIYASINING PREDMETI VA USLUBI	4
II Bob.	MULKCHILIK VA XO'JALIK YURITISH SHAKLLARI	10
III Bob.	TOVAR ISHLAB CHIQARISH. PUL	20
IV Bob.	IQTISODIY RIVOJLANISHNING UMUMIY MUAMMOLARI	29
V Bob.	BOZOR IQTISODIYOTINING MOHIYATI. BOZOR VA UNING TUZILISHI	37
VI Bob.	TALAB VA TAKLIF. BOZOR MUVOZANATI	50
VII Bob.	ISHLAB CHIQARISH JARAYONI VA UNING OMILLARI	58
VIII Bob.	ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI VA DAROMAD. KORXONALAR FOYDASI	65
IX Bob.	NARXLARNING TASHKIL TOPISHI VA ISHLAB CHIQARISH SAMARADORLIGI	73
X Bob.	TADBIRKORLIKNI TASHKIL ETISH. MENEJMENT VA MARKETING	80
XI Bob.	BOZOR SHAROITIDA ISH HAQI VA BANDLIK MUAMMOLARI	94
XII Bob.	DAROMADLARNI AHOLI GURUHLARI ORASIDA TAQSIMLASH. SHAXSIY VA OILAVIY DAROMAD	103
XIII Bob.	MILLIY IQTISODIYOT: ASOSIY NATIJALAR VA UNING O'ZGARIB TURISHI. IQTISODIY O'SISH. MILLIY BOYLIK	112
XIV Bob.	AGRAR MUNOSABATLAR VA AGROBIZNES	125
XV Bob.	MOLIYA TIZIMI. PUL MUOMALASI. BANKLAR	139
XVI Bob.	INFLYATSIYA. INFLYATSIYANING OLDINI OLISH TADBIRLARI	155
XVII Bob.	DAVLAT TOMONIDAN IQTISODIYOTNING TARTIBLANISHI	162
XVIII Bob.	JAHON XO'JALIGI VA UNING EVOLYUSIYASI	171
XIX Bob.	JAHON BOZORI. XALQARO MOLIYA VA VALUTA TIZIMI	175
XX Bob.	JAHON IQTISODIYOTI TARAQQIYOTIDA UMUMBASHARIY MUAMMOLAR	187

Босишга рухсат этилди 31.07.2005. Хажми 12,5 босма табок.
Бичими 60×84 1/16. Адади 2000 нусха. Буюртма 308.
М.Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.